فصوصِ اکبری

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی

مکتبۃ البشریٰ
کراچی - پاکستان

فصولِ اکبری

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی رحمہ اللہ

طبعة جديدة مصححة ملونة

مكتبة البشرى
للطباعة والنشر

اسم الكتاب : فصول البشرى

عدد الصفحات : 144

السعر : 65/- روبية

الطبعة الأولى : ١٤٣٢هـ/ ٢٠١١ء

اسم الناشر : مكتبة البشرى

جمعية شودهري محمد علي الخيرية (مسجّلة)

Z-3، اوورسيز بنكلوز، جلستان جوهر، كراتشي. باكستان

الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738

الفاكس : +92-21-34023113

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من : **مكتبة البشرى**، كراتشي. باكستان 2196170-321-92+

مكتبة الحرمين، اردو بازار، لاهور. 4399313-321-92+

المصباح، ١٦– اردو بازار، لاهور. 7124656,7223210-42-92+

بك لينڈ، سٹي پلازه كالج روڈ، راولپنڈی. 5773341,5557926-51-92+

دار الإخلاص، نزد قصه خوانی بازار، پشاور. 2567539-91-92+

مكتبة رشيدية، سركي روڈ، كوئٹه. 7825484-333-92+

وأيضًا يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رَبِّ العَالَمِیْن و العَالِمِیْن.......................

الحمد للہ: الف لام نزد زمخشری برائے جنس ست کہ اشارہ کردہ شود بوے سوئے ماہیت مدخول علیہا بدون لحاظ افراد؛ چہ الحمد للہ در اصل حمداً للہ بود، یعنی مفعول مطلق حمدت فعل محذوف، ہر گاہ فعل را حذف نمودہ، مصدر را قائم مقامش کردند، ومصدر را حکم فعل دادند ای چنانکہ فعل دلالت بر ماہیت بدون ملاحظہ افراد داشت ہمچنین این مصدر، وجملہ فعلیہ را برائے قصد دوام وثبات کہ مناسب مقام ست اسمیہ نمودند، ونصب حمداً را برفع تغیر دادہ الف لام برآں آوردند، پس حمداً چنانکہ در حالت نصب بر ماہیت دال بود، ہمچنین بعد دخول الف ولام؛ تامزیت فرع بر اصل لازم نیاید.
ونزد اکثرے برائے استغراق است کہ اشارہ کردہ شود بدو بماہیت موجودہ در ضمن جمیع افراد، واین قول انسب مقام ست، ونزد بعضے برائے عہد خارجی ست کہ مشیر بود بفرد معین موجود در خارج معہود میان متکلم ومخاطب، پس مراد ازاں حمد کامل خواہد بود کہ در حدیث آمدہ: الحمد للہ أضعاف ما حمدہ جمیع خلقہ کما یحبہ ویرضاہ، و"حمد" مصدر ست بمعنی ستودن، یا اسم مصدر بمعنی ستایش، ولام در "للہ" برائے تملیک ست یا تخصیص، و"اللہ" علم ست برائے ذات واجب الوجود مستجمع جمیع صفات کمال منزہ از نقص وزوال، تعالی شأنہ المتعال.
رب العالمین: "رب" صفت مشبہ مضاف بمعمول خود ست. اگر گوئی: پس اضافت لفظی خواہد بود وآں مفید تعریف نیست دریں صورت چگونہ صفت "اللہ" واقع شود؟ گویم: این وقتے ست کہ صفت بمعنی حال یا استقبال باشد، وانیجا "رب" بمعنی استمرار است، پس اضافت معنوی خواہد بود، چنانکہ گفتہ اند. گویم: "رب" بدل از "اللہ" است، ونکرہ بدل از معرفہ نے آید، ہاں، نکرہ اگر بدل از معرفہ باشد تخصیص آں ضرور ست، لیکن آں نکرہ اگر من حیث المفہوم بر کثیرین صادق نہ باشد حاجت تخصیص نیست صرّح بہ الرضي وأبو علي.
ونزد کسانیکہ اضافت مصدر بمعمولش معنویست "رب" مصدر ہم میتواند شد بمعنی اسم فاعل یا بمعنی خود برائے مبالغہ، چون: زید عدل، ودر مذہب کسانیکہ لفظی ست باز حاجت تاویل افتد. و"عالمین" جمع "عالم" بمعنی ماسوی اللہ ست باعتبار تعدد انواع، وبہ صیغۂ جمع مذکر سالم بنا بر تغلیب ذوی العقول بر غیر آں، ودر بعضے "عالمین" را اسم جمع گفتہ اند؛ چہ اگر جمع شود از مفرد خاص باشد؛ زیرا کہ "عالمین" برائے ذوی العقول ست، و"عالم" عام، وجمع از مفرد خاص نمی بود، جوابش بیشتر دانستی، کذا في "النوادر" وغیرہ.
العالمین: بکسر لام جمع عالم بمعنی دانا، ومراد ازاں یا عقلاء علی العموم ہستند، یا افراد انسان، بہر کیف ایں تخصیص بعد تعمیم برائے شرف اہل علم، وترغیب طالبان کہ برائے تحصیل ایں مرتبہ کوشند ست، وصنعت تجنیس با "عالمین" مفتوح اللام نیز دارد. (نوادر الوصول وغیرہ)

وَالصَّلاة علی رسُوْله مُحَمَّد وَّآله أجمعین.

بدان -علّمك الله تعالی- کہ کلمات عرب سہ قسم ست: فعل واسم وحرف. فعل: کلمہ ایست مبنی برائے افہام معنی بایکے از ازمنۂ ثلثہ ماضی وحال و مستقبل، ....

الصلاۃ: گویند: مشترک لفظے ست، اگر منسوب بخدا بود مراد ازاں رحمت ست، واز نسبت ملائکہ استغفار، واز مؤمنان دعا، واز طیور ووحوش تسبیح، والفش برائے تفخیم بواؤ نوشتہ میشود. **رسوله**: وآں انسانیست کہ مبعوث شود باکتاب الٰہی بسوئے خلق برائے تبلیغ احکام. اگر گوئی: این تعریف بر حضرت آدم علیہ السلام صادق نمی آید؛ چہ مبعوث بہ خلق نبوند، بلکہ خلق بعد شاں بوجود آمد. جوابش آنکہ: قول ما: بسوئے خلق متعلق بہ تبلیغ ست، وآں علت غائیست کہ مقدم بر فعل باشد. وبریں تعریف وارد میشود کہ عدد کتب الٰہی یک صد وچہار ست، وعدد رسل سہ صد وسیزدہ، پس چگونہ بر ہر رسولے کتابے نازل شد؟ جوابش چنانکہ در "شرح مواقف" و"خیالی" وغیرہ مذکور ست آنکہ کتاب نو باہر رسول ضرور نیست، جائز ست کہ باچند رسول کتابے باشد کہ ہرگاہ مامور بر عمل آں شدند، گویا باہر یکے نازل شد، یا مکرر نازل شدہ چوں سورۃ فاتحہ، ونسبت نزول باکسی متعارف شد کہ اول بر و نازل گردید. (کذا في النوادر وغیرہ)

علّمك إلخ:

آمدہ ماضی بمعنی مضارع چند جا عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء

بعد موصول ونداء ولفظ حیث وکلما درجزاء وشرط وعطف ہر دو باشد در دعا

(نوادر الوصول)

عرب: تخصیص "عرب" باعتبار مقصود ست ورنہ ہیچ زبانے خالی ازین سہ قسم نبود. **فعل**: بالکسر اسم مصدر بمعنی کردار، وبالفتح مصدر بمعنی کردن. **فعل کلمہ**: [تقدیمش بنا بر کثرت تصرفات ست، ونظر صرفی بر تصریف.] اگر گوئی: قید مستقل از تعریف فعل چرا حذف کرد؟ گویم: تا وارد نشود کہ فعل مرکب ست از نسبت غیر مستقلہ وحدث مستقل، ومرکب از مستقل، وغیر آں غیر مستقل باشد اگرچہ جوابش ہم ممکن بود. (نوادر الوصول) **مبنی**: ای موضوع پس افعالے کہ در استعمال زمانہ از انہا دور شدہ داخل باشد. واسمائیکہ استعمال آں بازمانہ است چوں اسم فاعل خارج بود.

ماضی إلخ: ای یکے مخصوص از ازمنۂ سہ گانہ دراں یافتہ شود، پس صبوح وغبوق بمعنی شراب صبح وشام وارد نہ شود؛ چہ بر مطلق صبح وشام دلالت میکند در ماضی باشد یا حال یا استقبال، وہمچنین لفظ ماضی وغیرہ وارد نیست؛ زیرا کہ مراد از فہم زمانہ بہیئات لفظ ست نہ بمادۂ آں، وہمچنین مضارع کہ دراں دو زمانہ است؛ چرا کہ حقیقۃ دلالتش علی الاختلاف بر یک زمانہ است، وبنا بر اشتراک بحالت واحدہ موضوع برائے دو زمانہ نیست. (نوادر الوصول)

چوں: فتح الله کشاد خدا ویفتح می کشاید یا خواہد کشاد. **واسم: کلمہ ایست موضوع برائے معنی مستقل نہ بایکے از ازمنۂ مذکورہ، وحرف: کلمہ ایست موضوع برائے معنی غیر مستقل**، نحو: ذهبت من البصرة إلى الكوفة. أما **فعل سہ قسم ست: ماضی ومضارع وامر. ماضی: فعلے ست موضوع**..........................

ویفتح: اختیار ایں دو مثال برائے تفاؤل ست یعنی گویا درے از علم بر طالب کتاب کشادہ شد یا کشادہ میشود. (نوادر الوصول)
اسم: أصله سمو بالضم بر مذہب حق بمعنی علو واؤ از آخر انداختہ، ہمزہ در اول آوردند، وسین را برائے تخفیف ساکن کردند، ودراں ہشت لغت ست: سم سمي مثلث السين واسم بالكسر والضم.
معنی مستقل: فہم آں محتاج بدیگرے نباشد، واسمائے لازم الاضافت وارد نہ شود؛ زیرا کہ در فہم معنی فوق مثلا فہم مطلق ما يفوق عليه باید، وآں اجمالا کفایت میکند، چنانکہ در فہم ابتداء مطلق ما منه الابتداء. وبداں کہ مصنف مثال اسم نیاورد یا برائے شہرت؛ چہ کلامے ازاں خالی نباشد، یا بنابر آنکہ لفظ اسم وفعل وحرف وماضی ومضارع وغیر آں کہ بیان کرد ہمہ اسماء اند، یا برائے آنکہ در ذہبت إلخ مذکور ست. اگر گوئی: مثال فعل ہم دراں مذکور است؟ جوابش آنکہ: در آنجا یک قسم فعل مذکور است فقط علاوہ براں اہتمام فعل نزد صرفیان بسیار، و بر تفاؤل مذکور بالا اشعار ست.
از ازمنہ: أمس وغد وغیرہ وارد نشود؛ زیرا کہ زمانہ دریں جا ہماں معنی لفظ ست نہ معنی کہ مقارن زمانہ باشد.
مضارع: بمعنی مشابہ مشتق است از مضارعت؛ چہ ایں صیغہ مشابہ است با اسم فاعل وغیرہ در وزن عروضی، ووقوع آں صفت نکرہ وتخصیص بہ بعضے حروف، وآنرا غابر ہم گویند از غبور بمعنی آیندہ شدن، و مستقبل نیز خوانند بکسر باء، وقیاس ہمیں ست؛ زیرا کہ پیش آیندہ است چنانکہ ماضی گذرندہ، كذا في "شرح الزنجاني"، ومشہور بفتح باء ست؛ زیرا کہ زمانہ مستقبل بکسر باء ست پس آنچہ دراں ایں زمانہ یافتہ می شود مستقبل بالفتح خواہد بود، وایں توجیہ ضعیف است. وآنچہ گفتہ اند کہ بالفتح افصح است؛ زیرا کہ خطائے مستعمل از قیاس متروک افصح میباشد راہ بجائے نہ مے برد؛ چہ ایں قاعدہ اگر چہ مسلم ست، لیکن قیاس دریں جا متروک نیست، ہم استعمال عرب عرباء معتبر ست نہ جہلاء ومقلدین، واز کجا ثابت شد کہ بلغاء عرب بفتح استعمال می کنند؟
فعلے ست: بدیں قید اسماء افعال خارج شد. موضوع: بدیں قید خارج شد مہملات، وصیغۂ اسم فاعل ومفعول، ولم يضرب وغیرہ؛ چہ موضوع برائے دلالت بر زمانہ ماضی نیست، وکاد ومثل آں کہ در استعمال دلالت بر زمانہ ندارد داخل ماند؛ زیرا کہ موضوع برائے آنست.

برائے دلالت بر حدوث کارے در زمانۂ گذشتہ. ومضارع: **فعلے** ست **موضوع** برائے دلالت بر حدوث امر **درزمان حال** یا استقبال. وامر: **فعلے** ست موضوع بجہت **فرمودن** مخاطب را **بامرے** چوں: إقرأ یعنی بخواں. **ماضی ومضارع** دو قسم ست: **معروف** ای **فعلے** کہ منسوب **بفاعل جلی** یاخفی ....

فعلے ست: ازینجا مثل: أوہ بمعنی أتوجع کہ اسم فعل ست خارج شد. **موضوع**: خارج شد ازین قید صیغہ مصدر بحرف شرط، ومثل: ضارب الآن أو غدا کہ دلالتش بر حال واستقبال بعارض ست، وداخل ماند مضارع افعال منسلخہ از زمان چون یکاد.

درزمان حال: بدانکہ مضارع نزد بعضے چوں ابن حاجب مشترک است میاں حال واستقبال، ونزد بعضے حقیقت ست در استقبال مجاز در حال، ونزد رضی وابن طراوہ بالعکس، وتفصیل دلائل در"نوادر" ست. واز قول مصنف: درزمانہ حال یا استقبال وہم از قول او در معنی یفتح: می کشاید یاخواہد کشاد ثابت نمی شود کہ نزد او مشترک ست؛ چہ جائز ست کہ برائے بیان اختلاف باشد.

فعلے ست: بدین قید مثل: نزال وعلیك اسمائے افعال بروں رفت.

فرمودن إلخ: مراد ازاں مطلق گفتن است مخاطب را کہ معنی مصدری ایں فعل پیدا کن، بطریق استعلاء باشد یا مساوات یا خضوع، پس التماس ودعا را شامل خواہد بود. ومراد از پیدا کردن عامست کہ بر سبیل وجوب بود چوں: ﴿أَقِيمُوا الصَّلاةَ﴾ (الأنعام: ٧٢) یا استحباب نحو: استعذ بالله، یا إباحت، مثل: ﴿فَاصْطَادُوا﴾ (المائدة: ٢) یا اصلا طلب مقصود نباشد بلکہ تہدید محض بود، مثل: ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ﴾ (فصلت: ٤٠) كذا في"النوادر"، ومصنف از ذکر زمانہ سکوت کرد اگر چہ زمانہ استقبال دراں معتبر ست بخیال اینکہ در اندک تأمل ظاہر می شود؛ چہ فرمودن بکارے در ماضی ممکن نیست، وحال استقرار ندارد، پس جز استقبال باقی نماند، وفيه تأمل.

بامرے: ای بکارے پس دور لازم نہ شود. **ماضی ومضارع**: نہ امر؛ زیراکہ امر مجہول نیاید، وآنکہ مجہول نماید در اصطلاح ایناں مضارع ست. (حاشیة) **معروف**: کہ شناختہ شدہ است بسبب بودن فاعل آں مظہر.

بفاعل جلی: واوآنست کہ حدث بدو قائم باشد، برابر ست کہ صادر ہم ازو شود، چوں: ضرب زید، یانہ مثل: طال عمرو، وازین تعریف جواب آں دریابی کہ گویند: شناختن فعل معروف بنابر تعریف مصنف موقوف ست بر شناخت فاعل، وشناخت فاعل موقوف بر إدراك فعل؛ لأن الفاعل ما أسند إليه الفعل، پس دور لازم آید. وحاصل جواب از دور: کہ فعل درینجا بمعنی اصطلاحے ست، ودر تعریف فاعل بمعنی لغوی کہ حدث باشد؛ تا فاعل صفات را نیز شامل بود. (نوادر الوصول)

نحو: خلق الله و یخلق، ومجہول کہ چناں نبود، نحو: خُلِقَ العالم ویخلق. وہر یک ماضی ومضارع، وہر یک معروف ومجہول می آید بر اوزان مختلفہ. صرفیان فاء وعین ولام را برائے وزن کلمات قرار دادہ اند؛ تا زائد را از اصلی ممتاز سازند وہیئات کلمہ را تصویر نمایند. اصلی حرفے ست کہ در جمیع متصرفات کلمہ یافتہ شود ودر موازنہ برابر فاء یا عین یا لام افتد وزائد ....

خلق الله: بعید نیست کہ در ایراد ایں مادہ مثال تنبیہ باشد بر بودن حق تعالی فاعل جلی وروشن، ورد باشد بر فرقہ دہریہ کہ قائل اند بعدم تاثیر فاعل در عالم، ونیز بر فلاسفہ کہ بر تصرفات ایں عالم بعقل ورب النوع منسوب می کنند، وترک مفعول بنا بر عدم حاجت وقصد اختصار ست؛ چہ در تعریف فعل معروف جز بفاعل احتیاج نیست، ونیاوردن مفعول وگذاشتن بر تعمیم کہ مفید خلق الله کل شیئ باشد برائے رد بر معتزلہ کہ بندہ را خالق افعال خودش دانند نمیتواند شد اگر مصنف بنا بر مشہور مذہب امامیہ داشتہ باشد چہ نزد ایناں ہم خلق بعضے افعال بہ بندہ منسوب است.

معروف: ای منسوب بفاعل جلی یا خفی نبود، بلکہ بمفعول جلی یا خفی باشد. (نوادر الوصول)

اوزان مختلفہ: باعتبار اختلاف فاعل ومفعول از مفرد وتثنیہ وجمع ومذکر ومؤنث ومجرد ومزید وغیرہ، نہ باعتبار اختلاف حرکات عین کلمہ؛ زیرا کہ ایں اختلاف در مجہول صورت نہ بندد. (نوادر الوصول) قرار دادہ اند: بایں طور کہ آنچہ مقابل یکے ازیں سہ افتد اصلے ست، وہرچہ بعینہ در وزن موزون آید زائد إلا در چند جا. تصویر: ای تصویر ہیئات اجتماعش در ذہن کشند.

متصرفات کلمہ: از ماضی ومضارع وامر ومجرد ومزید وجز آں، پس سین استنصر مثلا کہ در متصرفات ایں باب یافتہ میشود وارد نخواہد شد. ودر موازنہ: ایں تعریف مشہور ست کہ مصنف ازاں عدول نمودہ حکم حرف اصلی قرار داد بدو وجہ، یکے: آنکہ باعتبار ایں تعریف شناخت حرف اصلی موقوف بر دریافت مقابلہ فاء وعین ولام ست، ودر یافت مقابلہ موقوف بر اصالت، ودوم: آنکہ صادق ست بر رائے زائد صرّف وباء زائد جلبب مثلا؛ زیرا کہ یکے بمقابلہ عین ودیگر بمقابلہ لام ست.

یا عین: اگر گوئی: یائے تردید بجائے واؤ کہ در عبارت قوم ست چرا آورد؟ گویم: مصنف تعریف حرف اصلی کردہ است، ویک حرف لا جرم بمقابلہ یکے خواہد بود، بخلاف قوم کہ تعریف حروف اصلیہ کردہ اند، پس واؤ در انجا ے باید.

وزائد: [ایں لفظ در بعضے نسخ نیست.] ایں جملہ را برائے ارتباط کلام مابعد کہ بما قبلش تعلق نمی داشت افزود؛ تا بدانند کہ ایں کلام جداگانہ است. یعنی آنکہ در مقابلہ فا یا عین یا لام نیفتد، بلکہ در وزن وموزون بعینہ باشد مگر تائے افتعال مبدل غیر مدغم وزائد بہ تبعیت، پس اصطلح بروزن افتعل باشد نہ افطعل، وصرف وجلبب بروزن فعل وفعلل ست نہ فعزل ونہ فعلب.

(نوادر الوصول)

ضد آں، وہر یک معروف و مجہول بر دو گونہ است: اثبات و نفی.

بدان - نور الله قلبك وقلوبنا - قیاس آں بود کہ ہر یک ماضی و مضارع بر ہیژدہ صیغہ می آمد موافق عدد اقسام فاعل، لیکن ماضی بر سیزدہ آید، سہ مشترک و باقی خاص، و مضارع بر یازدہ، چہار مشترک و باقی خاص، چنانچہ خواہی دانست، اکنوں شروع می کنم در بیان اوزان صیغ.

صیغہ: [أراد بالصيغة هيئة تحصل للفعل بسبب نسبته إلى الضمير. (یحیی)] در اصل صِوْغة بود، واو از کسرۂ ما قبل یاء شد یعنی زر در بوتہ گداختن، ودر اصطلاح ہیئات عارض بمادۂ کلمہ، وایں تعریف اولی ست از مشہور کہ هيئة للحروف مع الحركات والسكنات؛ زیراکہ بر قِ امر، و ضرب بے تکلف صادق مے آید، بخلاف مشہور چہ قِ حروف وحرکات وسکنات وضرب سکنات نہ دارد، واگرچہ جوابش بتکلف دادہ اند. (نوادر الوصول)

موافق عدد: چہ صیغہا دلالت دارد بر فاعلہا، وقیاس آنست کہ عدد دال بقدر مدلولات باشد.

اقسام فاعل: زیراکہ فاعل غائب واحد وتثنیہ وجمع بود، وہمچنین غائبہ، پس غائب را شش صیغہ باید، وہمین قدر مخاطب ومتکلم را؛ تا بضرب شش در سہ ہیژدہ صیغہ بیرون آید. **سیزدہ:** شش برائے غائب، وپنج برائے مخاطب ودو برائے متکلم. (یحیی)

سہ مشترک: فعلتما در تثنیۂ مخاطب ومخاطبہ، وفعلت در وحدان متکلم، وفعلنا در تثنیہ وجمع آں. وعلت اشتراک آنکہ چون متکلم بیشتر روبروئے مخاطب میباشد، ورفع التباس از رؤیت حاصل است، وگاہے کہ متکلم پس حجاب بود اکثر امتیاز باواز مذکر ومؤنث میگردد؛ لہٰذا اشتراک اختیار کردند. وچون اندک التباس بود دو صیغہ آوردند، وہمچنین مخاطب بیشتر روبروئے متکلم باشد، لیکن گاہے بودنش درپردہ وجہ امتیازی نیست؛ لہٰذا یک صیغہ دراں مشترک داشتند وبس. (نوادر الوصول)

باقی خاص: بسبب نیافتن داعی بسوی اشتراک کہ خلاف اصل ست. (یحیی) **چہار مشترک:** [تفعل در حاضر وغائبہ، وتفعلان در تثنیہ غائب وحاضر وحاضرہ، وأفعل در وحدان متکلم، ونفعل در تثنیہ وجمع آں.] اگر گوئی: چرا در مضارع چہار مشترک شد ودر ماضی سہ؟ گویم: چوں مضارع باعتبار کثرت لفظ ومعنی ثقلے دارد لفظے دیگر نیز مشترک کردند ودر تثنیہ یک معنی دیگر افزودند. (نوادر الوصول)

اوزان صیغ: باضافت لامی؛ چہ مراد از اوزان الفاظ موزون بہ است واز صیغ موزون، ودر بعضے نسخ صیغ اوزان باضافت بیانی كما هو الظاهر، ودر بعضے صیغ واوزان ودر بعضے اوزان وصیغ بعطف واقع شدہ، دریں دو صورت إشارہ بآنست کہ موزون بہ را اوزان وصیغ ہر دو می گویند، بخلاف تصاریف دیگر کہ صیغ ہستند نہ اوزان.

اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلْتَ	فَعَلْنَ	فَعَلَتَا	فَعَلَتْ	فَعَلُوْا	فَعَلاَ	فَعَلَ
	فَعَلْنَا	فَعَلْتُ	فَعَلْتُنَّ	فَعَلْتِ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمَا

بحرکات ثلثہ در عین چوں کلمہ "ما" یا "لا" در آرے نفی ماضی معروف گردد، نحو: ما فَعُلَ ولاَ فَعِلَ آہ. بدانکہ ....

فَعَلَ: ابتدائے صیغہا از غائب از انست کہ فاعلش ضمیر غائب ست وآں بنکرہ قریب تر ونکرہ اصل ست، وہمچنین مخاطب بہ نسبت متکلم بوے نکارت دارد؛ لہذا براں مقدم کردہ شد. (یحیی) فَعَلاَ فَعَلُوْا: چوں برائے فرق صیغہا افزودن حروف زیادت اولی بود لہذا الف در تثنیہ برائے خفت، وواؤ در جمع برائے ثقل افزودند؛ تا خفیف بخفیف، وثقیل بہ ثقیل باشد.
فَعَلَتْ: تا را برائے مؤنث ازاں افزودند کہ از مخرج ثانی است ومؤنث ہم در خلقت بمرتبۂ ثانی، وسکون ایں تا برائے آنکہ در حروف اصل ست وہم برائے خفت غائب از مخاطب. (یحیی) فَعَلْنَ: نون درآں مختصر ھن ست، واصلش فعلھن بود، ہا را حذف کردند؛ تا اجتماع دو آلۂ تانیث لازم نیاید، ولام را ساکن کردند؛ تا توالی اربع حرکات درآنکہ بمنزلۂ کلمۂ واحد ست لازم نیاید. (یحیی)
فَعَلْتَ: ماخوذ است از أنت، وفتح تا درینجا ازانست کہ مخاطب بہ نسبت متکلم بسیار ست، وکثرت خفت می خواہد. (أنور علي)
فَعَلْتُمَا فَعَلْتُمْ: ایں ہر دو ماخوذ اند از أنتما وأنتم. فَعَلْتُ: [تثنیہ درینجا بسبب اشتراک ذکر نکردہ.] ہر گاہ اختصار تا بالف جہت التباس بہ تثنیہ وبنون برائے التباس جمع ممکن نشد لہذا تا را کہ در دیگر اخوات ہم بود افزودند، وبرائے فرق از دیگراں ضمہ دادند.
فَعَلْنَا: نون درینجا ماخوذ است از نحن، والف برائے فرق از صیغہ جمع مؤنث زائد کردند. "ما" یا "لا": برائے دخول "لا" بر ماضی سہ شرط است، اول: تکرار آں بر ماضی دیگر لفظا نحو: ﴿فَلاَ صَدَّقَ وَلاَ صَلّٰى﴾ (القیامة:۳۱)، یا معنی نحو: ﴿فَلاَ اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ﴾ (البلد:۱۱) لأن المعنی: فلا فك رقبة ولا أطعم مسكينا؛ لأنه تفسير للعقبة، دوم: در دعا نحو: لا بارك الله، سوم: جواب قسم نحو: تالله لأعذبنّهم. (نوادر الوصول) نفی ماضی: ماضی منفی بـ"لا" منصرف می شود باستقبال اگر در جواب قسم واقع شود نحو: والله لا فعلت. (رضي)
نحو ما فعل: لیکن مفتوح العین خود مستعمل است وہم موزون آں ومضموم العین ومکسور العین خود مستعمل نیست بل موزون آں چوں: کرم وسمع.

بنائے ماضی مجہول از معروفست، **اول آنرا** ضم ده، و ما قبل آخرش کسره **اگر نبود** نحو: فُعِلَ ما فُعِلَ آه.

فصل

بدانکه علامت مضارع چہار حرف اُتین ست که دراولش جاگیرد، الف دریک صیغه ہمچوں نون، ویادرچہار، وتادرپنج.

اثبات فعل مضارع معروف

يَفْعَلُ	يَفْعَلَانِ	يَفْعَلُوْنَ	تَفْعَلُ	تَفْعَلَانِ	يَفْعَلْنَ	تَفْعَلُوْنَ	تَفْعَلِيْنَ	تَفْعَلْنَ	أَفْعَلُ	نَفْعَلُ

بحرکات ثلثه درعین چوں علامات مضارع راضم دہی، ....

بنائے ماضی: نزد مصنف وبعضے دیگر اصل ہمہ مشتقات بلا واسطہ مصدر ست اما مصنف دریجا مطابق جمہور میگوید. (نوادر الوصول) **اول آنرا إلخ**: مصنف دریجا محض درپے بیان معروف ومجہول از ثلاثی مجرد ست، چنانکه تمثیش براں دلالت دارد، ودر بیان غیرآں اکتفاء بذکر امثلہ کرد، پس حاجت بداخل کردن مجہول غیر ثلاثی بہ تکلف نمانده. (نوادر الوصول) **اگر نبود**: اگر باشد بحالت خود بگذار.

فصل: درلغت جدا کردن، ودر اصطلاح پاره مسائل که مغائر باشد احکام آنہا بہ نسبت ما قبل. (یحیی) **اُتین**: صیغه جمع مؤنث غائب ماضی ست ازأتی یأتي آمدند آں زناں. **دراولش إلخ**: زیراکه اگر یاء رادرآخرزائد میکردند بمصدر مضاف بیائے متکلم متلبس مے شد، واگرالف ونون وتاء رامے افزودند بماضی التباس میرفت. (یحیی)

يَفْعَلُ: میکند ویاخواہد کردآں یک مرد درزمانہ حال یااستقبال، صیغهٔ واحد مذکر غائب بحث إثبات فعل مضارع معروف.

يَفْعَلَانِ: بدانکه اولی برائے زیادت حروف علت است، لیکن چوں دراول زیادت ازاں شده بود لہذا نون راکه از حروف زیادت ست، وباحروف مد مناسب تمام دارد افزودند، ودر تثنیه کسره دادند؛ لأن الساکن إذا حرك حرك بالکسر، ودر جمع فتح برائے خفت وفرق از تثنیه، وگاہے نون تثنیه رافتحه وضمه ہم دہند چنانکه ﴿أتعدانني﴾ (الأحقاف:۱۷) بفتح نون و﴿ترزقانه﴾ (یوسف:۳۷) بضم آں درقراءت شاذه آمده است. **بحرکات ثلثه**: لیکن مضموم العین ومکسور العین خود مستعمل نیست، بلکه موزون او، چوں: ینصر ویضرب، ومفتوح العین خود ہم مستعمل ست. (منه)

وبماقبل آخر فتحہ مضارع مجہول شود نحو: یفعل آہ کلمہ ما ولا تغیرے در لفظ مضارع ندہد نحو: لا یفعل، وما یفعل و"لن" مضارع را بمعنی مستقبل گرداند، و مسمّٰی بنفی تاکید بلن، ودر آخر چہار صیغہ نصب کند، وجائیکہ نون اعرابي یابد بیگند نحو:

لَنْ یَفْعَلْنَ	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلَ	لَنْ یَّفْعَلُوْا	لَنْ یَّفْعَلَا	لَنْ یَّفْعَلَ
	لَنْ نَفْعَلَ	لَنْ أَفْعَلَ	لَنْ تَفْعَلْنَ	لَنْ تَفْعَلِيْ	لَنْ تَفْعَلُوْا

ما ولا: دخول"ما" بر مضارع نسبت بکلمہ"لا" قلیل ست، لیکن نہ مانند دخول"لا" بر ماضی، و در قرآن شریف بسیار آمدہ. (نوادر الوصول)

تغیرے إلخ: مگر تغیر معنوی خود ظاہر ست کہ از اثبات نفی میشود، امّا بعد دخول "ما" و"لا" بر معنی حال یا استقبال برقرار می باشد یا خاص میشود بیکے. رضی گفتہ: بدخول"ما" مختص بحال میشود، نحو: ما يقوم زيد، ونیز گفتہ: کہ نزد سیبویہ از دخول"لا" بسوئے استقبال منصرف میشود، وابن مالک گوید: صلاحیت حال ہم دارد، وقول ابن مالک بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿وَلَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللهِ﴾ (ھود: ۳۱) گویم: مذہب سیبویہ ہم بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿لا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ﴾ (الكافرون:۲). (یحیی)

بمعنی مستقبل إلخ: در معنی"لن" سہ قول ست، اول: مشہور ای تاکید نفی مستقبل، دوم: تابید وآں نزد بعضے مخصوص بدنیا بود، ونزد بعضے عام تر، وہمیں مذہب معتزلہ است؛ لہٰذا نفی رؤیت کردہ اند؛ زیراکہ حق تعالی ﴿لَنْ تَرَانِي﴾ (الأعراف: ۱۴۳) میفرماید، وبنابرایں قول تناقض لازم می آید در مثل قوله تعالى: ﴿قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى﴾ (طه: ۹۱) چراکہ"لن" تابید می خواہد و"حتی" تحدید وانتہا، مگر اینکہ ارتکاب تجوز کردہ گویند کہ اینجا بمعنی نفی مجازی مستعمل شد. قول سوم: آنکہ مقتضایش نفی مستقبل ست نہ تاکید ونہ تابید وآں شامل بود تحدید وتابید را، ہمیں مسلک اشاعرہ است، وگاہے برائے دعا ہم آید نحو: قوله تعالى: ﴿فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيراً لِلْمُجْرِمِينَ﴾ (القصص: ۱۷) أي اجعلني لا أكون ظهيرا لهم، خلافا لابن السراج وابن عصفور. (نوادر الوصول ویحیی)

نون اعرابي: ای نونیکہ بدل اعراب آمدہ، وایں سوائے نون جمع مؤنث بیگند؛ ازانکہ علامت رفع بہ نصب جمع نمی شود. (یحیی)

لَنْ یَفْعَلَ: وگاہے "لن" را محمول بر"لم" سازند وجازم قرار دہند، کقوله:

فلن يحلُ للعينينِ بعدكَ منظرٌ (س)

و"لم" بمعنی ماضی منفی گرداند و مسمّٰی بنفی جحد، ودر آخر چہار صیغہ **جزم کند** اگر حرف علت نبود، **اگر بود بیگَنَد**، چنانچہ در لم یدع، ونون إعرابي را **بیندازد** نحو: لم یفعل آہ، چوں نون ثقیلہ در **آخر مضارع** بالام تاکید در اول آں (نخواند آں یکمرد) درآری **نون اعرابی را** حذف کنی، وواوٗ جمع راکہ ما قبل آں **مضموم ست** ویائے مؤنث حاضر راکہ ما قبل آں مکسور ست **بیگنی**، ....

مسمّٰی بنفی: [من در کتب سلف تا ایں وقت بریں تسمیہ اطلاعے نیافتہ ام. (یحیی)] **گویم**: از کتب سلف یکے" کتاب الخصائص" است از ابن جنی، درآں بتذکرہ نفی جحد خیلے بسیط دادہ، پس عدم اطلاع بریں تسمیہ از قلت تتبع است. (عمادي)
جحد: بالفتح بمعنی جحود یعنی دانستہ انکار کردن، چوں ماضی متحقق الوقوع باشد لہٰذا نفیش راجحد نامیدند، واضافت نفی جحد لامی ست، کعلم الفقه وشجر الأراك، یعنی اضافت عام بسوئے خاص کہ مفید تخصیص ست. (نوادر الوصول)
جزم کند: بسبب مشابہت خود در نقل معنی بـ"إن" شرطیہ کہ اصلست در حروف جازمہ، یعنی چنانکہ "إن" جازمہ ماضی وحال را بمعنی مستقبل میگرداند ہمچنیں "لم" مستقبل را بمعنی ماضی میگرداند. (نوادر الوصول) **اگر بود**: ای اگر واوٗ ویاء والف بود **بیگنَد**: چراکہ جازم رفع را از آخر می افگند ہرگاہ در معتل رفع از جہت استثقال قبل جازم محذوف بود پس ہرگاہ جازم بر وآمد در آخر سوائے حرف علت کہ مشابہت تامہ باحرکت دارد نیافت لاجرم ہمیں حرف علت راحذف کردند، ودر ضرورت با"لم" إثبات حروف ثلثہ ہم آمدہ. (رضي)
بیندازد: چراکہ علامت رفع است. [در شعر "لم" غیر جازم ہم آمدہ. (رضي)] **آخر مضارع**: اگر گوئی: کہ لام تاکید مضارع را بمعنی حال میگرداند، ونون ثقیلہ بمعنی استقبال، پس چگونہ جمع ہر دو درست باشد؟ **گویم**: کہ لام تاکید گاہے فقط برائے تاکید آید، ومجرد می شود از معنی حال. (یحیی) **نون اعرابي را**: چراکہ فعل بانون ثقیلہ مبنی می شود ودر مبنی علامت رفع گنجائش ندارد، یا بسبب استکراہ اجتماع نونات، واین نزد کسے ست کہ فعل بانون ثقیلہ پیش او معرب ست. (رضي)
مضموم ست: واگر در واوٗ جمع مذکر غائب وحاضر ما قبلش مفتوح ومؤنث حاضر ما قبل یاء درآں مفتوح ست چوں: یخشون ویرضون وتخشین وترضین واوٗ را در جمع جہت اجتماع ساکنین حرکت ضمہ دہند ویا را در مؤنث حاضر حرکت کسرہ؛ تا ما قبل نون در جمع ہمہ جا مضموم ودر مؤنث حاضر ہمہ جا مکسور بیک وتیرہ باشد. (رضي)
بیگنی: بسبب اجتماع ساکنین واول آنہا مدہ ست، واگر ایں واوٗ برقرار ماندی البتہ موجب ثقل شدی، پس ضمہ را براں دلیل گذاشتند وواوٗ را حذف کردند. وسیبویہ گوید: کہ اگر اضربون واضربین ہمچو اضربان می گفتند، وواوٗ ویاء را حذف نمی کردند خارج از قیاس نبودی ہمچو تماداّ الثوبَ. (رضي)

وبعد نون فاعل الف فاصل درآری، وما قبل نون ثقیلہ در تثنیہ وجمع مؤنث ساکن بود، ودر جمع مذکر مضموم، ودر واحد مؤنث حاضر مکسور، ودر چہار باقی مفتوح، ونون ثقیلہ مکسور باشد اگر پس الف افتد، وگرنہ مفتوح چنانچہ لام تاکید.

غائب باشد یا مخاطب / ای مفتوح باشد

مضارع مؤکد بلام تاکید ونون ثقیلہ معروف یا مجہول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلانِّ	لَيَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلانِّ	لَيَفْعَلْنَانِّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلِنَّ	لَتَفْعَلْنَانِّ	لَأَفْعَلَنَّ	لَنَفْعَلَنَّ	

ونون خفیفہ حکم نون ثقیلہ دارد ....

الف فاصل: تا اجتماع سہ نون زائد کہ مستکرہ است لازم نیاید، پس وارد نشود اجتماع سہ نون در لیکوننّ وچہار نون در یمتنّنّ؛ زیرا کہ در اول یک نون اصلی ست ودر دوم دو نون. (نوادر الوصول) نون ثقیلہ: بدانکہ دخول این نون اکثر واشہر بر مستقبلے ست کہ دراں معنی طلب باشد ہمچو امر ونہی واستفہام وتمنی وعرض، وبر مستقبلے کہ خبر محض باشد داخل نشود إلا وقتیکہ بیاید بر اول فعل چیزیکہ دلالت بر تاکید کند ہمچو لام قسم، وأما زائدہ برائے توطیہ، وہمچنین بر ماضی وحال در نیاید. (رضي)

مضموم: [تا دلیل باشد بر واؤ محذوف.] واین حکم کلی ست مر جمعے را کہ واوش از جہت ضمہ ما قبل درینجا افتادہ باشد، وواحد مؤنث حاضرے را کہ یایش از جہت کسرہ ما قبل ساقط شدہ باشد، وجمعے را کہ ما قبل واوش مضموم وواحد مؤنث حاضرے را کہ ما قبل یایش مفتوح باشد؛ چہ در صورت اول ضمہ وکسرۂ ما قبل بعد سقوط واؤ ویاء بر قرار ماند، ودر صورت ثانی واؤ ویاء را حرکت ضمہ وکسرہ دادہ شود. (أنور علي) مکسور: تا دلیل باشد بر یائے محذوف.

مکسور باشد: بسبب مشابہت وے با نون ثقیلہ تثنیہ در زیادت بعد الف، ووجہ کسرہ نون تثنیہ بالا گذشت.

وگرنہ مفتوح: ازانکہ خفت مطلوب ست. لَيَفْعَلَنَّ: ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد کرد، یا کردہ خواہد شد آں یک مرد در زمانہ استقبال، صیغۂ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید ونون ثقیلہ معروف یا مجہول.

لَتَفْعَلَنَّ: صیغۂ واحد مؤنث غائب ومذکر حاضر. لَتَفْعَلانِّ: صیغہ تثنیہ مؤنث غائب ومذکر حاضر ومؤنث حاضر.

حکم نون إلخ: ای در افادۂ معنی تاکید مستقبل إلا نزد خلیل کہ بقولش تاکید ثقیلہ ابلغ است از تاکید خفیفہ بدلیل قولہ تعالی: ﴿لَيُسْجَنَنَّ وَلَيَكُونًا مِنَ الصَّاغِرِينَ﴾ (یوسف: ۳۲)؛ زیرا کہ زن عزیز را مسجون بودن حضرت یوسف علیہ السلام بسیار مطلوب بود از صاغر بودن شان علیہ السلام. (نوادر الوصول)

جز آنکہ خودش ساکن ست، وجائیکہ پیش از ثقیلہ الف آید در نیاید.

مضارع مؤکد بلام تاکید ونون خفیفہ معروف یا مجہول

لَيَفْعَلَنْ	لَيُفْعَلُنْ	لَتَفْعَلَنْ	لَتَفْعَلُنْ	لَتَفْعَلِنْ	لَأَفْعَلَنْ	لَنَفْعَلَنْ

چوں لائے نہی در آید بمعنی منع گرداند وعمل "لم" کند، نحو: لا تفعل آه. در نہی ہم نون ثقیلہ وخفیفہ بطوریکہ دانستی در آر. لام مکسور کہ آں را لام امر خوانند..........

وجائیکہ: ای در مثنی وجمع مؤنث در نیاید بسبب لزوم التقائے ساکنین علی غیر حدہ، لیکن یونس وکوفیین بہر دو الحاق آں جائز داشتہ اند، پس بعد لحوق ایں نون یا ساکن میماند، وہمیں ست مروی از یونس، وجواب میدہ از التقاء ساکنین بانیکہ الف واقعہ قبل ایں نون بمنزلہ حرکت ست؛ چراکہ در آں مدہ است.

وازینجاست قراءة نافع: ﴿مَحْيَايْ﴾ (الأنعام: ١٦٢) وقولهم: "التقتْ حلقتا البطانْ" ای بسکون ما بعد الف، ویا متحرک می شود بکسرہ از جہت التقائے ساکنین، وبریں وجہ حمل کردہ شد قولہ تعالیٰ: ﴿وَلَا تَتَّبِعَانِّ﴾ (یونس: ٨٩) بتخفیف نون، پس آنکہ ہر یک از خفیفہ وثقیلہ نزد سیبویہ اصل ست برأسہ، ونزد کوفیین ثقیلہ اصل ست. (رضي)

لَيَفْعَلَنْ: ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد کرد یا، کردہ خواہد شد آں یک مرد در زمانہ استقبال، صیغۂ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید ونون خفیفہ معروف یا مجہول. لَتَفْعَلَنْ: صیغۂ واحد مؤنث غائب، ومذکر حاضر. لَتَفْعَلُنْ: باسقاط صیغۂ تثنیہ وجمع مؤنث غائب از جہت الف، واسقاط صیغۂ تثنیہ مذکر حاضر نیز از جہت الف.

لَتَفْعَلِنْ: باسقاط صیغۂ تثنیہ وجمع مؤنث حاضر از جہت الف.

بمعنی منع: یعنی مضارع بعد دخول لائے نہی مسمّٰی بہ نہی شدہ باآنکہ نہی نزد مصنف در مضارع داخل است، لہٰذا فعل را در ما سبق بسوئے نہی تقسیم نکرد. (نوادر الوصول)

لام امر: [احتراز است از لام کي کہ آں نیز مکسور باشد. (نوادر الوصول)] ابن ہشام در مغنی می آرد کہ ایں لام بعد واؤ وفاء اکثر ساکن شود، وگاہے متحرک ماند، نحو: ﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي﴾ (البقرة: ١٨٦) وبعد "ثم" بالعکس نحو: ﴿ثُمَّ لْيَقْضُوا﴾ (الحج: ٢٩) بسکون لام در قراءت کوفیاں وقالون وبزی، وگاہے بقرینہ در شعر باوجود بقائے عمل حذف شود، خلافا للمبرد، وکسائي در نثر نیز بشرط تقدم لفظ "قل" جائز داشتہ نحو: ﴿قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ (ابراهيم: ٣١) أي ليقيموا، وابن مالک گفتہ: گاہے در نثر بعد قول خبرے محذوف شود نحو:

قلت لبواب لديه دارها تيذن؛ فإني حموها وجارها

=

در مضارع عمل "لم" کند وبمعنی امر گرداند، ودر نیاید بر صیغۂ معروف برائے خطاب.

مضارع معروف بلام امر

لِيَفْعَلْ	لِيَفْعَلاَ	لِيَفْعَلُوْا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلاَ	لِيَفْعَلْنَ	لِأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ

مضارع مجہول بلام امر

لِيُفْعَلْ	لِيُفْعَلاَ	لِيُفْعَلُوْا	لِتُفْعَلْ	لِتُفْعَلاَ	لِيُفْعَلْنَ	لِأُفْعَلْ	لِنُفْعَلْ

فصل

بدانکہ امر را پنج صیغہ است، وبنائے آں از مضارع مخاطب معروف می گیرند، ....

- أي لتأذن، وایں حذف بضرورت شعری نیست؛ چہ ایذن بجائے تیذن مستقیم می شود. (نوادر الوصول)

در نیاید: قیاس آں بود کہ امر مخاطب معروف ہم بلام باشد، لیکن برائے کثرت استعمال لام با حرف مضارع حذف کرد، وچوں اعراب مضارع بجہت مشابہت اسم فاعل بود، وآں بعد حذف باقی نماند؛ لہٰذا امر را مبنی کردند، وکوفیاں چوں آنرا در احادیث واشعار بلام ہم یافتند محذوف اللام رابتقدیرش معرب قرار دادند.

وبدانکہ اگر مامور جماعتے باشد کہ بعضے ازاں حاضر وبعضے غائب اند، قیاس آنست کہ حاضر را بر غائب تغلیب ساختہ بصیغۂ حاضر مامور کنند، ودریں صورت بر قلّت جائز است ادخال لام بر صیغۂ خطاب ہم؛ تا لام افادۂ غیبت وتا افادۂ خطاب بکند، پس لفظ برائے مجموع امرین بود، وازینجا در قراءت شاذہ "فبذلك فلتفرحوا" آمدہ. (رضي)

بر صیغۂ معروف: وداخل می شود بر مضارع برائے طلب فعل ولام دعا، نحو: ليغفر الله لنا داخل ست در لام امر. (رضي)

برائے خطاب: بلکہ بر صیغہائے غائب ومتکلم معروف ومجہول درآید نزد بصریاں. لِيَفْعَلْ: ای باید کہ بکند یا بگو: کہ کند.

فصل: مخفی مباد کہ اوامر ونواہی سوائے امر حاضر معروف معرب وقسم مضارع عند؛ لہٰذا ہمہ را دریک فصل آورد، بخلاف امر حاضر معروف کہ مبنی وقسم مضارع ست؛ لہٰذا فصلش جدا کرد. پنج صیغہ: تثنیۂ مذکر ومؤنث مشترک باقی خاص.

وبنائے آں از مضارع: تحقیق نزد مصنف آنست کہ امر ومضارع وغیرہ ہمہ از مصدر ماخوذ اند، لیکن اینجا موافق جمہور کلام میکند، چنانچہ لفظ "می گیرند" کنایہ بآنست، ودر بعضے نسخ بجائے "می گیرند" لفظ "است" واقع شدہ، بریں تقدیر ہم مضائقہ ندارد؛ چہ مصنفاں بدون اشارت ہم اکثر موافق جمہور حرف زنند وتحقیق خود جائے دیگر کنند. (نوادر الوصول)

علامت آنرا بیفگنی، پس اگر مابعدش ساکن بود بجایش ہمزۂ وصل مضموم درآر اگر عین کلمہ مضموم بود، وگرنہ مکسور، ودرآخرآں حکم "لم" جاری کن امر شود.

اِفْعَلْ	اِفْعَلاَ	اِفْعَلُوْا	اِفْعَلِيْ	اِفْعَلْنَ

بحرکات ثلثہ درعین وہر درنون بنہجیکہ پنداشتی درآرے.

فصل

بدانکہ ماضی وامر وحرف مبنی اصل........................

بیفگنی: تا خفت کہ کثرت استعمال او میخواہد حاصل آید. اگر گوئی: بعد حذف ہمزہ ے آید پس چہ تخفیف در لفظ باشد، بلکہ في الجملہ ثقل ست؛ چہ ہمزہ مکسور یا مضموم بود وعلامت مضارع مفتوح. جوابش آنکہ: بودن ہمزہ درہر صیغہ امر ضرور نیست، چوں: عد وضع وکلم وتکلم، ودرصیغہائے کہ می آید بحالت وصل ے افتد، پس اعتبار رانشاید.
ساکن: واگر متحرک باشد آخر راساکن کن اگرحرف صحیح بود چوں: از تَعِدُ عِدْ، واگرآخر حرف علت بودآنرا بیفگن، چوں: قِ از تقي. (نوادر الوصول) **ہمزۂ وصل:** بدانکہ ہمزۂ وصل خواہ براسم آید یابر فعل وحرف ازانجاکہ حرف مبنی است واصل در بنا سکون باید کہ ساکن باشد، وچوں در تحریک ساکن کسرہ اصل ست سزاوار آں بود کہ وقت حاجت مکسور گردد، وعلتے دیگر برائے کسرہ اش تلاش نباید کرد، مگر برائے ضمہ وفتحہ کہ خلاف اصل ست حاجت علت افتد.
پس ضمہ اش در اکثر احوال تابع ثالث باشد، درامر چوں: اُقتل، ودر غیر آں، مثل: اُقْتُلِرَ ماضی مجہول؛ تا دم خروج کسرہ بطرف ضمہ لازم نیاید؛ چرا کہ ساکن مانع قوی نیست، كذا في "الرضي"، وبعضے گفتہ اند: کہ ہمزہ تابع حرکت ثالث ست، پس با مضموم مضموم باشد، نحو: اُنصر، وبامکسور مکسور، لیکن بامفتوح مفتوح نشود برائے التباس بمضارع متکلم در حال وقف، ولاجرم مکسور گردد؛ ازانکہ کسرہ بہ نسبت ضمہ خفیف ست.
ووجہ زیادت ہمزہ برائے ابتداء بسکون آنکہ ایں حرف ہنگام خروج صوت از ہمہ حروف حلقی مقدم ست، وحروف حلقی برہمہ حروف باقیہ مقدم؛ ولہذا در حروف ہجا مقدم آوردہ اند، ووجہ تسمیہ اش آنکہ ایں ہمزہ بحرف ساکن وصل می شود ومی پیوندد، ویا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد خود راباہم وصل می نماید، یاآنکہ متکلم بہ سبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب نمیرسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود واصل گردد كذا في "نوادر الوصول".
مبنی اصل: [نزد جمہور؛ زیراکہ بشدت امتزاج حرف آخرش حکم وسط پیدا کردہ، ووسط محل اعراب نیست، ونزد بعضے معرب است باعراب تقدیری.] مبنی نزد زمخشری کلمہ ایست کہ آخرش بدخول عوامل لفظا یاتقدیرا تغیر نہ پذیرد، پس نزد او زید وعمرو =

ولازمند، ومضارع معرب ست مگر وقت لحوق نون فاعل ونون تاکید. واسم بر دو گونہ است: مبنی آنکہ آخر وے بدر آمدن عامل تغیر نیابد نحو: من ضرب هؤلاء؟ ومعرب یعنی قبول کنندہ اعراب نحو: ضرب زید ورأیت زیدا ومررت بزید دو نوع ست: متمکن کہ جائے دہد اعراب وتنوین را امکن ومنصرف نیز خوانندش، ومتقی کہ جائ ندہد کسرہ وتنوین را مگر بداعیہ، نحو: صدق أحمد، ونیز بر سہ گونہ است: مصدر اسمے کہ ....

= در حالت افراد معرب ست، وابن حاجب آنرا مبنی داند وعند الترکیب معرب خواند، ومبنی اصل آنکہ بنالیش محتاج مشابہت بنی دیگر نبود، مثل امر وحروف وماضی، وغیر اصل کہ محتاج مشابہت بود، وآنرا لازم ست کہ مدام بیک حال ماند، چوں اسم اشارہ کہ محتاج بمشار الیہ است، ومثل حرف کہ بضم ضمیمہ احتیاج دارد، یا عارض کہ گاہی مبنی بود وگاہی معرب، مثل منادی مفرد نحو: یا زید! کہ باحرف ندا مبنی ست وبدون آں معرب. (نوادر الوصول)

لازمند: ای بنائے ایشان گاہے جدا نشود. (منہ) آخر وے: ایں تعریف بطور جار اللہ زمخشری ست.

عامل: آنچہ آخر کلمہ را بگرداند از حالتے بحالتے. (منہ)

من ضرب هؤلاء: یحتمل کہ "من" مرفوع باشد بر ابتداء یا منصوب بود بر مفعولیت. متمکن: مخفی نماند کہ متمکن نزد اہل فن بمعنی معرب کما في "الصحاح" نہ بمعنی منصرف چنانکہ مصنف گفتہ آرے أمکن بمعنی منصرف، وغیر أمکن بمعنی غیر منصرف از اصطلاحات فن ست. (نوادر الوصول)

جائے دہد: ای استحقاق دخول تنوین دارد، پس منتقض نشود بمثل: الرجل وغلام زید کہ دراں بالفعل نیست. (یحیی)

تنوین: مراد از تنوین اینجا تنوین مقابلہ وتمکن است؛ چہ تنوین تنکیر لاحق می شود مبنیات را چون: صہ ومہ کہ اسم فعل اند، وہمچنین عوض مختص معرب نیست، چوں: حینئذ، وہمچنین تنوین ترنم بمطلق کلمہ فعل باشد یا اسم یا حرف در آخر قوافی برائے مد صوت می آید. (نوادر الوصول)

متقی: لاتقائه من الكسرة والتنوين. (یحیی) کسرہ وتنوین: [ای نون ساکن کہ در آخر میخوانند نمی نویسند.] حرف عطف مشعر ست بمذہب زجاج کہ ہر دو را بالذات از غیر منصرف ممنوع داند، بخلاف جمہور کہ ممنوعیت کسرہ نزد شاں بہ تبعیت تنوین ست. (نوادر الوصول)

مصدر اسمے کہ: ایں تعریف بطور مسلک بصریین ست، ونزد کوفیین فعل ماخذ مصدر ست. (ش)

ماخذ فعل بود ودر آخر معنی فارسی آں دن آید یا تن. و**مشتق** ای لفظے مصوغ (ساختہ شدہ) از **مصدر** باحداث ہیئتے ومعنی **بابقائے** مادہ ومعنی آں كصوغ الأواني (جمع آنية بمعنى ظرف) و**الحُلي** (زیور از نقرہ) من الفضة. وجامد کہ نہ مصدر ونہ مشتق از وست بر سہ وجہ ست: **ثلاثی** کہ درو سہ حرف اصلي (اگرچہ زائد نیز بود) بود، ورباعی کہ درو چہار حرف اصلی است، وخماسی کہ درو پنج حرف اصلی باشد وہر یک (از ثلاثی ورباعی وخماسی) دو قسم است: مجرد (ای تنہا از زائد) کہ درو حرف زائدہ نبود، چوں: **فَرَس**........................

ماخذ فعل إلخ: [احتراز ست از ضاربية ومضروبية.] حقيقة جائیکہ فعل باشد، یا تقدیرا جائیکہ فعل را ازو مطلقا بنا نکردہ باشند، مثل: أفكل بروزن أحمد بمعنی لرزیدن از سرما یا خوف کہ ففعلش نیامدہ. ومراد از فعل اصطلاحے ست واز ماخذ حقیقی مقابل جعلی، پس لبن وحریف مثلاکہ ماخذ جعلی برائے ألبن وأحرف است وارد نشود. (نوادر الوصول)

ودر آخر: ایں تعریف مشہورست کہ مصنف ازاں عدول کردہ حکمے از احکام مصدر قرار داد؛ زیراکہ بر لفظ عنق بمعنی گردن، ونفسہ بمعنی خویشتن صادق می آید. (نوادر الوصول) **مشتق**: بدانکہ اشتقاق برآمدن لفظے ست از لفظ دیگر بادنی تغیر بشرط مناسبت در لفظ ومعنی، وآں بر سہ قسم ست: زیراکہ ایں تغیر یا بہ تبدیل حرفے باشد بجائے حرف دیگر متحد المخرج، وآنرا اشتقاق اکبر گویند، چوں: نعق از نہق، یا بسبب تقدیم حرفے وتاخیر دیگرے چوں: جبذ از جذب، وایں را اشتقاق کبیر نامند، ویا تغیر بدون تبدیل وتقدیم وتاخیر واقع شود، وآن را اشتقاق صغیر خوانند، چوں: ضرب از ضربٌ. صغیر عبارت است از خروج لفظے از لفظے باوجود مناسبت در حروف وترتیب، وکبیر از خروج بدون ترتیب، واکبر از خروج بشرط مناسبت در مخرج. ومراد دریںجا اشتقاق صغیر ست.

از مصدر: خارج شد ازان آنچہ از مصدر نیاید چوں ذأبت ماخوذ از ذئب کہ اسم ست. (شرح الأصول)

بابقائے: [احتراز است از جبذ مشتق از جذب باشتقاق کبیر.] احتراز ست از نعق مشتق از نہق باشتقاق اکبر.

الحلي: بروزن دُلِي اصلش حُلُوْيٌ، بود بقاعدہ مرمي حلي شد. **بر سہ وجہ**: مقسم ایں اقسام جامد را قرار داد نہ مطلق اسم معرب را؛ زیراکہ مصدر خماسي الأصل نمی باشد، وتقسیم اسم معرب باقسام ثلاثہ مستدعی تقسیم مصدر ہم بطرف خماسی بود.

ثلاثی: [اگر گوئی: اسم آحادی وثنائی ہم باشد، چوں: کاف خطاب وما ومن، پس چرا ذکر نکرد؟ گویم: ایں اسماء مبنی ست واینجا تقسیم معرب.] بضم اول منسوب ست بسوئے ثلاثہ مفتوح، وضمۂ اول از تغیرات نسبت ست، وہمچنین رباعی وخماسی بضم اول منسوب باربعہ وخمسہ نہ منسوب بہ ثلاث ورباع وخماس بالضم؛ زیراکہ بر زید ثلاثی صادق نمی آید چہ زید منسوب سہ سہ حرف نیست. (نوادر الوصول) **فرس**: جنس اسپ نر باشد یا مادہ، کذا في "القاموس".

وجَعْفَر وفَرَزدق ومزید که درو زائد ہم بود، چوں: حِمَار وقِنْفَخْر وخُزَعْبِيْلٌ، زیادتی اسم بیش از چہار حرف نبود، ولا یتجاوز سبعا. پس بدانکه مصدر فعل ثلاثی مجرد اکثر بریں اوزان می آید:

فَعْل[1]	فِعْل	فُعْل	فَعْلَة	فِعلة	فُعلَة	فَعَل	فَعِل	فَعْلة
فَعِلَة	فِعَل	فُعَل	فَعَال	فِعَال	فُعَال	فَعَالة	فِعَالة	فُعَالَة

جعفر: بمعنی نہر صغیر وکبیر، ونزد بعضے بمعنی نہر پر، وبمعنی ناقۂ فربہ، ونام ابن کلاب، ونام یکے از ائمہ، وپسر یحیی برمکي، وکیمیا گری که زر جعفري منسوب باوست، وآنچہ بمعنی خربزه وحمار شہرت دارد در کتب معتبره لغت ازاں اثرے پدید نیست. (نوادر الوصول)
فرزدق: بفتحتین وسکون ثالث وفتح رابع بمعنی پاره خمیر مدور، ولقب ہمام بن غالب برائے آنکه کوتاه قد وفربہ بود، یا بنا بر آنکه روئے مدور درشت وقبیح داشت. زیادتی: بدانکه ازدیاد "یاء" در مصدر معمولست، وحاجت مے افتد در تصحیح آں بتاویل بعید، چنانکه سروری در "شرح گلستان" وجلبی وخطائی در حواشی "مطول" در لفظ خصوصیت بضم خاء رفته، وحاصل کلام ہمه آنکه مصدر را یعنی سلامت وخصوص را مثلا بمعنی فاعل گیرند پس یائے مصدری بر اں افزایند، وایں محض تکلف ست.
لہذا عبد الحکیم ایں توجیہ را غیر مرضی میدارند، ونور الله احراري بتغلیط لفظ سلامتی وامثال آں تفصیل مینماید، معہذا اگر از بعضے اکابر ہمچو الفاظ از قلم بر آید تا امکان بتصحیحش باید کوشید وتغلیط نباید نمود، چنانکه مسلک صاحب "بہار عجم" ست؛ لهذا تاج الأذکیاء ورئیس الکملاء مولانا أبو محمد سعد الله - غفر الله ذنوبهم- در شرح ایں لفظ تاویلے اختیار کرده قائل بزیادت شده اند واز نسبت تغلیط به مصنف کف لسان فرموده. (أنور علي)
فِعْل: بالکسر، چوں: فسق از حکم بیروں آمدن، از ض. فَعْلَة: بالفتح، نحو: رحمة مہربانی کردن، از س.
فعلة: بالکسر، نحو: نشدة گم شده را جستن، از ن. فُعلَة: بالضم، نحو: کدرة غبار آلود شدن، از س.
فَعَل: بفتحتین، نحو: طلب جستن، از ن. فَعِلة: بفتح وکسر، نحو: سرقة وزدیدن، از ض. فِعَل: بالکسر والفتح، نحو: صغر کوچک شدن، از ك.
فُعَل: بالضم والفتح، نحو: هدی راه نمودن، از ض. فَعَال: بالفتح، نحو: ذهاب رفتن، از ف. فِعَال: بالکسر، نحو: صراف سبک بگشتی آمدن، از ض. فُعَال: بالضم، نحو: سؤال خواستن، از ف. فَعَالَة: بالفتح، نحو: زهادة پرہیز گار شدن، از س. فِعَالَة: بالکسر، نحو: درایة دریافتن، از ض. فُعَالَة: بالضم، نحو: بغایة جستن، از ض.

[1] چوں قتل کشتن.

فَعِيلٌ	فَعِيْلَة	فُعُوْل	فُعُولة	مَفْعَل	مُفْعِل	مَفْعَلة	مَفْعِلة	فَعْلیٰ
فِعْلیٰ	فُعْلیٰ	فَعْلان	فِعْلان	فُعْلاَن	فَعَلان	فَعَالِيَة	فَعْلُوْلَة	

وی آید بر مَفْعُوْلٌ ومَفْعُوْلَة وفاعِلَةٌ وفَعُوْلٌ ومَفْعُلَةٌ وفَعُوْلَة وفَعْلُوَّة وفَعْلاء وفَيْعلُوْلَة وجز آں و للمبالغة تَفْعَالَ وفِعّيلی وفَعَلُوْت وفَعْلُوْتیٰ وتِفِعَّال........

(یعنی تکثیر)

فَعِيلٌ: نحو: ومیض درخشیدن برق، از ض. فَعِيْلَة: نحو: قطيعة بریدن از خویش، از ن. فُعُوْل: بالضم، نحو: دخول درآمدن از نصر. فُعُولة: بالضم، نحو: صهوبة سرخ وسفید شدن، از س.

مَفْعَل: نحو: مدخل درآمدن از نصر، ومرجع باز گشتن از ضرب، ومسعاة، أصله: مسعية، یا الف شد کوشش کردن از فتح، ومحمدة ستودن از سمع، ودعوي خواندن از نصر، وذکری یاد کردن از نصر، وبشري مژده دادن از نصر، ولیان، أصله لویان واؤ یا شد ودر یا ادغام یافت مدافعت کردن از ضرب، وحرمان بے بہرہ ماندن از ضرب، وغفران بخشیدن از ضرب، وکراهة ناخوش شدن از سمع، وقیلولة در نیمروز خفتن از ضرب.

فَعَلان: نحو: نزوان جستن نر بر مادہ، از نصر. مفعول: نحو: مکذوب ومکذوبة وکاذبة دروغ گفتن، از ض.

فعول: نحو: قبول پذیرفتن، از س. مَفْعُلَةٌ: نحو: مملكة مالک شدن، از ض. فعولة: نحو: جبورة تکبر کردن، از ن.

فعلاء: نحو: رغباء خواہش کردن، از س.

فَيْعلُوْلَة: نحو: کیونونة شدن از ن، اصلش نزد اخفش وکوفیاں کونونة بضم فاکلمہ بود، ضمہ فا بفتحہ بدل کردند؛ تا ہمہ مصادر ذوات التاء کہ مفتوح الفاء اند موافق شود، پس از ان واؤ را بیا بدل کردند برائے حمل بر اخوات او وایں تکلف محض ست، وسیبویہ وبصریان گویند: اصل آں کیونونة بفتح عین ست، واؤ بقاعدہ مرمي یا شد ودر یا ادغام یافت، پس از اں یائے مفتوح برائے تخفیف حذف شد، رضي گوید: قول سیبویہ اولی ست.

للمبالغة: اختلاف کردہ اند کہ در اوزان مبالغہ ومصادر آیا مناسبت ست؟ وایں مسلک زمخشری ست، وبہمیں رفتہ اند غیر سیبویہ بدلیل آنکہ چوں ایں باب کثیر الاستعمال ست اولی کہ قیاسی باشد، وسیبویہ گوید: کہ ثلاثی اند لا غیر. (شرح المراح)

تَفْعَالَ: نحو: تجوال بسیار جولان کردن، از نصر. فِعّيلي: نحو: دليلي بسیار راہ نمودن، از نصر.

فَعَلُوْت: نحو: رغبوت بسیار خواہش کردن، از س. فَعْلُوْتي: نحو: رغبوتی بسیار خواہش کردن، از سمع.

تِفِعَّال: نحو: تقطاع بکسر تین وتشدید طاء بسیار بریدن، از منع.

وغيرها، وبنائے مَفعِل مطرد ست كفَعْلة للْمرَّة وفِعْلة لِلحالة، واسم مشتق شش نوع است:

ضربت ضربة جلست جلسة

اسم فاعل، وزنه من الثلاثي المجرد:

فَاعِلٌ	فَاعِلاَنِ	فَاعِلُوْنَ	فَاعِلَةٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلاَتٌ

وللمبالغة:

فِعل	فَعِيْلٌ[1]	**فَعُوْلٌ**	**فَعَّال**	**فُعَال**	**مِفْعَل**	مِفْعَال	**مِفعِيْل**	**فِعِّيْل**	**فُعَلة**	**فُعَّل**

غيرها: چوں: كذاب بالكسر وتشديد ذال، وغلبى وغلبة بضمتين وتشديد ياء، وغلبى بكسرتين وتشديد، وساكونة بضم كاف، وكبرياء بالكسر وكسر راء، وغلواء بر وزن علماء از حد گزشتن، والعونة بضم همزه وعين مهمله بسيار يارى كردن. (شرح الأصول)

مَفْعِل: بكسر عين وفتح آں. (نوادر الأصول) **كفَعْلَة إلخ:**

المفعل للموضع والمفعل للآلة الفعلة للمرة والفعلة للحالة

اسم فاعل: [آنكه دلالت كند بر چيزيكه در وصفت حادث شده، چوں: ضارب يعنی شخصيكه در وصف زدن حادث شده. (منه)] بدانكه صرفيان از مصدر واسم فاعل وغيره بحيثيت اشتقاق وتعداد صيغ وجز آں بحث مى كنند، ونحويان از حيثيت عمل لہذا.

فَاعِلٌ: برائے مذكر وگاہے برائے مؤنث آيد، چوں: حائض وطالق كه اسم فاعل اند بتاويل شيء طالق وانسان حائض نزد سيبويه، وخليل گويد: كه اسم فاعل نيستند بلكه ايں اشتقاق از حيض وطلاق ہمچو اشتقاق دارع ست از درع بمعنی صاحب درع پس بمعنی ذو طلاق وذو حيض باشد، وكوفياں گويند: تاء دريں جا مقدر ست بجہت عدم لبس واختصاص بمؤنث، ورد ميكند آنرا امرأة حاملة ومرضعة كه باعدم لبس تاء مقدر نيست. **فِعل:** نحو: حذِر بسيار پرہيزگار، از علم.

فَعُوْلٌ: نحو: ضروب بسيار زننده. **فَعَّال:** نحو: قطاع بسيار برنده، از منع. **فُعَال:** نحو: ضُرّاب بسيار زننده.

مِفْعَل: نحو: مجزم ومجزام بسيار قطع كننده، از ضرب. **مِفْعِيْل:** نحو: منطيق بسيار گو، از ضرب.

فِعِّيْل: نحو: شريب بسيار نوشنده، از علم. **فُعَلة:** نحو: ضحكة بسيار خنده كننده، از علم. **فُعَّل:** نحو: قلب بسيار دانا بتقليبات امور ازض.

---

[1] نحو عليم بسيار دانا.

ونحو ذلك، ويزاد التاء للتأكيد، نحو: **علاّمة وفروقة ومجزامة.**
برائے زیادت در مبالغہ

و**اسم مفعول**، وزنه منه:

مَفْعُوْلٌ[1]	مَفْعُولان	مَفْعُوْلُوْن	مَفْعُوْلَةٌ	مَفْعُوْلتان	مَفْعُوْلاتٌ

وفَعُولٌ و**فَعِيل** و**فُعلة**، وقلّ **فَعْل** وفِعل وفاعل.
قتول بمعنی مقتول کاتم بمعنی مکتوم

واسم تفضيل، ميزانه: أفعل فُعلىٰ، والجمع أفاعِلُ.
کنندترآں یک مرد

واسم آله، ميزانها: **مِفْعَل مِفعَلة مِفْعَال**، وقلّ فِعَال، والجمع: **مَفَاعِل** ....

علامة: بسیار بسیار دانندہ از علم. **فروقة**: بسیار جدا کنندہ از علم. **مجزامة**: بسیار برندہ از ض.

اسم مفعول: [آنچہ دلالت کند بر چیزیکہ بر و ماخذ فعل واقع شود، چوں: مضروب: زدہ شدہ. (منه)] بنائے آں از مضارع مجہول ست، چوں زیادت حرف علت ممکن نبود لہذا از حروف زیادت بعد حذف علامت مضارع میم مفتوح در اولش آورند؛ چہ اگر ضمہ علامت مضارع باو میداوند التباس بمفعول إفعال مے شد. وچوں بعد فتحہ ہم التباس باسم ظرف لازم بود عین را ضمہ دادند، و بجہت غرابت ایں وزن باشباع خواندند؛ تا وادے پیدا شد. وشرط بنائش آنکہ فعل متعدی باشد؛ چہ از لازم بدون تعدیہ بحرف جر بنائے مفعول درست نیست، نگوئی: مذهوب ونه ذُهِبَ مجہول. (شرح صراح، رضي)

فَعِيل: جريح بمعنی مجروح. **فُعلة**: چوں: ضحكة آنکہ بر وخندند. **فَعْل**: نحو: قبض بمعنی مقبوض.

اسم تفضیل: وآں اسمے ست کہ اشتقاق کردہ شود از فعل برائے کسے کہ متصف باشد بزیادت بر غیر خود دراں فعل. (شرح الأصول)

ميزانه: نہ گفت: ميزانه منه؛ زیرا کہ افعل تفضیل از غیر ثلاثی مجرد نیاید؛ چہ محافظت حروف آں ممکن نیست، و تفضیل درانجا بزیادت لفظ أكثر یا أشد باشد، چوں: أكثر استعمالا وأشد استخراجا، و ہمچنین از لون وعیب وبرائے تفضیل مفعول نیاید، ونحو: أعطاهم وأولاهم از مزید، وأحمق من هبنقة از عیب، وأشهر وأشغل برائے مفعول شاذ ست.

اسم آله: اسمیکہ ساختہ شود از فعل برائے آلہ. (شرح الأصول)

مِفْعَل مِفعَلَة: چوں: مخيط آلہ دوختن، ومفرقة آلہ جدا کردن، مکسور شد میم تا فرق شود درمیان او وظرف. (منه)

مِفْعَال: بکسر فاء، چوں: مخياط آلہ دوختن. **مَفَاعِل**: جمع مفعل ومفعلة، چوں: مخائط ومفارق.

---

[1] کردہ شدہ.

مَفَاعِيْلُ وفَعَائِل، و**شذّ مُدُقّ** و**مُنخُلٌ**.

واسم **ظرف**، وزنه منه: **مَفْعَل مَفعِل**، والجمع: مَفَاعل.

صفت مشبہ، أوزانها منه:

فَعْل	**فِعْل**	**فُعْل**	**فَعَل**	**فَعِل**	**فَعُل**	**فِعَل**
فِعِل	فُعَّل	فُعُل	أَفعَل[1]	**فاعِل**	فَيعِل[2]	**فَعال**

مَفَاعِيْلُ: جمع مفعال، چوں: مفاتيح جمع مفتاح. **شذّ مُدُق**: بمعنی کوبہ، ومنخل بمعنی پرویزن، ہمچنین مسعط ومدهن ہمہ بروزن بلبل، ومكحلة ومحرضة بروزن بلبلة بمعنی ناسدان، وروغن وان وسرمہ دان وآلہ صاف کردن گیاہ اشنان، وسیبویہ گفتہ: ایں الفاظ اسمائے آں ظروف ست نہ اسم آلہ، پس حاجت بہ شاذ گفتنش نیست، مصنف ہم در "أصول" ہمین را اختیار کردہ.

مُنخُلٌ: [ای غربال آہنی کہ ازاں ادویہ بیزند. (منہ)] وملحق ست باسم آلہ وزن فعول بالفتح چوں: وقود آنچہ بآں آتش کنند، وقيوء آنچہ بآں قے کنند. (شرح الأصول) **مَفْعَل مَفعِل**: یعنی وقتیکہ مضارع مفتوح العین یا مضموم العین، یا ناقص از ہر باب کہ باشد مفتوح العین آید، چوں: مفتح ومنصر وموني ومرمى ومجى ومقر ومذب، ومفعل بکسر عین وقتیکہ مضارع مکسور العین بود، یا مثال از ہر باب کہ باشد مفتوح العین آید، چوں: مضرب وموعد وموضع ومیسر. (منہ)

صفت مشبہ: اِی لفظے کہ دلالت کند بر چیزیکہ در وصفت ثابت باشد نہ حادث، چوں: حسن اِی شخصیکہ در و نکوئی ثابت است، بخلاف اسم فاعل کہ دلالت کند بر چیزیکہ در وصفت حادث شدہ باشد، چوں: ضارب یعنی کسیکہ در وصفت زدن حادث شدہ. (منہ)

فَعْل: بالفتح، نحو: صعب دشوار، از ك. **فِعْل**: بالكسر، نحو: صفر خالی، از س. **فُعْل**: بالضم، نحو: صلب سخت، از ك. **فَعَل**: نحو: حسن نیکو، از ك. **فَعِل**: خَشِن درشت از ك. **فَعُلٌ**: نَدُسٌ زیرک، از ع.

فَعَلٌ: رِيَمٌ پراگندہ. **فِعِل**: بِلِزٌ کوتاہ وزن فربہ. **فاعِل**: نحو: كابر بزرگ، از ك. **فَعال**: نحو: جبان نامرد، از ك.

---

[1] نحو احمر سرخ. [2] نحو جيد وازن.

فِعال	**فُعَال**	فَعّال	**فُعّال**	**فَعِيْل**	فَعُول[1]	فَعْلى[2]
فُعْلى[3]	**فَعَلى**	فَعْلان[4]	**فُعْلان**	**فَعَلان**	فَعلاء[5]	**فُعَلاء**

وغير ذلك.

اسم ثلاثی مجرد را ده وزن ست:

فَلْسٌ[6]	**فَرَسٌ**[7]	كَتِفٌ[8]	عَضُدٌ[9]	**حبر**

فعال: نحو: هجان شتر سفید. **فُعَال**: [نحو: كُبَار بزرگ، ازك.] نحو: شجاع، ازك.
فُعَّال: [نحو: وضاع بسیار بے طاقت.] نحو: كُبَّار بزرگ، ازك. **فَعِيْل**: نحو: كريم.
فَعَلى: نحو: حيدى مادۂ خر جہندہ از سایۂ خود بسبب نشاط از ضرب، صاحب "صحاح" و"قاموس" آوردہ اند کہ بریں وزن صفت مذکر غیر ایں لفظ یافتہ نشد حال آنکہ ایں حصر غلط ست؛ زیرا کہ وَقَرى بمعنی شبان گلہ گوسفند، وجَمَزى خر شتاب رفتار، وقَطَفى بمعنی مرد کثیر النكاح آمدہ است، كذا ذكره البلقياني، بلکہ جَمَزى را ایں ہر دو بزرگوار صفت نقل کردہ اند. (نوادر الوصول)
فعلان: نحو: عريان برہنہ، ازعلم. **فَعَلان**: نحو: حيوان، از س.
فُعَلاء: نحو: عشراء مادہ شتر کہ بر حمل او دہ ماہ گزشتہ باشد.
غير ذلك: ہمچو قنوس وقابوس ومسكين ومساح. (شرح الأصول)
دہ وزن: وقیاس دوازدہ بود بضرب سہ حالت فاء در چار حال عین، لیکن فعل بضم فاء وکسر عین وبالعکس برائے شدت ثقل متروک شدہ، ودُئِل منقول ست، وحُبِك از تداخل در لغت، وبعضے وزن فعل بضم فاء وکسر عین معتبر داشتہ اند برائے آنکہ موزونا تش یافتہ می شود. (حسن)
فرس: اسم جنس برائے مذکر ومؤنث وبرائے مؤنث فرسة نیز آید.
حبر: سیاہی دوات وعالم وصالح واثر وحسن وداغ ومثل ونظیر وزردی کہ بسپیدی دندان مختلط شود. (شرح الأصول)

---

[1] نحو: رؤوف. [2] نحو: عطشى. [3] نحو: حبلى از س. [4] نحو: عطشان. [5] نحو: حمراء. [6] پول.
[7] اسپ. [8] شانہ. [9] بازو.

عِنَبٌ	إبلٌ[1]	قُفْلٌ[2]	صُرَد	عنق

رواست در کتف کِتْف، ودر **فَخِذ** فَخْذ فِخْذ فِخِذ، ودر عَضُد، عَضْد، ودر إبلٌ إبْلٌ، ودر **قُفْل** قُفُل ودر عُنُق عُنْق.

بروزن حبر　بروزن قلس　کفلس　کحبر

در رباعی مجرد راپنج:

جعفر	زِبْرِج	**بُرْثُنٌ**	**دِرهم**	**قِمَطر**

وقیل: **جُحذب** ....

إبل: بریں وزن نزد سیبویہ جز ایں لفظ نیامدہ، واخفش بلز براں افزودہ، وابن حاجب ہم بداں رفتہ، ورضي وغیرہ إحر وإطل وإبط وإقط وإید نیز اضافہ کردہ اند. **صرد**: جانوریست بزرگ سر کہ گنجشکان را شکار کند، وگویند کہ اول طائرے ست کہ روزہ داشت برائے خدا. **عنق**: گردن وجماعۃ مردمان دروے. (شرح الأصول) **رواست**: ایں حکم عام ست مر اسم وفعل ثلاثی مجرد ومزید را ودر دو حرف از دو کلمہ، پس رواست در سمع بکسر عین وبسکون آں، ودر کرم کرم، ودر ضرب مجہول ضرب، وہمچنین در ینطلق بکسر لام ینطلق بسکون آں، ودر ادرك منتفخا بکسر فاء وسکون آں، وہو وہي وہو وہي وفليضرب وجز آں بسکون دوم، ونزد کوفیہ جائز است مثل فرس بسکون واو فتحہ راہم، وبصریاں گویند: ہر لغتے کہ مفتوح العین آمدہ است لغتیست برأسہ، نہ فرع ساکن العین، مگر در مثل: فرس بفتح عین در ہیچ لغت تسکین نیامدہ؛ ازانکہ فتحہ خود اخف است. (شرح الأصول، رضي) در **فَخِذ**: ای در فعل بفتح فاء وکسر عین وقتیکہ عینش حرف حلق نباشد.

در **قُفْل**: بدانکہ نزد اخفش وعیسی بن عمرو در قفل بضم فاء وسکون عین اگر معتل وصفت باشد جائز ست کہ عین را ضمہ دہند بدلیل اینکہ چنانکہ نزد ایشان تخفیف بہ تسکین مطلوب ست ہمچنین اتباع وتناسب نیز مطلوب ومہم ست؛ ولہذا در دلي وقسي فاء کلمہ راکسرہ دادند ومنتن بکسر تاء رابمتابعت میم مضموم کردند، کذا في "شرح الاصول". **برثن**: بال وچنگال مرغ شکاری.

درهم: سہ ماشہ وچہار جو از نقرہ، کذا في "الرياض". **قمطر**: آنچہ دراں کتاب نگاہ دارند. **جُحذب**: بدانکہ پنج وزن اول باتفاق ست، واخفش جحذب بالضم وفتح ذال بمعنی تلخ براں افزودہ، وگویند: آں مخفف جخاذب ست، وفراء تخلب وبرقع روایت کردہ، وضم ثالث درین ہر دو اگرچہ مشہورست، لیکن روایت ثقہ رد نتواں کرد، وہم در قعدد ودفعلل وسودد وعوطط =

---

[1] شتر.　[2] معروف.

وخماسی مجرد را چہار:

سَفَرجَل[1]	قُذعمل	جَحْمرش[2]	قِرطعب[3]

مزید ثلاثی ورباعی محصور نیند، وخماسی پنج ست:

غَضْرَفُوط[4]	خُزَعبیل[5]	قِرطَبُوس[6]	قبعثری[7]	خَندریسٌ[8]

فصل

بدانکہ مصدر وفعل وسائر مشتقات بر دو گونہ است: ثلاثی ورباعی، وہر یک دو نوع ست: مجرد ومزید، لیکن مصدر ومشتق در اطلاق مجرد ومزید تابع فعل ماضی خودند. ثلاثی مجرد لفظے کہ درو یا درماضی او..................

= بسبب الحاق لجذب ادغام ممتنع شد، واگر ایں وزن موجود نبودی وجہ ترک ادغام نبود، الحاصل: حصر اوزان رباعی در پنج خالی از تکلف نیست. (رضي)

محصور نیند: احترازست از قول سیبویہ کہ امثلۂ ثلاثی مزید را سہ صد وہشت گفتہ، واز قول زبید کہ ہشتاد وچند مثال براں افزودہ.

قِرطَبُوس: وبکسر وایں لفظ در اکثر کتب فن موجودست، لیکن در لغات معتبرہ یافتہ نمی شود، ہاں در "قاموس" قطربوس بمعنی کژدم شدید نیش، وناقۂ سریع السیر آوردہ، پس چہ عجب کہ قرطبوس مقلوب البعض باشد. (نوادر الوصول)

فصل: پیش ازیں در تقسیم جامد حال مصدر ومشتقات معلوم نشدہ بود؛ لہذا ایں فصل آورد.

ثلاثی: عند البصريين؛ إذا الكوفية يقولون: إن الحروف الأصلية في الكلمة مطلقا ثلاثة، والزائد عليها زائد، لا أنها رباعية وخماسية مجردة. (يحيى) **رباعی**: نہ خماسی؛ زیرا کہ فعل ثقیل ست از اسم از جہت تصرف ولحوق ضمائر، وہرگاہ فعل خماسي الأصل نشد مصدر ومشتقات کہ تابع آنست نیز خماسي الأصل نشدہ. (أنور علي)

درو یا درماضی إلخ: مراد از قول او: "درو" ماضی ست، مثل: ضرب، واز قولہ: "درماضی او" مصدر ومشتقات سوائے ماضی، =

[1] بہی. [2] پیرزن. [3] شے قلیل. [4] ہندی بامعنی. [5] چیزے باطل. [6] بلاد ناقۂ بزرگ.
[7] شتر فربہ. [8] شراب کہنہ.

سہ حرف اصلی باشد وبس. ثلاثی مزید آنکہ در ماضی او سہ حرف اصلی بود زائد، یا ماضی کہ در وسہ حرف اصلی ست با زیادتی. ورباعی مجرد آنست کہ درو یا در ماضی او چہار حرف اصلی بود. فقط ورباعی مزید آنکہ در ماضی او چہار حرف اصلی چوں بعثر باشد وزائد، یا ماضی کہ درو چہار حرف اصلی وزیادہ بود، وزیادتی فعل بیش از سہ حرف نباشد، ولایتجاوز ستا.

بدانکہ ثلاثی مجرد را شش باب ست: ....

= وکلمۂ "یا" برائے منع خلوست، پس جائز کہ در دوہم در ماضی او سہ حرف بود چوں: ضرب وحسن. بدانکہ ثلاثی نزد اہل فن آنکہ در وسہ حرف اصلی باشد، ومجرد آنکہ درو حرف زائد نباشد، ومزید آنکہ درو زائد ہم بود، وچوں بریں تعریف وارد می شد کہ بسیارے از مصادر مشتقات حروف زائد دارند. جوابش آنکہ مجرد بالذات صفت ماضی ست وباقی بالعرض.

وبعضے برائے عدم ورود ایں اعتراض تعریف ثلاثی کردند چنین کہ در ماضی او سہ حرف اصلی باشد، وازیں تعریف اگرچہ آں اعتراض ساقط شد، لیکن بر ماضی خودش صادق نمی آید، ولازم آید کہ ماضی را ہم ماضی باشد. جوابش آنکہ ثلاثی ورباعی ومجرد ومزید در غیر جامد بحقیقت صفت مجموع باب ست.

پس خلاصۂ تعریف آنکہ ثلاثی مجرد مثلا باب ست کہ ماضیش تنہا سہ حرف اصلی داشتہ باشد، وایں تعریف بر مجموع باب باہمہ تصرفات بلا ریب صادق ست، اما صدق مجرد بریکے از صیغہائے باب باعتبار آں ست کہ صیغۂ ایست از صیغہائے باب. آرے، ایں قدر لازم ست کہ معنی ثلاثی مثلا در جامد دیگر باشد ودر مصدر وفعل ومشتق دیگر، بالجملۃ: مصنف برائے ورود اینہمہ بریں تعریف لفظ "درو" افزودہ کہ بر ہمہ صادق باشد، لیکن کلامش خالی از خلط مبحث نیست. (نوادر الوصول)

چہار حرف: چوں: یبعثر ومبعثر وبعثرۃ. **لایتجاوز ستا:** [در ثلاثی یک حرف زائد شود، نحو: أکرم، ودو مثل: احمر، وسہ ہجو: استنصر، ودر رباعی یک حرف، چوں: تدحرج، ودو مثل: احرنجم. (نوادر الوصول)] در مفرد مذکر غائب بحسب استقراء، پس مثل: استنصرتم ویستنصرون وارد نشود.

شش باب ست: باعتبار استقراء اگرچہ عقلانہ میشدند از ضرب حرکات سہ گانۂ عین در حرکات عین مضارع، لیکن فعل مکسور العین ثقلے دارد؛ لہٰذا مضارع مضموم العین کہ ثقیل بود از احتمالاتش کم کردند، وفعل مضموم العین ثقیل تر؛ لہٰذا دو احتمالش یعنی مضارع مکسور العین، ومفتوح آں انداختند؛ تا شبۂ خروج از کسرہ بضمہ وبالعکس واز اثقل باخف لازم نیاید.

وبدانکہ باب در اصطلاح صرفیان طائفہ باشد از ماخذ، وجملہ مشتقاتش کہ باہم مناسبت لفظی ومعنوی داشتہ باشند، واصل در نسبتش مصدر ست؛ لہٰذا صیغہائے غیر ثلاثی مجرد را منسوب بمصدر سازند وگویند: از باب إفعال یا تفعیل ست، لیکن در ثلاثی مجرد =

باب اول: فعل یفعل، بفتح عین ماضی وکسر مضارع:

ضَرَبَ يَضْرِبُ ضَرْباً ضَارِبٌ، ضُرِبَ يُضْرَبُ ضَرْباً مَضْرُوْبٌ، الأمر: اِضْرِبْ، والنهي:
مصدر معروف — مصدر مجهول
لاَ تَضْرِبْ، والظرف: مَضْرِبٌ، جمعه: مَضَارِبُ، والآلة: مِضْرَبٌ مِضْرَبَةٌ مِضْرَابٌ،
بکسر العین — جمع مضرب ومضربة
جمعها: مَضَارِبُ ومَضَارِيْبُ، اسم التفضيل: أَضْرَبُ ضُرْبىٰ، جمعهما: أَضَارِبُ وضُرَبٌ.

باب دوم: فَعَلَ يَفْعُلُ، بفتح عین ماضی وضم مضارع:

نَصَرَ يَنْصُرُ نَصْراً نَاصِرٌ، نُصِرَ يُنْصَرُ نَصْراً مَنْصُوْرٌ، اُنْصُرْ مَنْصَر إلخ.

= چوں مقصود از انتساب باب امتیاز فیما بین ابواب ست، وایں معنی دراں بسبب عدم انحصار مصادرش متصور نبود: لہذا بماضی ومضارعش منسوب نمودہ گویند: از باب نصر ینصر وفتح یفتح، وگاہے بسبب شہرت بر صرف ماضی اکتفا نمایند. (نوادر الوصول)

باب اول: مقدم کرد آنرا؛ زیراکہ کسرہ در عین مضارع اصل ست باآنکہ ایمہ تصریح کردہ اند بااینکہ ہر فعل کہ بر حرکت عین مضارعش نصر نیابی بسوئے ضرب بری، ونزد ابوحیان اختیار ست در ضم وکسر، وابن عصفور گفتہ: کسر وضم در مضارع جائز ست شنیدہ باشند یانہ. (أنور علي)

فعل یفعل: وایں وزن وموزون ہر دو مستعمل ست.

ضَرَبَ يَضْرِبُ: بدانکہ مصدر در صورت مفعول مطلق وفاعل رابلفظ "فهو ضارب"، ومفعول رابلفظ "فذاك مضروب"، ودر امر وغیرہ لفظ "منه" ذکر کنند؛ تاربط معنوی از دست نرود، ودر بعض نسخ ایں کتاب نیز ہمچنین واقع شدہ، ودر بعضے کہ نیست سبب آں قصد اختصار است، وہم در بعضے نسخہا صیغۂ نہی وارد نشدہ "شرح نوادر الوصول" وشرح یحیٰی بہاری ہم بر آنست علتش آنکہ نزد مصنف داخل مضارع است.

ضَرْباً: وفي "تاج المصادر": الضرب زدن، ودر زمین رفتن بطلب روزی، ویاد داشتن، وآشکارا کردن مثل، ونمناک شدن زمین، ورمیدن، وایستادن، وخوابانیدن دوست کسے در مال وے فرو بستن. اُنْصُرْ: گاہے باضمۂ صاد وکسرۂ ہمزہ نیز آید، وایں قول راابن جنی از بعض عرب نقل کردہ. (نوادر الوصول)

مَنْصَر: صرفِ باقی رابر قیاس گذاشت.

باب سوم: فَعِلَ يَفْعَلُ، بکسر عین ماضی وفتح غابر:

سَمِعَ يَسْمَعُ سَمْعاً، اِسْمَعْ **مَسْمَعٌ** إلخ

باب چہارم: فَعَلَ يَفْعَلُ، بفتح العين فيهما:

فَتَحَ يَفْتَحُ فَتْحاً، اِفْتَحْ مَفْتَحٌ إلخ

باب پنجم: فَعُلَ يَفْعُلُ، بضم العين فيهما:

كَرُمَ يَكْرُمُ **كَرَماً** كَرِيْمٌ، اُكْرُمْ مُكْرَمٌ

بدانکہ رواست تسکین عین فَعِلَ وفُعِلَ، ودر شَهِد **شَهْد شِهِدَ.**
مکسور العین حلقی

باب ششم: فَعِلَ يَفْعِلُ، بكسر العين فيهما:

حَسِبَ يَحْسِبُ **حِسْبَاناً**، اِحْسِبْ مُحْسِبٌ

أما فَضِل يَفْضُل از تداخل **ست**، وكاد يكاد از سمع؛ ....

فَعِلَ يَفْعَلُ: بر فتح مقدم کرد؛ زیراکہ از أم الأبواب است. **مَسْمَعٌ:** دریجا بلحاظ شدت اختصار کلمۂ امر وظرف وآلہ وصیغ مجہول ہمہ ترک کرد؛ تا بر سابق قیاس کنند. **فَعَلَ يَفْعَلُ:** مقدم کرد بر کرم؛ زیراکہ فتحہ از ضمہ اخف است.
كَرَماً: بالتحریک جوانمردی ومردمی وعزیزی نقیض لوم. (صراح) **تسکین عین:** یعنی تسکین عین ماضی مکسور العین معروف یا مجہول بشرطیکہ عینش حلقی نباشد، وماضی مضموم العین مطلق نزد بنی تمیم رواست، چوں: فرح ونصر وکرم وبعد ولیس بسکون عین مخفف مکسور العین نزد ہمگنان مستعمل است. **شِهْد:** بکسر فاء وسکون عین، ودر ہمین لغت ست نعم وبئس، سیبویہ گفتہ: تمام عرب برین لغت اتفاق دارند. **شِهِدَ:** بکسر فاء از اتباع عین.
حِسْبَاناً: بالكسر ومحسبة بالفتح وکسر سین وفتح آں بمعنی پنداشتن مصدر ایں باب ست، وحسب بالفتح وحسبان بالضم والكسر وحساب وحسبة وحسابة ہر سہ بالکسر از نصر آمدہ است، كذا في "الصحاح" و"القاموس"، وگفتہ اند: کہ صحیح ایں باب جز حسب ونعم دیگر نیامدہ، وحسب از سمع نیز آمدہ ودر قرآن مجید ہمچنیں ست.
اما فضل يفضل: [از ہمہ مؤخر نمود؛ زیراکہ بسیار کمتر است از صحیح سوائے دو از فعل جز الفاظ معدودہ نیامدہ.] جواب سوال =

ولہٰذا کِدْن بکسر کاف آید، وضمہ شاذ بود. بدانکہ اسم ظرف از ناقص ومضاعف دریں ابواب بفتح عین آید، واز مثال بکسر عین، واز غیر آں چنانچہ دانستی.

ورباعی مجرد را یک باب ست، ومصدرش فعللة: ....

= مقدر ست، تقریرش آنکہ : حصر مصنف ابواب ثلاثی مجرد را در شش باطل ست؛ چہ فضل یفضل وکاد یکاد یافتہ شد.
وحاصل جواب آنکہ : ہر دو بیرون از ابواب مذکورہ نیستند؛ چہ اول از تداخل ست ودوم از سمع. وتداخل عبارت ست از خلط ماضی بابے با مضارع باب دیگر، یعنی فضل در بعض السنہ عرب از علم مستعمل است ودر بعضے از نصر، متتبع لسانین ماضیش از علم ومضارع آں از نصر بر زبان راند سامع ناواقف باب جداگانہ فہمید. (نوادر الوصول)
و لهذا كدن: زیراکہ در اجوف واوی مکسور العین ماضی قیاس آنست کہ کسرۂ عین را بفاء دہند برائے دلالت بر کسر عین محذوف.

ضمہ شاذ: ای ضمۂ کاف برائے دلالت بر حذف درو شاذ ست، قیاساً برائے آنکہ رعایت باب بر رعایت واؤ مقدم ست، واستعمالا برائے آنکہ رضی گفتہ است: قلیل، وبعضے صرفیان کاف را مضموم یافتند، دانستند کہ اصل کاد کود بضم واؤ ست، پس کسرۂ کاف راجح مرجوح ہم بہم نمی رسد، كذا في "المنهية" و"نوادر الوصول".
یک باب ست: احتمال عقلی از ضرب چار حالت فاء در چار حال عین واز ضرب حاصل اعنی شانزدہ در چار حالت لام اول شصت وچہار میشود، لیکن در استعمال نیامدہ مگر یک بنا، فتح فاء برائے تعذر ابتداء بسکون ست، وسکون عین بنا بر کراہت اربع حرکات وسکون لام اول مستلزم التقائے ساکنین باتصال ضمیر بارز بود، وحرف آخر در ماضی مبنی بر فتح ست، واختیار فتحات برائے تخفیف باشد. (شرح محمد نور)
مصدرش: اگر گوئی: چرا تعیین رباعی بمصدر کرد وتعیین ثلاثی بماضی ومضارع؟ جواب آنکہ : اصل در تعیین مصدر ست؛ چہ اصل ہمہ صیغہا است، وچوں مصادر ثلاثی محصور نیستند لاجرم بماضی ومضارع رجوع کرد، بخلاف رباعی. (سع)
فعللة: مقدم کرد رباعی مجرد را بر ابواب ثلاثی مزید؛ از انکہ ابواب مجرد یکجا، وابواب مزید یکجا باشد، ووجہ تقدیم ابواب مزید رباعی بر مزید ثلاثی آنست کہ ہرگاہ مزید ثلاثی از ثلاثی مجرد بعید باشد اگر چیزے دیگر ہم فاصل شود مضائقہ نیست؛ زیراکہ چو آب از سر گذشت چہ یک نیزہ چہ یک دست؛ یا آنکہ در مزید رباعی ورباعی مجرد مناسبت تام ست، یا آنکہ ابواب رباعی مزید قلیل ست خواست کہ اول ازاں فراغت کند ومجرد ومزید ہم دریں صورت یکجا می شود.

بعثر يبعثر بعثرة[1] مبعثر، الأمر: بعثر، والظرف: مبعثر،[2] جمعه: مبعثرات

ويجيء مصدره فِعْلَالاً وفَعْلَالاً وفَعْلَلى وفُعْلُلاء. و مصدر رباعی وثلاثی مزید بر مفعول وے چوں دحراج چوں زلزال
نیز می آید. ورباعی مزید راسہ باب ست: یکے بدون ہمزۂ وصل ودو باہمزۂ وصل.

باب اول: تَفَعْلُل:

تَسَرْبَلَ يَتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلاً، مُتَسَرْبِلٌ، تُسُرْبِلَ يُتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلاً، مُتَسَرْبَلٌ، الأمر: تَسَرْبَلْ

بدانکہ اسم ظرف غیر ازثلاثی مجرد می آید بر مفعول وے، ورواست درآخر مصدر ثلاثی ورباعی کہ مجرد از تاء ست زیادتی تائے مرۃ چوں: تسربلة.

بعثر يبعثر: وایں وزن در مصدر رباعی مطرد ست، بخلاف دیگر اوزان کہ می آید. فعللى: چوں: قهقرى: قدم بقدم باز آمدن. فعللاء: چوں: قرفصاء: زانو بخود کشیدن ودست بر زانوا فگندن نشستن.

مصدر رباعی: ضابطہ کلیہ در شناخت مصدر رباعی وثلاثی مزید بقیاس واحد، پس باید کہ قبل حرف آخر ماضی الف زیادہ کنی، پس اگر در ماضی قبل آخر دو حرف متحرک باشد اولش رافقط کسرہ دہ، چنانچہ از أفعل إفعال، واز فعلل فعلال، واز فاعل فيعال، واز فعل فعال بناکنی، واگر سہ حرف متحرک باشد اول وثالث راکسرہ دہ اگر ساکن درمیان آنہاست، وإلا اولین را، پس در انفعل واستفعل وافتعل وافعل وافعال کہ اصل شان افعلل وافعالل بودہ است انفعال واستفعال وافتعال وفعلال وافعيلال گوئی. اما أشهر در فعل وفعلل وفاعل وتفاعل وتفعيل بر خلاف قیاس مذکور تفعيل وفعللة ومفاعلة وتفاعل وتفعل ست، وآنچہ در مصدر فاعل فعال بتخفیف آمدہ است مخفف فیعال است بر أسہ وزن نیست.

وکسے از بیان ضابطہ توہم نکند کہ مصدر از فعل مشتق است، بلکہ ایں بیان کیفیت آمدن مصادر ست قیاسا برائے شخصے کہ قبل از مصادر فعل رادانستہ باشد، کذا في "أبنية الأفعال" وشروحها.

سہ باب: بر سبیل اطراد، پس مدحرج ومحرنجم ومستخرج مشترک است در میان مفعول وظرف ومصدر. (یحیی)

تسربلة: یک بار پیراہن پوشیدن، تائے حالت رادرینجا بر مقایسہ گذاشتہ، ودر "شرح اصول" آنرا ذکر کردہ، ونزد ابن مالک تائے حالت در غیر ثلاثی مجرد نیاید. (نوادر الوصول)

---

[1] برانگیختن. [2] ہمچو صیغۂ مفعول.

باب دوم: افعنلال:

اِحْرَنْجَمَ يَحْرَنْجِمُ اِحْرِنْجَاماً[1] الأمر: اِحْرَنْجِمْ

باب سوم: افْعِلاّل:

اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشِعْرَاراً، مُقْشَعِر، اُقْشُعِر يُقْشَعَر مُقْشَعَر، اِقشعرَّ اِقْشَعِرْ

وجاء مصدره فُعَلِّيْلَة. كقشعريرة وطمانينة

ثلاثی مزید بر دو گونہ است: ملحق ومطلق، مطلق دو قسم ست: یکے آنکہ درو یا در ماضی او ....

اِقْشَعِرْ: بفك ادغام وسكون آخر. فائده: بدانكه نزد اہل حجاز در ادغام تحرك حرف دوم بحركت لازم شرط ست؛ لہٰذا نزد ايشان ادغام در مثل: اقشعر وليقشعر ولم يقشعر روا نيست؛ ازانكه حرف را بعارض اجتماع ساكنين حركت داده اند، ونزد بنی تميم ضابطہ در ادغام آنست كه اگر حرف ثانی ساكن ست بسكون لازم، چوں: مددن ادغام ممتنع ست، واگر متحرک ست بحرکت لازم، چوں: مدد بعد رفع موانع ادغام واجب ست.

واگر متحرک ست بحرکت عارض ادغام جائز است بتحريک حرف آخر بحرکت کسره وفتحه، واگر مضموم العين ست بضمه نيز. وواجب ست ادغام وضمهٔ حرف مدغم در صورت لحوق ضمير مذکر غائب، چوں: مده، وفتحهٔ آں در صورت لحوق ضمير مؤنث غائب، چوں: مدها، وقراءت قرآن بهر دو لغت آمده است، قال الله تعالى: ﴿لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا﴾ (البقرة: ٢٣٣) بالإدغام، قال الله تعالى: ﴿فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمٰنُ مَدًّا﴾ (مريم: ٧٥) بالفك.

لہٰذا مصنف بسبب مقبول بودن ہر دو لغت فک وادغام بتحريک ثانی بکسره وفتحه در امر ذکر کرده، ولغت ثالث يعنی ضمه حرف مدغم چوں تابع ضمهٔ عين ست دريںجا مفقود است. (انور علی)

ملحق: الحاق در فعل آنست که در ثلاثی حرفے زياده کنند؛ تا بروزن رباعی مجرد يا مزيد شود، ودر اسم آنکه در ثلاثی يا رباعی حرفے زياده کنند؛ تا بروزن رباعی يا خماسی مجرد يا مزيد شود. (منه) مطلق: ازان که خالی ست از قيد الحاق. (يحيیٰ)

درو يا در ماضی: [چوں: اجتنب واقشعر واحرنجم واجتناب واقشعرار واحرنجام.] چوں: يقشعر ويستنصر وقشعريرة اگرچه دريںجا ہمزهٔ وصل نيست امادر ماضی اينها ہمزهٔ وصل موجود ست. (انور علی)

---

[1] فراہم آمدن.

ہمزۂ وصل بود، دوم: آنکہ نبود. قسم اول ہفت باب ست.

باب اول: افتعال:

اِجْتَنَبَ	يَجْتَنِبُ	اِجْتِنَاباً	مُجْتَنِبٌ	اُجْتُنِبَ	يُجْتَنَبُ	مُجْتَنَبٌ	اِجْتَنِبْ

باب دوم: استفعال:

اِسْتَنْصَرَ	يَسْتَنْصِرُ	اِسْتِنْصَاراً[1]	مُسْتَنْصِرٌ	اُسْتُنْصِرَ	يُسْتَنْصَرُ	مُسْتَنْصَرٌ	اِسْتَنْصِرْ

باب سوم: انفعال:

اِنْفَطَرَ	يَنْفَطِرُ	اِنْفِطَاراً	مُنْفَطِرٌ	اُنْفُطِرَ	يُنْفَطَرُ	مُنْفَطَرٌ	اِنْفَطِرْ

ہمزۂ وصل: وجہ تسمیہ اش بہمزۂ وصل آنکہ ایں ہمزہ بحرف ساکن وصل مے شود وے پیوندد، ویا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد را وصل مے نماید، یا آنکہ متکلم بسبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب تکلم نمی رسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود واصل شود، وہمزۂ قطع ضد آں ست. (نوادر الوصول) نبود: یعنی در رو یا در ماضی او ہمزۂ وصل نباشد. (منہ)

ہفت باب ست: شمار ہفت باب در مزید ثلاثی مطلق باہمزہ بر قول مشہور ست، وإلا اگر مذاہب مختلفہ را جمع کنیم بچہاردہ باب مرتقی شود؛ زیرا کہ نزد بعضے افاعل وافعل، چوں: أذاکر واذکر نیز دو باب جداگانہ است، وحق اینست کہ ایں ہر دو باب فرع تفاعل وتفعل است، چنانچہ ابن حاجب در "شافیہ" گفتہ، واگر فروع را در اصول شمار کردہ شود لازم آید کہ فروع باب افتعال نیز شمار کردہ. اما مصنف در "شرح أصول أکبریة" می گوید: کہ ظاہر اینست کہ ایں ہر دو باب علیحدہ اند، نہ فرع تفعل وتفاعل، وبعضے اِفعَاّلَ بکسر ہمزہ وفتح عین وہمزہ وتشدید چوں: اِزْیَأَنَّ أي حسن وافوعل چوں: اکوھد کاقشعر از کھد بمعنی جھد وتعب نیز آوردہ اند، وظاہر اینست کہ ہر دو ملحق است بـ"اقشعر" نہ مطلق، وبعضے افعیل بفتح عین وتشدید یاء افزودہ اند، چوں: اِھْبَیَّخَ بہ تبختر خرامید، وجوہری افتعلی نیز آوردہ، چوں: استلقی، وآمدہ است افتعال بفتح ہمزہ، چوں: استلام از سلام وافعولی، چوں: اذلولی از ذلّ، کذا في "شرح الأصول" وغیرہ.

افتعال: ایں وزن خود نیز مستعمل ست بمعنی افتراء کردن وبمعنی ساختن، واز انست افتعلہ اللہ تعالی در حق طعامے کہ بر عیسی علیہ السلام نازل شدہ بود. (نوادر الوصول) انفعال: ایں وزن نیز مستعمل ست، في "الصراح": انفعال شدن کار، یقال: فعلتہ فانفعل، کقولك: کسرتہ فانکسر.

---

[1] نصرت خواستن.

باب چہارم: افعوال:

اِعْلَوَّطَ	يَعْلَوِّطُ	**اِعْلِوَّاطاً**	مُعْلَوِّطٌ	اُعْلُوِّطَ	يُعْلَوَّطُ	مُعْلَوَّطٌ	اِعْلَوِّطْ

باب پنجم: افعيعال:

اِخْشَوْشَنَ	**يَخْشَوْشِنُ**	اِخْشِيْشَاناً	مُخْشَوْشِنٌ
اُخْشُوْشِنَ	يُخْشَوْشَنُ	مُخْشَوْشَنٌ	اِخْشَوْشِنْ

باب ششم: افعلال: ....

اعلوّاطاً: دست در گردن شتر انداختہ سوار شدن، ونزد بعضے سوار شدن بدون مہار یا برہنہ، وگرفتن ولازم بودن کسے را، وخودرائی کردن، کذا في "القاموس"، وآنچہ در نسخ "منشعب" مشتہر ست قلادہ در گردن شتر بستن، در کتب لغت نشانی ازاں نیست، وور "صحاح" گفتہ: واوش یاء نشد، چنانکہ در اعشوشب اعشیشابا کہ مشدد ست، ونزد بعضے اعیواط نیز آید، کذا في "الارتشاف". (نوادر الوصول)

يَخْشَوْشِنُ: قاعدہ در شناختن حرکت عین مضارع معروف از غیر ثلاثی مجرد: بدانکہ اگر ماضی چہار حرفی ست علامت مضارعش مضموم وما قبل آخرش مکسور آید، چوں: یکرم ویدحرج، وإلا علامت مفتوح بود، پس اگر ماضیش ہمزہ وصل دارد ما قبل آخرش مکسور بود دائما، چوں: یجتنب ویستنصر، إلا از باب افعل وافاعل کہ مفتوح آید بسبب آنکہ اصل آنہا تفعل وتفاعل ست، چنانکہ مکسور آید اخصم یخصم کہ ماخوذ ست از یختصم، پس غلط ست یعلوط بفتح واو، چنانکہ فاضل بہاری گفتہ.

واگر ما قبلش تاء دارد مفتوح آید، چوں: یتصرف ویتدحرج وور ابوابیکہ ما قبل آخرش دو حرف یک جنس ست وقت ادغام درانہا کسرہ بما قبل دہند اگر مدہ نباشد، چوں: یعلوط ویحمر، والا حذف کنند، چوں: مدھام، وور مضارع مجہول علامتش را مضموم وما قبل آخر را مفتوح در ہمہ جا، وور مدغم معاملہ معروف کنند چنانکہ دانستی.

اُخْشُوْشِنَ: قاعدہ دیگر در شناخت ماضی مجہول: پس بدانکہ در ہر ماضی مجہول ما قبل آخر مکسور باشد دائما، پس اگر اولش تائے زائدہ است آنرا مع ما بعدش مضموم کنند، چوں: تعہد وتدحرج، واگر ہمزہ است آنرا با حرف ثالث مضموم نمایند، چوں: استنصر واجتنب، واگر ہیچ یکے ازین ہر دو نیست اولش را مضموم نمایند فقط، ثلاثی باشد، چوں: نصر، یا زائد ازاں، چوں: أکرم وکرم ودحرج وقوتل واحضر، وشامل تر ازیں قاعدہ ایست کہ گوئی: ما قبل آخر را کسرہ دہ، ودیگر ہر متحرک را ضمہ.

اِحْمَرَّ	يَحْمَرُّ	اِحْمِرَاراً	مُحْمَرٌّ	اُحْمِرَّ
يُحْمَرُّ	مُحْمَرٌّ	اِحْمَرَّ	اِحْمَرِّ	اِحْمَرِرْ

باب ہفتم: افعيلال:

اِدْهَامَّ	يَدْهَامُّ	اِدْهِيْمَاماً	مُدْهَامٌّ	اُدْهُوْمَّ
يُدْهَامُّ	مُدْهَامٌّ	اِدْهَامَّ	اِدْهَامِّ	اِدْهَامِمْ

اماآنکہ در ماضی او ہمزۂ وصل نبود پنج باب است.

باب اول: إفعال:

أَكْرَمَ	يُكْرِمُ	إِكْرَاماً[1]	مُكْرِمٌ	أُكْرِمَ	يُكْرَمُ	مُكْرَمٌ

اِحْمَرَّ: بدانکہ ادغام اصلی سوائے باب تفعیل وتفعل وافاعل وافعل کہ فرع آنہاست نبود، وادغام احمر واحمار واقشعر اصلی نیست بدلیل آمدن ارعوی وارعاوی کہ واوٗ دومش مبدل بیاشد، وبدلیل فک ادغام در جمع مؤنث ومتکلم وغیرہ، وازینجاپی بری کہ ادغام اصلی درلام کلمہ نشود. **مُحْمَرٌّ**: اسم فاعل واسم مفعول ہر دو در لفظ واحد بفتح میم ہستند، لیکن تقدیر فاعل بکسر ما قبل آخر ومفعول بفتح. **اِدْهِيْمَاماً**: سیاہ شدن، قوله تعالى: ﴿مُدْهَامَّتَانِ﴾ (الرحمن:٦٤) أي سوداوان من شدة الخضرة والري، والعرب يقول: كل أخضر أسود، منه سواد القرى؛ لكثرة خضرها. (صراح) **پنج باب إلخ**: کثیر را تابع واحد کردند نہ بالعکس؛ چراکہ دراں فائدہ تخفیف حاصل ست نہ در عکس آں. **إِكْرَاماً**: میدانی گوید: مصدرش گاہے فَعَالة وفَعَال بفتح فاء آید، چوں: أكرم كرامة على حذف الهمزة من الأول وإبدال التاء منها، كإقامة ونحو: ﴿أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا﴾ (نوح:١٧) وشارح "تسہیل" گوید: کہ حق آنست کہ گاہے مصدر غیر باب مقارن فعل شود، پس کرامة ونبات مصدر مجرد است کہ مقارن فعل إفعال شدہ، واگر کرامة دراصل إکرام بودی کسرۂ کاف لازم شدی؛ چہ ساکن راوقت حرکت کسرہ دہند؛ تا کسرہ دلالت می کرد بر حذف ہمزہ، وظاہر کلام سیبویہ آنست کہ نبات اسم ست کہ قائم مقام مصدر شد. (نوادر الوصول)

مُكْرِمٌ: بکسر راء اسم فاعل، بدانکہ آں گاہے بر وزن فاعل آید، چوں: دارس ویافع وواوق، وبر وزن مفعل بفتح عین مانند ملقح ومسهب ومحصن، وبرفعول، مثل: نتوج، نہ منتج چنانکہ مشہور ست. (نوادر الوصول)

مُكْرَمٌ: بفتح راء اسم مفعول بروزن فاعل ہم آید، چوں: أسام الماشية في المرعى فهي سائمة، وبرمفعول نحو: محبوب ومجنون =

---

[1] گرامی کردن تکریم مثلہ.

بنائے یُکْرِمُ یُأَکْرِمُ بود، ہمزہ را افگندند؛ تا لازم نیاید اجتماع دو ہمزہ در أُکْرِمُ.

باب دوم: تفعیل:

كَرَّمَ	يُكَرِّمُ	تَكْرِيْماً	مُكَرِّمٌ	كُرِّمَ	يُكَرَّمُ	مُكَرَّمٌ

ويجيء مصدره على **تَفْعِلَة** وفِعَال و**فَعَال** و**فِعَّالٍ** و**تِفْعَالٍ**.
نحو سلام وكلام

باب سوم: تفعل:

تَقَبَّلَ	يَتَقَبَّلُ	تَقَبُّلاً[1]	مُتَقَبِّلٌ	تُقُبِّلَ	يُتَقَبَّلُ	مُتَقَبَّلٌ تَقَبَّلْ

وجاء تِمِلاق.
أي فيلا

= ومزكوم، ومحزون ولا خامس لها، كذا في "المزهر". (نوادر الوصول)

ويجيء: مصنف یجيء صیغۂ مضارع آورد؛ تا اشارہ باشد بسوئے قلّت مصادر مذکورہ، یعنی مطرد نیست. (نوادر الوصول)

تفْعِلة: وزن تفعلة از ناقص کلیۃً واز مہموز اکثرے آید، چوں: تعزية وتخطية، اما نزد زمخشري تاء در تعزية وغیرہ عوض یائے محذوف ست کہ اصل تعزِي بدو یاء بر وزن تفعیل بود، یحتمل کہ نزد مصنف مذہب زمخشري مختار باشد، یا قلّت راجع بسوئے مصدر صحیح باشد، یا قلّت اضافت ای نسبت بہ تفعیل مراد باشد. (نوادر الوصول)

فعَال: بدانکہ اکثری از معتبرین کذاب بکسر کاف وتخفیف ذال مصدر تفعیل آوردہ اند، وازوست قولہ تعالی: ﴿وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَّابًا﴾ (النبأ:۲۸) بر قراءت تخفیف ذال، اما شیخ رضی در "شرح شافية" می گوید: کہ من از کسے نشنیدہ ام کہ کذاب بالتخفیف را مصدر کذب بہ تضعیف عین گفتہ باشد، مختار نزد من آنست کہ در آیۃ بر قراءت تخفیف کذاب را مصدر کاذب گویند، نہ کذب.

فِعَّالٍ: نحو: كذاب بتشدید وتخفیف ذال. تفعال: نحو: تكرار، ابو حیان گوید: مصادر غیر قیاسی را اکثر نحویان اسم مصدر گویند، وبعضے نحویان بر آنند کہ مصدر باب دیگر باشد، ولامشاحة في الاصطلاح. (منه) وجاء تملاق: [دریں تاء وعین ثانیہ یا اولی زائد است، بمعنی تملق وہمچنین تحمال بمعنی تحمل. (شرح الأصول)] ابو حیان گوید: كبرياء وجبروت ووضوء وطهور وتقدمة وطيرة نیز از مصادر ایں باب ست، مصدرش بر وزن فعلة بالفتح سوائے حيرة وطيرة نیامدہ.

---

[1] پذیر فتن.

باب چہارم: تفاعل:

تَقَابَلَ	يَتَقَابَلُ	تَقَابُلاً	متقابِلٌ	تُقُوْبِلَ	يُتَقَابَلُ	متقابَلٌ	مُتَقَابَل

وتقطعت وتشابهت بزیادتی تائے اول وتفاوت بفتح وکسر واوْ شاذ ست، چوں در آید تائے
روبارُوی شدن
مضارع بر تائے تفعل وتفاعل رواست حذف یکے در معروف.

باب پنجم: مفاعلة:

قَاتَلَ	يُقَاتِلُ	مُقَاتَلَةً	مُقَاتِلٌ	قُوْتِلَ	يُقَاتَلُ	مُقَاتَلٌ	قَاتِلْ

وجاء فِعَال وفِيْعَال.

بزیادتی تائے اول: در ہر دو، ودر ثانی ابدال تائے دوم بشین وادغام نیز، وازانست إشابة. تفاوت: تفاوت الشيئان تباعد ما بينهما تفاوتا بثلاث لغات على غير قياس؛ لأن المصدر من تفاعل بضم العين إلا ما روي في هذا الحرف. (صراح) بفتح وکسر: اما ضمۂ واوْ قیاسی ست. حذف یکے: [قال الله تعالى: ﴿تَنَزَّلُ الْمَلاَئِكَةُ وَالرُّوحُ﴾ (القدر: ٤)، قال الله تعالى: ﴿فَلا تَتَنَاجَوْا﴾ (المجادلة: ٩).] سبب ثقل اجتماع مثلین نزد سیبویہ، وبصریین ثانی؛ زیراکہ اول علامتِ مضارع ست وعلامت حذف نمی شود، ونزد ہشام وضریر وسائر کوفیین اول؛ زیراکہ ثانی مفید معنی باشد مثل مطاوعت، وحذفش مخل ایں معنی گردد، ونیز ثانی علامت بابست، ورعایت باب اہم باشد. (نوادر الوصول)

در معروف: نہ در مجہول، وإلا اگر در مجہول اول راحذف کنند التباس معروف محذوف التاء با مجہول لازم آید، واگر ثانی راحذف کنند التباس مجہول تفعل با مجہول مفاعلة لازم آید. (نوادر الوصول) سَئَايَلَتَه بفتح سین وہمزہ ویائے تحتیہ بعد الف بر وزن فعاعلته از باب مفاعلة نیست ونہ وزن جداگانہ، بلکہ جمع است در دو لغت بمعنی سالته مهموز العين از باب منع را با سَايَلْتَه اجوف یائی از از باب مفاعلة بمعنی سَأَلْتَه جمع کردند، وسَئَايَلَتَه خلاف قیاس خواندند. (شرح الأصول)

جاء: فائدہ: عادت مصنف آنست کہ مسائل مطردہ رابجملہ اسمیہ بیان می کند، وبصیغۂ مضارع اشارہ بجانب قلیل، وبصیغۂ ماضی جانب اقل مینماید، مثل: يجيء مصدره، وجاء على كذا، ووجہ اشارہ آنکہ جملہ اسمیہ دلالت میکند بر دوام؛ زیرا کہ خصوصیت زمانہ دراں معتبر نیست، ومضارع دلالت بر حدوث میکند وخاص بحال یا استقبال، پس قلیل بودنش بسبب عدم شمول آں بزمانۂ ماضی ثابت شد، وچوں مضارع شامل ست دو زمانہ را وماضی بہ زمانۂ واحد پس ماضی نسبت بہ مضارع اقل باشد. (نوادر الوصول) فِعَال: بدانکہ فعال بکسر فاء در مصدر ایں باب بسیارست، بخلاف فیعال کہ قلیل آمدہ ست =

بدانکه سوائے اہل حجاز علامت مضارع غیر یاء راکسره خوانند اگر عین ماضیش مکسور بود، یا اولش
همزهٔ وصل یاتائے زائدهٔ مطرده، ودر مضارع أبي ووجل ونحوه یاء رانیز. اما ملحق دو قسم ست: ملحق
کافتعل واستفعل　　کتاب تفعل وتفاعل
برباعی مجرد وملحق بمزید. قسم اول هفت باب است:

باب اول: فعللة:

جَلْبَبَ	يُجَلْبِبُ	جَلْبَبَةً[1]	مُجَلْبِبٌ	جُلْبِبَ	يُجَلْبَبُ	مُجَلْبَبٌ	جَلْبِبْ

= مر غیر اہل یمن را، چنانچه فعان قلیل ست از مثال یائی ہچو یوام بمعنی میاومت ای تا ایام معامله نمودن. (شرح الأصول)
ماضیش مکسور: بمضارعش مفتوح کما صرح به المصنف في "الأصول"؛ تا دلالت کند بر کسرهٔ عین ماضی، وفاء را ندهند تا ثقل متوالی کسرات لازم نیاید؛ زیراکه یاء در اصل دو کسره است، اما تلحق وتذهب بکسر تاء آید با آنکه ماضیش مفتوح العین. وهمچنین نعبد بکسر نون در قراءتے، ومعهذا ماضی او مکسور العین نیست ونه مضارع مفتوح العین، اما اولین شاذ اند وثالث أشذ بسبب مخالفت قانون در حرکت ماضی ومضارع. (نوادر الوصول)
نحوه: مراد از "نحوه" بحسب تجویز مصنف مثال واوی از باب علم است، ودر "أصول" یجب ومتصرفاتش را، ونحوییأس یعنی مثال یائی مهموز العین راکه از علم باشد نیز ازیں قبیل شمرده. (نوادر الوصول)
ملحق دو قسم: الحاق در اصطلاح اہل فن عبارت ست از زیادت حرفے یا بیشتر بر ثلاثی تا در ہمه تصرفات بوزن صوری رباعی مجرد گردد بشرطیکه زیادت مذکوره افادهٔ کدام معنی قیاسا نه بخشد، ودر ملحق بمزید بودن حرف زائد بعینه در ملحق بمکانش نیز شرط است. ومراد از تصرفات در فعل مصدر وماضی ومضارع وغیره است، ودر اسم تصغیر وجمع تکسیر، وبودن حرف زائد برائے الحاق در مقابلهٔ فاء وعین ولام لازم است. وشرط بودن زیادت غیر مفید معنی برائے اخراج میم مصدر وظرف وآله وهمزهٔ تفضیل است که افادت معنی می کنند، پس مفرد أفضل ملحق بجعفر نبود. وفائدهٔ آں لفظی ست مثل درستی سجع وقافیه؛ ولهذا محافظت وزنش لازم ست وادغامش ممتنع اگرچه بعضے جا افاده معنی بخشد که مغائر معنی اصلی باشد، چوں: حوقل وکوثر که در معنی حقل وکثر نیست بلکه گاہے اصلش مستعمل نشود، مثل: کوکب وزینب؛ که ککب وزنب مستعمل نشده. (نوادر الوصول)
فعللة: طیق ازیں باب ست، أصله: طیوق واز تفعیل نیست، وإلا ضوق می بود. (رکاز الأصول)
جَلْبَبَةً: [چادر پوشیدن.] جلباب بالکسر، چادر جلببة مصدر منه. (صراح)

---

[1] چادر پوشیدن.

باب دوم: فَيْعَلَةٌ:

خَيْعَلَ	يُخَيْعِلُ	**خَيْعَلَةً**	مُخَيْعِلٌ	خُوْعِلَ	يُخَيْعَلُ	مُخَيْعَلٌ	خَيْعِلْ

باب سوم: فَوْعَلَةٌ:

جَوْرَبَ	يُجَوْرِبُ	جَوْرَبَةً[1]	مُجَوْرِبٌ إلخ

باب چہارم: فَعْنَلَةٌ:

قَلْنَسَ	يُقَلْنِسُ	قَلْنَسَةً[2]	مُقَلْنِسٌ	قَلْنِسْ

باب پنجم: فَعْيَلَةٌ:

شَرْيَفَ	يُشَرْيِفُ	**شَرْيَفَةً**	مُشَرْيِفٌ	شَرْيِفْ

باب ششم: فَعْوَلَةٌ:

جَهْوَرَ	يُجَهْوِرُ	جَهْوَرَةً[3]	مُجَهْوِرٌ

باب ہفتم: فَعْلَاةٌ:

قَلْسىٰ	يُقَلْسِيْ	**قَلْسَاةً**	مُقَلْسٍ	قُلْسِيَ	يُقَلْسٰى	مُقَلْسًى	قَلْسِ

فیعلة: بزیادة یا میان فا وعین. **خَیْعَلَةٌ**: خیعل پیراہن بے آستین، خیعلة پوشانیدن آں. **فوعلة**: بزیادت واؤ میان فاء وعین. **فعنلة**: بزیادۃ نون میان عین ولام. **فعیلة**: بزیادۃ یا میان عین ولام. **شریفة**: شریاف برگ کشت کہ دراز وانبوہ شود چنانکہ برند آنرا، یقال: شریفت الزرع إذا قطعت شریافه. **فعولة**: بزیادت واؤ میان عین ولام.

قلسی: [دراصل قَلْسَيُ کدَحْرَجَ بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را الف کردند، یقال: قلنسته فتقلسی أي ألبسته القلنسوة فلبسها.] سوال: حکم الحاق قلسی اگر قبل از اعلال ست تصحیحش واجب است؛ زیرا کہ در ملحقات تعلیل ممتنع ست، واگر بعد اعلال ست توافق وزن ملحق وملحق بہ نیست. جواب باعتبار شق اول: تصحیح ملحق وقتے ضرور میباشد کہ در ملحق بہ =

---

[1] جورب پوشانیدن. [2] کلاہ پوشیدن. [3] آواز بلند کردن.

اما ملحق بر باعی مزید دو نوع ست: ملحق بـ "تسربل" و بـ "احرنجم". نوع اول ہفت باب ست:

باب اول: تَفَعْلُلٌ:

تَجَلْبَبَ	يَتَجَلْبَبُ	تَجَلْبُباً[1]	مُتَجَلْبِبٌ	تَجَلْبَبْ إلخ

باب دوم: تَفَيْعُلٌ:

تَخَيْعَلَ	يَتَخَيْعَلُ	تَخَيْعُلاً	مُتَخَيْعِلٌ إلخ

-ایں تعلیل ممتنع باشد، وایں معنی در ما نحن فيه ممتنع ست؛ زیراکہ اگر در لام کلمہ رباعی حرف علتے واقع شود معلل می گردد، نحو: فوقي فوقاة. وجواب باعتبار شق ثانی: ابدال حرف بحرفے موجب تبدیل وزن نمی شود؛ لہذا گویند: کہ میزان بر وزن میعال وموزان بر مفعال ست. (نوادر الوصول) قلساة: در اصل قلسية بود کدحرجة یاء بسبب تحرک وانفتاح ما قبل الف شد.

اما ملحق: ہر گاہ فارغ شد از رباعی مجرد وملحقات او شروع در ملحقات بر باعی مزید نمود، وآں یا بزیادت یک حرف ست سوائے تاء؛ زیراکہ زیادت تاء برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت ست، چنانکہ در تدحرج، چوں: قلسية فتقلسى، وآنرا ہفت بابست، ویا بزیادت دو حرف، چوں اقعنسس واسلنقى ملحق باحرنجم بزیادت نون وسین؛ زیراکہ زیادت ہمزہ برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت است، چنانکہ در احرنجم.

برباعی مزید: در بعضے از ملحقات فعلل چندے دیگر کہ غریب وقليل الاستعمال است آوردہ اند، یکے: بزیادتی تاء در اول، چوں: ترفل بروزن تفعل یعنی بتبختر خرامید. دوم: بزیادت میم در اول، چوں: مرحب كمفعل، يقال: مرحب كمفعل ای مرحبا گفت اورا، ومسهل ای وسعت کند وسہل کند برائے تو.

سوم: فعمل بزیادت میم در اول بعد از عین، چوں: ترمع البناء بر وزن فعمل ای دراز کرد بناء را. چہارم: بزیادت باء در اول، چوں: بلقم. پنجم: بزیادت نون بعد لام، چوں: علون بر وزن فعلن آغاز کردن کتاب وغیر آں، ونفعل بزیادت نون قبل فاء، چوں: نرجس الدواء نرگس انداخت در دوا، پس نون آں زائد ست ولام مکرر نیست وتا بر وزن فعلل باشد. (شرح الأصول، صراح، أبنية الأفعال)

تخیعلا: پیراہن بے آستین پوشیدن لازم. (ص)

---

[1] چادر پوشیدن.

باب سوم: تَفَوْعُلٌ:

تَجَوْرَبَ	يَتَجَوْرَبُ	تَجَوْرُباً[1]	مُتَجَوْرِبٌ إلخ

باب چہارم: تَفَعْنُلٌ:

تَقَلْنَسَ	يَتَقَلْنَسَ	تَقَلْنُساً إلخ

باب پنجم: تَفَيْعُلٌ:

تَشَرْيَفَ	يَتَشَرْيَفُ	تَشَرْيُفاً	مُتَشَرْيِفٌ إلخ

باب ششم: تَفَوْعُلٌ:

تَسَرْوَلَ	يَتَسَرْوَلُ	**تَسَرْوُلاً** إلخ

باب ہفتم: تَفَعْلِ:

تَقَلْسىٰ	يَتَقَلْسىٰ	مُتَقَلْسٍ	تُقُلْسِيَ	يُتَقَلْسىٰ	مُتَقَلْسىً	تَقَلْسَ إلخ

تقلنس: تقلنس بنون وتقلس بادغام نون در لام کلاہ پوشیدن، کذا في "الصراح". **تسرولا**: ازار پوشیدن، یقال: سرولته فتسرول، کذا یفهم من "الصراح".

تفعل: اصلش تفعلي بود، ضمۂ لام را بمناسبت یاء بکسره بدل کردند وبعد ساکن کردن یاء بسبب ثقل، اجتماع ساکنین شد میان یاء وتنوین یاء را افگندند. **تَقَلْسىٰ**: [اصلش تقلسي بود، یاء متحرک ماقبلش مفتوح بالف بدل کردند.] اگر گوئی: که ایں باب ملحق ست بتدحرج، ودر ملحق تعلیل وادغام درست نیست؟ گویم: که مراد از امتناع تعلیل در ملحق تعلیل خاص ست یعنی نقل حرکت از حرف علت درینجا بسوئے ماقبل کہ ساکن باشد درست نیست؛ ولہذا قاعدۂ نقل حرکت را بعدم الحاق مقید کردہ اند، کما صرح به المصنف في شرحه لأصوله أیضا، نہ آنکہ انواع تعلیل درانجا ممتنع است.

ودلیل بریں تخصیص آنست کہ اگر مطلق تعلیل در ملحق ممتنع بودے ہر قاعدۂ تخفیف وابدال وتسکین وحذف حرف علت را =

---

[1] جورب پوشیدن.

امابابِ تمفعل وتفعلت شاذ ند وغریب وملحق بــ"احرنجم" دو باب ست:

باب اول: اِفْعِنْلَالٌ:

اِقْعَنْسَسَ	يَقْعَنْسِسُ	اِقْعِنْسَاساً[1] إلخ

باب دوم: اِفْعِنْلَاءٌ:

اِسْلَنْقَىٰ	يَسْلَنْقِيْ	اِسْلِنْقَاءً[2]	مُسْلَنْقٍ	اُسْلُنْقِيَ	يُسْلَنْقَىٰ	مُسْلَنْقىً	اِسْلَنْقِ

وندر اِکْوَهَدَّ.
أي جهد وتعب

= مقید بعدم الحاق کردندے، چنانکہ مقید کردہ اند قاعدۂ ادغام ونقل حرکت را بعدم الحاق، وحال آنکہ جائی در اسفار متقدمین ومتاخرین کہ از نظر احقر گزشتہ ایں قواعد بایں شرط مقید نیست، وباوجود ایں تصریح کردہ اند کہ در ملحق تعلیل ممتنع ست ناچار بر تعلیل خاص یعنی نقل حرکت حمل کردیم بقرینۂ استثناء ملحق ازیں تعلیل واطلاق قواعد دیگر اگرچہ نص بریں تخصیص ہم در کتابے یافتہ نشدہ، وهذا التوجيه أولى التوجيهات، فاحفظه.

تمفعل: چوں: تمدرع یعنی زرہ پوشید، وہمچنین تمنطق ای کمر بند بست، وتمسلم ای مسلم شد، وتمذهب ای مذہب گرفت، وتمسکن ای مسکین شد، وتمولیٰ ای مولیٰ شد. **تفعلت**: [در کتب صرف تفعلت را غریب گفت.] چوں: تعفرت ای عفریت شد یعنی خبیث منکر، یاعفریت بمعنی نافذ وبالغ درکارے بجودت رای، كذا في "شرح الأصول".

شاذ ند: بدانکہ شاذ در سہ معنی مستعمل می شود، یکے: خلاف قیاس وفصیح، چوں: فتح عین ماضی ومضارع در أبی یابی واستصوب استحوذ وماء وآل کہ در اصل ماہ واهل بود، دوم: خلاف قیاس وغیر فصیح، چوں: قلی یقلی بفتحهما وأجلل بفک ادغام، سوم: قليل الاستعمال فصیح باشد، چوں: فِعِل بکسرتین، ہچو إبل وبلز، وفِعُل بکسر اول وضم ثانی، ہچو: دئل ودِعل، یا غیر فصیح، چوں: فُعِل بضم اول وکسر ثانی، چوں: حبك بر بعضے قراءۃ شاذہ.

ملحق باحرنجم: أي نادر الاستعمال؛ ولهذا لم يدرجهما تحت التعداد. **دو باب ست**: در "اصول" سہ باب گفتہ، ثالث افوعلال است، چوں: احونصل، وبعضے افعنلاء افزودہ اند، چوں: احبنطاء. (شرح الأصول)

وندر إلخ: وحق آنست کہ اکوهد واکوال ثلاثی مزید مطلق ست بر وزن افوعل بزیادت واؤ مفتوحہ وادغام لام اول در ثانی. =

---

[1] پس پا رفتن. [2] بر پشت خوابیدن.

فصل

در بیان **خاصیات ابواب**، بدانکہ سہ باب اول **أم الأبواب اند**، ودر **کثرت خصائص** متساویۃ الأقدام، **لیکن مغالبہ** خاصۂ نصر ست: **وهي ذكر** فعل بعد **المفاعلة**؛ لإظهار **غلبة أحد الطرفين** المتغالبين، نحو: **خاصمني** فخصمته، ويخاصمني فأخصمه، . . . .

= چنانکہ در "أصول" گفتہ؛ چراکہ الحاق مانع او عام است. (نوادر الوصول)

خاصیات ابواب: بدانکہ خاصة وخاصية وخصيصة بیک معنی ست، وچون مصطلح منطقیان بمعنی ما لا یوجد في غیرہ دریجا درست نمی شد؛ لہذا فاضل بہاری گفتہ: کہ مراد ازاں معنی بر اصل کہ مادہ ومبنات افعال براں دلالت دارد بودہ ست، ویاء وتاء در خاصية بتشدید صاد وتحتانی برائے مصدریۃ ست، چنانکہ در فاعلية مفعولية وجزآں.

أم الأبواب اند: یعنی اصول ابواب، وأم بمعنی اصل است؛ زیراکہ دریں ہر سہ باب حرکت عین ماضی بحرکت عین مضارع مخالفت دارد مانند معنی ہر دو، پس لفظ ومعنی اینہا باہم متفقند در اختلاف واتفاق، واتفاق اصلست، بخلاف سہ باب باقی کہ اتفاق مذکور درانہا نیست، كذا في "شرح التسهيل" وغيره. ومیتواند کہ اصالت اینہا باعتبار کثرت استعمال وعدم تقیید بچیزے باشد، بخلاف بواقی، كما لا يخفى. (نوادر الوصول)

لیکن مغالبہ: پس ہر باب وقت مغالبہ از نصر آید، وکسائی در حلقي العين واللام برائے ثقل عین مضارع را فتحہ دہد وشاعرته فشعرته أشعره بالفتح گوید، وابو زید أفخره بضم حکایت کردہ. (رضي) **وهي ذكر:** وآں یعنی مغالبہ ذکر فعلے ست بعد مفاعلة برائے آشکارا کردن یکے از دو جانب غلبہ کنندگان. **المفاعلة:** یا آنچہ دلالت باشتراک دارد.

غلبة أحد الطرفين: في المعنى المصدري، واز لازم ومتعدی ہر دو می آید، لیکن درین ہنگام لا جرم متعدی گردد. (رضي)

خاصمني: [یعنی مخاصمہ در من واو واقع شد، وہریکے دیگرے را خصومت کردیم، ومن غالب آمدم در خصومت برآں.] اگر گوئی: ایں مثال مغالبہ صحیح نیست؛ زیراکہ ایں لفظ خاصة بخلاف قیاس از ضرب آید نہ از نصر، چنانکہ در" صحاح" و"قاموس" و"تاج" وغیرہ آنست.

گویم: ایں قول غیر بصریانست، وایشان ایں را ہم از نصر گویند، في "الارتشاف": قد شذ الكسر في قولهم: خاصمني فخصمته أخصمه بكسر الصاد، ولا يجيز البصريون فيه إلا الضم على الأصل في فعل المغالبة، فيقولون: أخصُمه بضم الصاد. (نوادر الوصول)

مگر مثال واجوف یائی وناقص یائی که می آیند از ضرب، وعلل واحزان وفرح از فَعِل بیشتر آیند، والوان وعیوب وحلی می آیند ازو، وچندے بضم عین نیز آمده. اما خاصیت فتح آنست که عین یا لام او از حروف حلقیہ بود، أما رکن یرکن من التداخل، وأبی یأبی شاذ. وخاصیت کرم آنکه از صفت خلقیہ بود حقیقۃ یا حکما، یا صفتے شبیہ بآں.

فرح: خوش شد

مگر مثال: واوی مطلق چوں: واعدني فوعدته أعِده، وياسرني فيسرته أيسره، **واجوف یائی وناقص یائی، نحو:** بايعني فبعته أبيعه، ورامانی فرميته أرميه، واجوف واوی از نصر آید. **علل:** جمع علة بمعنی مرض، چوں: مرض وسقم.

احزان: چوں: حزن غمگیں شد. **از فعل:** بکسر عین، وایں باب ہرگاہ از برائے الوان وعیوب وحلی باشد لازم ست. (سازندراني)

بیشتر آیند: چہ گاہ از غیر ایں باب نیز می آید، چنانکہ بر متتبع لغت پوشیدہ نیست.

الوان وعیوب: چوں: کدر تیرہ گون شد، وشهب غالب شد سپیدی بر سیاہی، وعیب چوں: عور یک چشم شد.

حلی: بضم وکسر حاء وفتح لام جمع حلية بالکسر در اصل بمعنی صورت وخلقت، ومراد ازاں علامتے که محسوس شود بچشم در اعضاء، نحو: بلج کشادہ ابرو شد، وعین آہو چشم شد. (نوادر الوصول)

بضم عین: [وقد جاء آدم وسمر وعجم وحمق وعجف وخرف ورعن بالضم والکسر. (شافية)] از انواع ثلاثہ، نوع اول، نحو: آدم وسمر گندم گوں شد، وبلق ابلق شد، ودوم نحو: حمق نادان شد وعجف لاغر شد، وسوم نحو: رعن فروہشتہ شد بدن. (نوادر الوصول)

وأبی یأبی: وشجي يشجي وقلي يقلي وعض يعض ضعیف است وفصیح اول ازن وآخر ازس.

خاصیت کرم: بنائے فعُل بضم العين غالبا از برائے دلالت بر افعالے ست که لازم طبائع است، چوں: حسن وقبح کوچکی وبزرگی وامثال اینہا، وگاہ مستعمل میشود در غیر خلقی در صورتیکہ روا ے داشتہ باشد، چوں: طهر ومکث وصغر وکبر ونظائر اینہا، وازین جہت ایں باب لازم ست وہرگز متعدی نیامدہ؛ چہ افعال خلقیہ از خلقت بدیگرے سرایت نے کند. (شرح مازندراني) **صفت خلقیہ:** ای صفت جبلی وطبعی، کحسن وقبح إذا کانا ذاتيين.

یا صفتے: چوں: فقاہت که بعد از تمکن مثل امر ذاتی ولازم منفک نمی شود. (نوادر الوصول)

شبیہ بآں: یعنی بصفت حقیقی در ظاہر باعتبار صورت نه در حکم آں باعتبار لزوم وعدم انفکاک، مثل: حسن وقبح کسے از لباس ودیگر عوارض منفکہ.

وباب حسب الفاظ معدوده نَعِمَ وَبِقَ وَمِقَ وَثِقَ وَفِقَ وَرِثَ وَرِعَ وَرِمَ وَرِيَ وَلِيَ وَغِرَ

هلاک شدن — موافق وسزاوار یافتن — نزدیک شدن

وَحِرَ وَلِهَ وَهِلَ وَعِمَ وَطِئَ يَئِسَ يَبِسَ. خاصیت إفعال تعدیه وتصییر ست، نحو: خَرَجَ زَيْدٌ

حرة بفتحتین کینه داشتن — کوفتن بپا — خشک شدن من حسب

وأخْرَجْتُه وقدْ يُلْزِمُ، نحو: أحْمَد، وتعریض إی بردن فاعل چیزے را بمعرض مدلول ماخذ،

نَعِمَ: وہمچنین وجد یافت، بئس شدت رسید، وبط ضعیف شد، وجع دردمند شد، ولغ نوشید سگ آنچه در ظرف بود باطراف زبان خود، وعق جلدی کرد، وحم کمال رغبت کرد زن آبستن در خوردنی، وکم غمگین شد، وهم ساقط کرد چیزے از حساب، وهن ضعیف شد در عمل، دره زیاده شد پیه زن، وقه فرمانبردار شد، ونه تعیا کشید، وهي درید وکفید. (شرح الأصول) نعومة نرم ونازک شدن من کرم وعلم وحسب وکسر الماضي وضم الغابر کفضل يفضل مرکبة من بابين.

وَمِقَ: مقة دوست داشتن. وَثِقَ: وثقه اعتماد کردن واستوار داشتن. وَرِثَ: إرث بالألف المنقلبة من الواو، ورثة بالتاء المبدلة من الواو میراث گرفتن. (صراح) وَرِيَ: آتش جستن از آتش، وزنه من علم وحسب. (ص)

وَغِرَ: بفتحتين بر شدن سینه از خشم وکینه. (ص) وَهِلَ: از وهل بجائے رفتن وہم که مراد آں نباشد.

وَعِمَ: دعا بنعمت در حق کسے کردن. يَئِسَ: یأس نومید شدن، من حسب.

تعديه إلخ: بدانکه میان تعدیه وتصییر عموم وخصوص من وجه است، یعنی گاہے ہر دو در یک ماده جمع شود، وگاہے یکے بدون دیگرے باشد. وتعدیه عبارت ست از رسانیدن معنی لازم بمفعول، برابر ست که لازم مطلق باشد یا من وجه ای به نسبت بعضے، چنانکه اگر مجرد در متعدی بیک مفعول ست در إفعال بدو مفعول شود، واگر آنجا بدو مفعول اینجا به گردد اول چوں: أخرجته، دوم مثل: أحفرته نهرا که مجردش متعدی بیک مفعول ست، سوم نحو: أعلمته زيدا فاضلا که مجردش دو مفعول میخواہد.

ومعنی تصییر گردانیدن فاعل ست چیزے را صاحب ماخذ، پس در امثله مذکوره تعدیه وتصییر ہر دو موجود ست؛ چه میتوان گفت که اورا صاحب خروج وصاحب کندن نہر وصاحب علم کردم، ودر أبصرته تعدیه است؛ چه مجردش لازم ست، نه تصییر؛ زیراکه فاعل او را صاحب باصره نگردانیده، ودر أنرته ای گردانیدم او را صاحب نیر تصییر ست بدون تعدیه؛ چراکه نرته مجردش ہم متعدیست، ونیر بالکسر نقش جامه را گویند. (شرح الأصول)

قد يلزم: از إلزام یعنی گاہے باب متعدی را لازم گرداند بر عکس تعدیه، پس جامع صفات متضاده است. (نوادر الوصول)

أحمد: محمود وستوده شد زید، مجردش حمد متعدی ست. ماخذ: ماخذ عام است از مصدر؛ چه در ثلاثی مزید ماخذ بعضے الفاظ اسم جامد نیز آمده است، چنانچه ألبن که ماخذ آں لبن ست، ولبن مصدر نیست، بلکه اسم جامد ست، وہمچنین أعرق که ماخذ آں عراق ست.

نحو: أبعته، ووجدان إی یافتن چیزی را موصوف بماخذ، نحو: أبخلته، وسلب إی زائل کردن از شے ماخذ را نحو: شکی وأشکیته، وإعطاء ماخذ نحو: أشویته وأقطعته قضبانا، وبلوغ إی رسیدن یا در آمدن بماخذ، نحو: أصبح وأعرق، وصیرورت إی گشتن شے صاحب ماخذ، یا صاحب چیزے موصوف بماخذ، یا صاحب چیزے در ماخذ، نحو: ألبن وأخرفت وأجرب، ولیاقت وحینونت، نحو: ألأم الفرع وأحصد الزرع، ....

رسیدن شے وقت ماخذ

أبعته: بردم او را در محل بیع، یعنی اسپ را برائے بیع در نخاس بردم، ومراد از ماخذ چیزیست که از آں مصدر باب إفعال ساختہ باشند. یافتن چیزے: وہم یافتن ماخذ نحو: أثأرته یافتم ثأر او را إی قصاص او را. ماخذ اگر لازم بود مدلولش مبني للفاعل خواہد بود، چوں: أبخلته إی بخیل یافتم او را، واگر متعدی باشد مبني للمفعول، مثل: أحمدته یافتم او را موصوف بمحمودیت. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

سلب: وآں دو نوع ست، یکے: سلب از فاعل، ودریںحالت فعل لازم بود، نحو: أقسط زید از نفس خود دور کرد قسوط إی جور را، ودوم سلب از مفعول، ودریں صورت فعل متعدی خواہد بود، نحو: شکی أشکیته او شکایت کرد من دور کردم شکایتش را، وراضی گردانم او را از خود. (نوادر الوصول)

أشویته: دادم او را شوا یعنی گوشت بریانی إی گوشتے کہ او را بریان کنند وقابل برشتن باشد، وآنچہ در معنی ایں لفظ زبان زد صغیر وکبیر ست کہ گوشت بریان دادم او را غلط محض است. أصبح: در صبح رسید یا در آمد، یا نزدیک آں شد مثال بلوغ درزمان. (نوادر الوصول)

أعرق: بعراق درآمد یا رسید، یا جانب عراق رفت، مثال بلوغ در مکان، وبلوغ بمرتبۂ عدد، نحو: أعشرت الدراهم إی دراہم بردہ رسیدند. (نوادر الوصول) نحو: امثلہ بطور لف ونشر ست. ألبن: إی صاحب شیر شد مرد، ای مواشی او شیر دار شدند.

أخرفت: گوسفند در خریف صاحب بچہ شد.

لیاقت: إی گشتن شے مستحق ماخذ. ألأم الفرع: سزاوار ملامت شد سردار، مثال لیاقت بدون حینونت.

أحصد الزرع: زراعت لائق درو شد، وقت حصاد ودرو کردن رسید، مثال اجتماع لیاقت وحینونت ست. وفرق در حینونت وبلوغ آنکہ در حینونت ماخذ مسند الیہ ست، ودر بلوغ مفعول. وایں نزد مصنف ست اما ابن حاجب ودیگر ارباب فن بلوغ وحینونت را در صیرورت داخل کردہ اند؛ زیرا کہ در امثلۂ مذکورہ می توان گفت: کہ صاحب صبح شد وصاحب حصاد گردید. (نوادر الوصول)

ومبالغہ، **نحو**: **أثمر النخل وأسفر الصبح**، **وابتداء**، **نحو**: أشفق، **وموافقت مجرد وفعَّل وتفعل واستفعل**، **نحو**: **دجى الليل** وأدجى، **ومطاوعت فَعَلَ وفَعَّل** **إِی پس آمدن أفعل مر فَعَلَ یا فَعَّل را؛ تا دلالت کند بر پذیرفتن مفعول اثر فاعل را نحو: كببته فأكب**. **خاصیت تفعیل تعدیہ وتصییر ست**، **نحو**: نَزَلَ. . . . .

مبالغہ: **إِی کثرت در زیادت ماخذ**، وآں دو نوع ست: مبالغہ در کم وکیف. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

أثمر النخل: بسیار ثمر آورد درخت خرما، وایں مثال مبالغہ در کیت. **أسفر الصبح**: بسیار روشن شد صبح، وایں مبالغہ در کیف است.

ابتداء: وآں عبارتست از آمدن مزید بی آنکہ مجردش دریں معنی آمدہ باشد، خواہ مجرد اصلا نیامدہ باشد، نحو: أرقل بمعنی أسرع، یا بمعنی دیگر آمدہ باشد، نحو: أشفق ترسید، ومجردش شفقة بمعنی مہربانی ست. ہاں ابن درید وابن فارس ہر دو را بیک معنی آوردہ اند، واکثر لغویان ازاں انکار دارند، ومثال متفق علیہ لفظ أقسم بمعنی حلف ست کہ مجردش بالاتفاق بدیں معنی نیامدہ. (نوادر الوصول)

موافقت مجرد: ای موافقت ہر دو در یک معنی. اگر گوئی: چوں ہر دو در یک معنی ویک خاصہ یافتہ می شوند پس چرا یکے را خاصہ موافق دیگرے میگویند نہ بالعکس، یا خاصہ ہر دو چرا اقرار نمی دہند؟ جوابش آنکہ ہر جا یک معنی از بابے بیشتر آید واز دیگرے کم آں دیگر را موافق اول گویند. (رضي، نوادر الوصول)

استفعل: نحو: أعظمته بمعنی استعظمته ای پنداشتم او را معظم وبزرگ، ودراں خاصہ حسبانست.

دجى الليل: تاریک شد شب، مثال موافق مجرد، وخاصہ دراں صیرورتست. **مطاوعت**: در "ارتشاف" گوید: مطاوعت حقیقة در چیزے باشد کہ فعل ازو متصور بود، مثل: صرفته فانصرف، وآنجا کہ صدور فعل متصور نباشد اطلاق مجاز ست، نحو: قطعت الجهل فانقطع، ورضی گفتہ: مطاوع در حقیقت مفعول فعل اول ست کہ در فعل ثانی فاعل شدہ، مثل: زید در باعدت زيدا فتباعد؛ چہ قبول اثر از شان اوست، لیکن اہل فن فعلے را کہ مطاوع حقیقی فاعل اوست مجازا مطاوع گویند.

كببته إلخ: [سرنگون انداختم او را پس سرنگون افتاد.] زمخشری گوید: کہ مطاوعت أكب در عربیت ثابت نشدہ، ومعنی أكب: دخل في الكب ست، ومطاوع كب در حقیقت انكب. وبعضے از خصائص ایں باب قصر ست، نحو: أسقيته "سقاك الله" گفتم او را، وآوردن چیزے را موصوف بماخذ، نحو: أطاب آورد کلام زیبا، واعانت، نحو: أقتلته اعانت کردم در قتل. (نوادر الوصول، شرح الأصول، یحیی)

ونَزَّلْتُه وسلب نحو: قَذِيَتْ عَيْنُه وقذّيت عينه، وصيرورت نحو: نَوَّرَ، وبلوغ نحو: عمّق وخيّمَ، ومبالغه، نحو: صَرَّحَ وجَوَّلَ ومَوَّتَ الإبلُ وقَطَّعتُ الثياب، ونسبت بماخذ

تا عمق رسید در خیمه داخل شد

نحو: فسقته، والباس ماخذ نحو: جَلَّلْتُها، وتخلیط ای چیزے را ماخذ اندود کردن نحو: ذَهَّبْتُه، وتحویل ای گردانیدن چیزی را ماخذ یا ہمچو ماخذ نحو: نصَّرته وخَيَّمْتُه، وقصر یعنی

تذهیب زر اندود کردن

اشتقاق آں از مرکب بجہت اختصار حکایت نحو: هلّل، وموافقت فَعَلَ وأَفْعَلَ وتَفَعَّلَ، وابتداء.

در معنی نحو تکلم

نَزَّلْته: مثال اجتماع تعدیه وتصییر، وتعدیه بدون تصییر، چوں: فسقته فاسق گفتم او را، وتصییر بے تعدیه نحو: نصلت السهم. قذيت عينه: ای دور کردم خاشاک از چشم او. نور: أي صار ذا نور، وهو بالفتح شگوفه، ای شگوفه برآورد. (بح)

بلوغ: ای بمعنی رسیدن چیزے وداخل شدن در چیزے.

مبالغه: وآں سه قسم باشد: در فعل چوں: صرح خوب ظاہر کرده شد، وجول بسیار گرد گردید. اول مبالغه در کیف است ودوم در کم، ومبالغه در فاعل چوں: موت الإبل مرگ عام در شتران افتاد، ومبالغه در مفعول نحو: قطعت الثياب بسیار جامہا قطع کردم.

فسقته: نسبت بفسق کردم وفاسق گفتم او را، واز ہمیں قبیل ست کفرته، در "تعليق الفرائد" گوید: ناظرین "صحاح" را در لفظ تکفیر بایں معنی توقف است؛ چه او گفته است: أكفرت الرجل دعوته كافرا، وتکفیر را بمعنی کفاره دادن ذکر کرده، لیکن ایں توقف را ایں قول صاحب "محکم" ردمی کند: كفر الرجل نسبه إلى الكفر، ودر "صراح" ہم بدیں معنی ست، واز "مغرب" ہم مستفاد می شود. (نوادر الوصول)

جَلَّلْتُها: تجلیل قرار گرفتن وجُل براسپ افگندن. (صراح) نصَّرته: [نصرانی کردم او را.] تنصیر: ترسا گردانیدن.

خيمته: [ہمچو خیمه نمودم او را.] تخییم: خیمه ساختن وبجائے مقیم شدن. (صراح) اختصار: واز ہمیں عالم است آنچه برائے دعائے نیک وبد آمده نحو: سقيته ای گفتم او را: أسقاك الله، وجدعته ای گفتم: جدعك الله، ومی آید برائے گردانیدن مفعول بر صفتے که بوده است، نحو: كوف الكوفة، وبمعنی کار کردن در ماند نحو: صبح بصبح درآمد وبمعنی رفتن در ماخذ نحو: كوف ای بکوفه رفت، وبرائے غیر آں.

هلل: ای لا إله إلا الله گفت. فعل: ای ثلاثی مجرد نحو: زلته وزيلته. أفعل: أشويته أطعمته شواء.

تفعل: نحو: ترس أي استعمل الترس بالضم: سپر.

خاصیت تَفَعُّل **مطاوعت فعّل**، نحو: قَطَّعْتُه فَتَقَطَّعَ، **وتکلف** در ماخذ، نحو: **تَجَوَّعَ** و تَكَوَّفَ،
بزور کوفی شدہ
وتجنُّب یعنی پرہیز کردن از ماخذ نحو: **تحوَّب**، ولبس ماخذ نحو: **تَخَتَّمَ**، و **تعمُّل** یعنی ماخذ را بکار
پوشیدن
بردن نحو: **تَدَهَّن** **وتترس** و تخیَّم، **واتخاذ** یعنی ساختن یا گرفتن ماخذ، یا چیزی را ماخذ ساختن،
ای خیمہ را بکار برد
یا در ماخذ گرفتن، نحو: **تَبَوَّبَ** **وتجنبَ** **وتَوَسَّد الحَجَر** **وتأبَّطَه**، **وتدریج** یعنی تکرار عمل
بمہلت نحو: **تَجَرَّعَ** **وتَحَفَّظَ**، **وتحول** یعنی گشتن شے عین ماخذ یا ہمچو ماخذ نحو: تَنَصَّرَ وتَبَحَّرَ،
وصیرورت نحو: تَمَوَّلَ، و**موافقت مجرد** و**أفْعَلَ** و**فَعَّلَ** **واِسْتَفْعَلَ**، **وابتداء**.
صاحب مال شد — نحو تقبل بمعنی قبل — نحو تبصر وابصر — نحو تکلم

مطاوعت فعّل: بتشدید برائے تکثیر، یا نسبت نحو: قیسته فتقیس، یا تعدیہ نحو: علمته فتعلم، **واغلب** در مطاوعت فَعَّل کہ برائے تکثیر وتعدیہ باشد ثلاثی مجرد است نحو: علمته فعلم، وفرحته ففرح. (رضي)

تکلف: [بزور ثابت کردن صفتے کہ موجود نہ باشد.] فرق میان آں وتخییل کہ خاصۂ تفاعل ست آنکہ در تفعل فاعل ممارست فعل میکند وحصول آں در خود میخواہد، ودر تفاعل اظہار فعل می کند از راہ خلاف نمائے بے قصد حصول. (رکاز الأصول)

تجوع: بزور ومحنت گرسنہ شد.

تحوَّب: از گناہ پرہیز کرد، حوب بالضم گناہ. **تختم**: ای انگشتری پوشید، وآنرا از تعمل گفتن بہتر. **تَدَهَّن**: روغن را بر بدن مالید. **تترس**: ترس یعنی سپر را بکار برد. **یعنی ساختن**: وایں چار قسم شد، لیکن فعل در اولین لازم باشد ودر اخیرین متعدی.

تَبَوَّبَ: مثال اول یعنی دروازہ ساخت. **تَجَنَّبَ**: مثال دوم ای گوشہ گرفت.

تَوَسَّد الحَجَر: مثال سوم ای تکیہ ساخت سنگ را. **تأبَّطَه**: مثال چہارم ای در بغل گرفت آنرا.

تجرع وتحفظ: [جرعہ جرعہ نوشید واندک اندک یاد کرد.] مثال اول برائے محسوس است ودوم برائے غیر محسوس، ودر "شافیۃ" گفتہ: تفہم ازیں قبیل ست، ورضی گوید: ظاہر آنکہ برائے تکلف در فہم بودہ باشد.

تبحر: مثال دوم ای مثل بحر شد در وسعت علم.

فعل: بتشدید نحو: تعطی بسیار عطا کرد، وتکذب نسبت بدروغ نمود، وتویل "یا ویلا" گفت. (رکاز الأصول)

استفعل: **موافقتش** در دو معنی مختص باستفعل است، یکے: طلب نحو: تنجز واستنجز، دوم: **اعتقاد** آنکہ شے بر صفت اصل خود است نحو: تعظم واستعظم، وے آید بمعنی تفاعل، چوں: تشبع ای اظہار سیرے کرد، وغالبا معنی تفعل بودن شے صاحب ماخذ نحو: تأهل وتألم وتأسف وتأصل وغیر آں. (رضي)

خاصیت مفاعلة مشارکتست یعنی شریک بودن فاعل ومفعول در فاعلیت ومفعولیت ای ہریک مر دیگرے را نحو: قَاتَلَ زَيْدٌ عَمْراً. وموافقت مجرد وأَفْعَلَ وفَعَّلَ وتَفَاعَلَ، وابتداء.

خاصیت تفاعل تشارک ست ای شرکت دو شئے (نحو سافرت بمعنی سفرت) **در صدور و تعلق** (نحو قاماه) **فعل یعنی از ہریک بدیگرے نحو: تشاتما،** (بایکدیگر دشنام دادند) **وشرکت در صدور فقط کم ست** (بدون تعلق) **نحو: ترافعا شیئا، وتخییل یعنی نمودن غیر را حصول ماخذ در خود نحو: تمارض، ومطاوعت فاعل بمعنی أفعل نحو: باعدته فتباعد، وموافقت مجرد وأفعل، وابتداء.** (نحو تعالى بمعنى علا) **ولفظے کہ در مفاعلت دو مفعول می خواست** (چوں جاذبت زیدا ثوبا) **در تفاعل یکے خواہد، واگر** (نحو تجاذبنا ثوبا) **نہ لازم بود.**

فاعل ومفعول: واحد باشند ہر دو یا متعدد یا مختلف. **ہریک:** در خارج اگرچہ در لفظ یکے فاعل ست فقط ویکے مفعول، وبسبب آنکہ یکے در لفظ مفعول بود فعل لازم را ایں باب متعدی گرداند نحو: کرم وکارمته، واز جہت آنکہ در واقع ہریک از فاعل ومفعول بود فعلیکہ مفعولش صلاحیت فاعلیت ندارد دریں باب متعدی بمفعول دیگر شود باوجود مفعول اول نحو: جذبت ثوبا وجاذبت زیدا، بخلاف ضرب کہ مفعولش صلاحیت فاعلیت می دارد. (رکاز الأصول)

أفعل: نحو: باعده وأبعده. **فعل:** ای در تکثیر ضاعفت بمعنی ضعفت. **کم ست:** لیکن مے آید؛ زیراکہ وضع تفاعل برائے نسبت فعل سوئے مشترکین ست بدون قصد تعلق آں بدیگرے، بخلاف مفاعلة کہ وضع آں برائے نسبت فعل بسوئے فاعل است در حالیکہ متعلق است بغیر فاعل باوجود صدور آں فعل از غیر فاعل. **ترافعا شیئا:** [ہر دو برداشتند چیزے را.] نحو: شاتما وتشاتما، ومی آید برائے گردانیدن شے صاحب ماخذ نحو: عافاك الله أي جعلك ذا عافية. (رضي)

نمودن غیر: باآنکہ در واقع حاصل نباشد. **تمارض:** خود را بیمار ظاہر نمود. **مطاوعت فاعل:** مراد ازاں تاثر قبول ست متعدی باشد نحو: علمته فتعلم، یا لازم چوں: کسرته فانکسر، پس تضارب زید عمرا مطاوع ضارب زید عمرا نگویند؛ زیراکہ ہر دو بیک معنی ست وتاثیر وتاثر در میان نیست، ومطاوع در حقیقت مفعول بہ است کہ فاعل شدہ ودر فعل مجازاً اطلاق کنند. (رضي) **بمعنی أفعل:** ای وقتیکہ فاعل برائے گردانیدن چیزے صاحب ماخذ باشد.

باعدته فتباعد: دور کردم او را پس دور شد. **أفعل:** نحو: تیامن بمعنی أیمن در آمد بیمین. **ابتداء:** نحو: تبارك مقدس ومنزہ شد، ومجردش برك بمعنی نشانیدن شتر را وغیر آنست. **اگرنہ:** ای دو مفعول نمی خواست، بلکہ یکے مثال: قاتلت زیدا. (منه)

لازم بود: چوں: تقاتلت أنا وزید، ووجہ ایں معنی بالا گذشت.

خاصیت افتعال اتخاذ ست نحو: احتجَرَ واجتَنَبَ واغْتذَى الشّاةَ واعتضده، **وتصرف یعنی**
جانب گرفت غذاساخت گوسپندرا در بازو گرفت آنرا
جد نمودن در فعل نحو: اکتسب، **وتخییر ای فعل الفاعل** الفعل لنفسه **نحو:** اکتال، **ومطاوعت**
کوشش ای در تحصیل آں کوشش کرد در کسب برائے خود پیمود
تفعل نحو: غممته فاغتم، وموافقت مجرد وأفعل وتفعل وتفاعل واستفعل، وابتداء.
نحو بلع وابتلع

خاصیت استفعال طلب ولیاقت ست نحو: استطعمته واسترقع الثوب، **ووجدان نحو:**
طلب طعام کردم ازو سزاوار پیوند شد جامه
استکرمته، **وحسبان یعنی پنداشتن چیزیرا موصوف بماخذ نحو:** استحسنته، **وتحول نحو:**
موصوف بکرم یافتم اورا نیک دانستم اورا
استحجر الطین **واستنوق الجمل، واتخاذ نحو:** استوطن القری، **وقصر نحو: استرجع،** . .
سنگ شد گل ناقه شد شتر وطن گرفت قریه‌ارا جمع قریة

اتخاذ: بیشتر دانستی که آں بر چہار قسم است، پس برائے ہر یکے مثالے آورد. (منه)

احتجر: بتقدیم جیم بر حائے مہملہ از حجر بالضم بمعنی سوراخ موش وغیرہ، ای سوراخ ساخت، یا بتقدیم حاء ای حجرہ ساخت. (رکاز الأصول)

یعنی إلخ: پس معنی کسب حاصل کرد ومعنی اکتسب جد در تحصیل نمود؛ لہٰذا خدائے تعالیٰ فرمودہ است: ﴿لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ﴾ (البقرة: ٢٨٦) یعنی ثواب فعل نیک حاصل است، یعنی طوریکه صادر شود، وعقاب فعل بد بدون کوشش در تحصیل آں نمی شود، سوائے سیبویہ در کسب واکتسب فرقے نکردہ اند. (رضي)

فعل الفاعل: کردن فاعل فعل را برائے خود. **مطاوعت تفعل:** ہمچنین مطاوعت تفعیل وإفعال، چوں: لومته فالتام، وأوقد النار فانقدت. **غممته فاغتم:** غمگیں کردم اورا پس مغموم شد.

أفعل وتفعل: [نحو: ارتدی وتردی، واجتنب وتجنب.] نحو: اختفاه بمعنی أزال خفاه، واحتجز بمعنی أحجز داخل حجاز شد. (رکاز الأصول) **تفاعل:** چوں: اختصما واجتورا بمعنی تخاصما وتجاورا؛ ولہٰذا تعلیل دراں نشد؛ چه در معنی فعل غیر معلول ست. (رضي) **استفعل:** نحو: ایتجر واستأجر طلب اجرت کرد. **ابتداء:** نحو: استلم سنگ را بوسہ داد.

استنوق الجمل: وایں مثل است جائیکه کسے سخنے با سخنے درآمیز دمی زنند، واصلش شاعرے نزد بادشاہی قصیدہ می خواند وناگاہ از صفت شتر بناقہ رسید، یکے از ندماء ملک گفت: استنوق الجمل. (جار بردي)

نحو استرجع: [إنا لله وإنا إليه راجعون گفت.] ایں مثال را در "اصول" در موافقت معنی تفعیل ذکر کردہ، وقصر را خاصیت ایں باب نہ شمردہ، أقول: هو الحق؛ لأن استفعل في هذا المعني نادر، بخلاف فعل كما هو الظاهر من التتبع. (رکاز الأصول)

ومطاوعت أفعل نحو: **أقمته فاستقام**، و**موافقت مجرد وأفعل وتفعل وافتعل**، **وابتداء** وانفعال

نحو قر واستقر نحو استحاب وأجاب

را لزوم و**علاج لازم** ست، و**مطاوعت فعل غالب** ست نحو: **کسرته فانکسر**، و**موافقت فعل**

شکستم اورا پس شکست

وأفعل نادر، وفائے آں لام ورا ونون و**حرف لین نبود**، **ویطاوع أفعل** نحو: **أغلقت الباب**

کلمه ومیم

فانغلق، **وابتدأ**. وافعیعال را **لزوم غالب** و**مبالغه لازم**، و**مطاوعت فعل** و**موافقت استفعل**

نادر. وافعلاّل وفعیلال را لزوم ومبالغه لازم، **ولون وعیب غالب**.

چوں احول واحوال

أقمته فاستقام: [برپا کردم او را پس برپا شد.] وفعل مجرد ہم نحو: وسقه فاستوسق، ہمچنیں مطاوعت تفعیل نحو: أدبته فتأدب. (رکاز الأصول) أفعل: نحو: استعان موئے زیر ناف سترد. افتعل: ای در تخییر، نحو: استکثر الماء آب بسیار برائے خود طلبید.

علاج: یعنی امر محسوس واثر فعل جوارح بودن، واہل فن علاج را خاصہ جداگانہ نشمردہ اند، بلکہ از لوازم مطاوعت دانستہ، یعنی مطاوع فعلے باشد کہ از علاج صادر شود. (رکاز الأصول، نوادر الوصول) کسرته فانکسر: وچوں علاج لازم ایں بابست علمته فانعلم صحیح نباشد؛ چہ علم از افعال جوارح نیست، ومطاوعت انفعل برائے ہر فعل علاج لازم نیست، نتواں گفت: طردته فانطرد، هکذا في "الرضي".

وأفعل: نحو: انحجز بمعنی أحجز بحجاز رسید موافقت در بلوغ، وانحصد وأحصد در حینونت. (منه)

حرف لین نبود: بحث استثقال، ودریں حروف بجائے ایں باب باب افتعال آید نحو: رفعه فارتفع، ونقله فانتقل، وأما انمحی وانماز قلیل ونادر ست. (رکاز الأصول) یطاوع: آوردن آں بلفظ مضارع وجدا کردن قول او، ومطاوعت فعل ومقابلہ لفظ غالبا دلیل تقلیل ست کہ در "شافیة" و"رضي" باں تصریح کردہ.

أغلقت الباب: بستم در را پس بستہ شد. ابتدأ: ای گاہی نحو: انطلق؛ چہ برائے لزوم علاج اکثر مطاوع می آید.

لزوم غالب: وتعدیہ قلیل نحو: احلولیته واعروریته سوار شدم او را عریاں.

مبالغه لازم: ومبالغه نحو: اعشوشب الأرض زمین صاحب گیاہ بسیار گردید، ولزوم مبالغہ از کتب دیگر مستفاد نیست، واز کلام مصنف ہم در "اصول" مفہوم نمی شود. (نوادر الوصول) مطاوعت فعل: مجرد نحو: ثنیته فانثنی پیچیدم او را پس پیچید شد.

موافقت استفعل: نحو: احلیته واستحلیته شیریں پنداشتم او را. لون: نحو: احمر بسیار سرخ شد، واشهاب بسیار سفید شد.

غالب: وگاہے از ہر دو معنی خالی باشد نحو: ارقد سرعت کرد، وابهار اللیل نصف شب شد. (نوادر الوصول)

وافعِوَّال بناء مقتضب يجيء للمبالغة. وفعلل لمعان **كثيرة**، ولم يُروَ إلا صحيحا أو مضاعفا ومهموزا **قليلا. تفعلل** يطاوع فعلل، **وقد يقتضب**. وافعنلل لازم **ويطاوع** فعلل، **وكذا** افعلل، **ويجيء مقتضبا**، وفي الملحقات **مبالغة أيضا**.

(نحو زلزل ووسوس) (نحو دحرجته فتدحرج)

فصل

بدانکہ جملہ **افعال** واسماء **چہار قسم** ست، **صحیح**: لفظے کہ حروف اصلی آں حرف **علت** وہمزہ ودو **حرف یک جنس** نبود، و**مہموز** (متحرک): لفظے کہ از اصولش ہمزہ بود، و**معتل** لفظے کہ در اصول آں **حرف علت ست**، ....

بناء مقتضب: [غالبا وگاہے غیر مقتضب نحو: حوى الفرس واحووى.] وآں عبارت ست از بنائیکہ کدام اصلش یا مثل اصلش نباشد، وخالی باشد از حروف الحاق وحروف زائد برائے معنی. (نوادر الوصول) يجيء للمبالغة: واکثر لازم نحو: اجلوز وگاہے متعدی نحو: اعلوط البعير. كثيرة: يتعسر ضبطها، منجملہ آں قصر است نحو: بَسْمَلَ بسم الله الرحمن الرحيم خواند، والباس نحو: برقعته برقع پوشانیدم اورا، ومطاوعت خود نحو: غطرش الليل بصره فغطرش مخفی کرد شب بصر اورا پس مخفی شد. (نوادر الوصول)

قليلا: ای مہموز صرف، ومع ہذا از ہر سہ نوع آید: مہموز الفاء نحو: الأولقة مجنون شدن، ومہموز العین البلازة گریختن، ومہموز لام نحو: كرفأ الله السحاب متفرق گردانید خدا ابر را، مہموز با مضاعف بسیارست نحو: تأتأة سیراب کردن. (نوادر الوصول)

تفعلل: وبرائے تحول نحو: تزندق، وتعمل نحو: ترفع، وجز آں ہم آید. قد يقتضب: ای مجرد بمعنی او نمی باشد نحو: تهيرس بناز خرامید. يطاوع فعلل: نحو: ثعجره فاثعنجر ریخت او را پس ریختہ شد. مقتضب بر آید نحو: اعرنفظ الرجل منقبض شد. كذا: أي لازم يفيد المبالغة ويطاوع فعلل نحو: طمأنته فاطمأن. يجيء مقتضبا: اكفهر النجم ستارہ روشن شد در شدت تاریکی. مبالغة أيضا: مع موافقة الملحق في الصيغ والخواص والمعنى. افعال: متصرفہ باعتبار حروف اصلی.

چہار قسم: ای بیرون از یکے از ینہا نباشد، وایں تقسیم نزد اکثرین است، وبعضے بر دو قسم صحیح ومعتل بنا نہادہ اند.

ودو حرف یک جنس: چوں: ضرب وبعثر ورجل وجعفر وسفرجل. ہمزہ بود: چوں: أمر وسأل وقرأ وطأطأ وأنس ولؤلؤ واصطبل. (ركاز الأصول) حرف علت ست: چوں: وعد وقال ورمي ووسوس ويستعور. (ركاز الأصول)

ومضاعف: آنکہ در اصولش دو حرف یک جنس باشد. اما مہموز بر سہ گونہ است: مہموز فا نصکس ف، وعین ض ولام فکس ض ن. ومعتل دو نوع ست: مفرد ولفیف، مفرد سہ قسم ست: مثال وضفسکح یضفسك ح، اجوف سونض سیض ن، ناقص نسکفوض ضفسي کن.

(مہموز عین — مہموز لام — مراد ازح حسب)

مضاعف آنکہ: متعدد باشند ایں دو حرف نحو: زلزل یانہ، چوں: مد لیکن لازم ے آید کہ سلس وددن وهعخع داخل مضاعف باشد حالانکہ نزد قوم صحیح ست مگر آنکہ گویند: لہذا از شدت ندرت کالمعدومند. (نوادر الوصول)

بر سہ گونہ: زیراکہ ہمزہ یا فاء کلمہ است یا عین کلمہ یا لام کلمہ.

نصکس ف: جمع حروف اشارہ بابواب مطرد ست، وعلی حدہ کردن عبارت از شذوذ؛ چہ شذوذ جدا افتادن از جماعت ست، پس مراد از ن نصر نحو: الأخذ گرفتن، واز ضاد ضرب نحو: الألت کم کردن، واز کاف کرم چوں: الأدب فرہنگی وادیب شدن، واز سین سمع نحو: الإذن، دستوری دادن، واز فاء فتح نحو: الأبہ فراموش کردن، وہمچنیں اشارات آیندہ باید فہمید. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

وعین ض: ف: السؤال پرسیدن. ك: الرأفة مہربان شدن. س: السأم سیر برآمدن. ض: الزأر بانگ کردن شیر از سینہ.

فکس ض ن: ف: القراءة خواندن. ك: الرداة بد شدن. س: البراءة بیزار شدن. ض: الهنأ عطاء دادن. واز ن کمتر؛ لہذا ازض ہم جدا نوشتہ شد نحو: الدناءة فرومایہ شدن. (منہ) **مثال:** معتل فاء کہ مثل صحیح ست در عدم تغیر.

وضفسکح: [تقدیم واؤ اشارہ بہ مثال واویست.] ض: الوعد وعدہ کردن. ف: الوهب ہبہ کردن. س: الوجل ترسیدن. ك: الوسام نیکو روشدن. ح الورم آماسیدن. ووجد یجد از نصر ضعیف ست. **یضفسك ح:** ض: الیسر قمار باختن. ف: الینع وقت میوہ چیدن رسیدن. س: الیتم یتیم شدن. ك: الیقظ بیدار شدن. ح: الیبس خشک شدن.

اجوف: اجوف واوی از س: الخوف ترسیدن، ن: القول گفتن، ص: الطوح ہلاک شدن. واز کرم نیز نحو: الطول دراز شدن ومصنف فراموش کردہ، ویائی س: الطیب پاکیزہ شدن. ض: البیع فروختن. ن: بید ہلاک شدن. وناقص واوی ن: الدعاء خواندن. س: الرضاء خوشنود شدن. ك: الرخوة سست شدن. ف: المحو دور کردن. ض: الجثو بزانو نشستن. ویائی ض: الرمي تیر انداختن. ف: السعي دویدن. س: الخشیة ترسیدن. ك: نهو الرجل مرد بمنتہائے عقل رسیدن. الکنایة سخن کردن بچیزے وارادہ غیر آں داشتن. (نوادر الوصول)

سونض: توسط واؤ اشارہ باجوف واوی. **سیض ن:** ای اجوف یائی ازیں ابواب آید.

ولفیف دو وجہ است: **مفروق ضرب ح س** و**مقرون سض**. و**مضاعف** دو قسم ست:

کثیر قلیل

مضاعف ثلاثی کہ عین ولامش یک جنس بود ضنس ك، و **مضاعف رباعی** کہ فا ولام اول وعین ولام ثانیش ہمچنین باشند نحو: زلزل وتذبذب.

رباعی مجرد رباعی مزید

مرکبات **أوب نصر س**، **أيد** ضرب س، **أتو** نصر ك، **أدِيّ** ضرب س، **وأد** ضرب س،

مهموز فا ناقص واوی

يأس س ح، **دأو** فتح ن ض، **رأى** فتح ض، **وبأ** فكس ح، **بوأ** نصر س، شيء ضرب س

اجوف یائی مهموز اللام

ك، **أوي** ض، **وأي** ض، **أبّ** نصر ض س، ....

مفروق: کہ فا ولام حرف علت بود. **ضرب ح س**: ضرب: الوقاية نگہ داشتن. ح: الولي نزدیک شدن. س: الوجي سودہ شدن سم ستور. (نوادر الوصول) **مقرون سض**: [کہ فاء وعین یا عین ولام او حرف علت بود.] س: الطوی گرسنہ شدن. ض: الهوی فرو افتادن از بالا. (نوادر الوصول) **ضنس ك**: ض: الفرار گریختن. ن: المد کشیدن. س: العض چیزے را بدندان گزیدن. ك: المحبة دوست داشتن. (نوادر الوصول) **أوب**: ای مهموز فا واجوف واوی، وأوب بمعنی باز گشتن.

نصر س: ای از نصر بسیار آید چوں: أوام تشنہ شدن، وأوس عطا دادن، واز سمع کم چوں: أود کژ شدن.

أيد: ای مهموز فاء اجوف یائی از ضرب بسیار آمدہ، چوں: أيم بیوہ شدن، واز سمع کم چوں: أيد توانا شدن. (نوادر الوصول)

أتو: بسیار چوں: ألو تقصیر کردن، واز ك کم چوں: الأموة کنیز شدن. **أُدي**: بدال مهملہ مهموز فاء ناقص یائی، وآں بالضم منجمد شدن، از ضرب بسیار آید، واز سمع قلیل چوں: الأري کینہ ور شدن. **وأد**: مثال واوی مهموز العین بمعنی زندہ در گور کردن ض، واز سمع قلیل نحو: وأب غضبناک شدن. **يأس**: مثال یائی مهموز عین نومید شدن از ہر دو باب. **دأو**: مهموز عین ناقص واوی بدال مهملہ فریب، وبمعجمہ راندن شتران، از فتح کثیر واز نصر قلیل نحو: السأو غمگیں شدن، واز ضرب اقل.

رأى: مهموز عین ناقص یائی بالفتح دیدن، از فتح، واز ضرب قلیل نحو: الصئي بانگ کردن مرغ. (نوادر الوصول)

وبأ: مثال واوی مهموز اللام مہیا کردن، از فتح، والوضاءة نیکو شدن، از ك، والوثاء شگافتہ شدن گوشت، از سمع، والوطاء بپا سپردن از حسب. (نوادر الوصول) **بوأ**: اجوف واوی مهموز اللام، وبالضم والفتح باز گشتن، از نصر، والدوء بیمار شدن، از سمع. **أوي**: مهموز فاء لفیف مقرون جای گرفتن، از ضرب قلیل.

وأي: مهموز عین لفیف مفروق وعدہ کردن، از ضرب قلیل. **أب**: مهموز فاء مضاعف دست بشمشیر بردن برائے کشتن از نصر، والأنين نالیدن، از ضرب، والألل بوی گرفتن مشک، از سمع بدون ادغام آید. (نوادر الوصول)

وذَّ س، یمَّ س، طأطأ تکأکأ وھوہ توھوہ.

بدانکہ واؤرا وفق ضمہ واخت آں خوانند، ویاء را وفق کسرہ واخت آں، والف را وفق فتحہ واخت آں، وہر سہ را حرف مد ولین گویند. و تخفیف لفظ بر چند وجہ، إسکان: قطع حرکت از حرف بنقل یا

چوں یقول ویبیع

باسقاط، وتحریك: حرکت دادن یکے از دو ساکن را، وحذف: انداختن حرف وزیادت، نحو:

چوں یدعو ویرمی

آأنت، وإبدال: آوردن حرف یا حرکت بجائے حرف یا حرکت، وإدغام: پیچیدن یکے از دو ہم جنس در دیگر، وقلب: یعنی تقدیم وتاخیر، وبین بین: ای خواندن ہمزہ در میان ہمزہ ومیان حرفیکہ وفق حرکت ہمزہ یا ما قبل ہمزہ بود، اما اعلال و تعلیل ....

ود: مثال واوی مضاعف دوست داشتن، از سمع قلیل. یمّ: مثال یائی مضاعف بدریا افتادن، از سمع قلیل.

طأطأ: مضاعف رباعی مجرد ومہموز، طأطأ الطائر رأسه پرندہ سر فرو آورد. (نوادر الوصول) تکأکأ: مضاعف رباعی مزید ومہموز پس یا باز آمد. وھوہ توھوہ: معتل ومضاعف رباعی مجرد، وھوہ الکلب في صوته جزع آواز نمود، وہمچنیں توھوہ مزید. ھیو صاحب ہیئۃ نیکو شد. حرف مد: [چہ ہر یکے از اشباع وفق خود پیدا مے شود.] حرف علت ساکن لین ست، واگر ما قبلش حرکت مناسب باشد مدہ گویند، واگر متحرک باشد در اصطلاح نہ مد بود ونہ لین، لیکن گاہے بر مطلق ہم اطلاق کنند. (جار بردي)

حرکت دادن: بادغام چوں: مَدَّ، وبدون آں نحو: ﴿لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ﴾ (البینة: ١). انداختن حرف: علت نحو: یعد، یا ہمزہ نحو: یکرم، وحرف صحیح نحو: ظلت. آأنت: بمد، أصله: أأنت، از اجتماع دو ہمزہ ثقلے بہم رسیدہ بود از توسط الف مندفع شد. (نوادر الوصول) حرف: تبدیل حرف بحرف در نحو: قال وداع ورلس وأمسیت وماء أصلها: قول ویع ورلس وأمسست وماہ. (نوادر الوصول)

حرکت: تبدیل حرکت بحرکت چوں تبدیل ضمۂ قاف قیل بکسرہ، پس ابدال در حرف علت وہمزہ وحرف صحیح یافتہ مے شود.

پیچیدن یکے: خواہ ہمچنیں باعتبار وضع بود چوں: فر، یا بعد وضع چوں: وعدت کہ دال را بتا بدل نمودہ ادغام کردند. (منه)

تقدیم وتاخیر: تقدیم وتاخیر حروف نحو: آبار أصله: أبْآر جمع بیر، وقسي أصله: قُوُوس جمع قوس، بعد عکس ہر دو واؤ را یاء کردہ ادغام کردند، سین وقاف را برعایت یاء کسرہ دادند برائے دفع ثقل. (نوادر الوصول)

بین بین: وآں را تسہیل گویند. وفق حرکت: آنرا بین بین قریب گویند. ما قبل ہمزہ: آنرا بین بین بعید گویند.

تخفیف حرف علت ست.

(وتحویل)

اصول مہموز:

(قواعد) ہمزہ ساکن در غیر یأم و یأوس بدل شود با اخت حرکت ما قبل جوازا اگر منفرد ست، ووجوبا اگر پس ہمزہ بود، وکل وخذ ومر شاذ. وہمزۂ متحرکہ بعد واؤ و یائے ساکن کہ زائدہ اند نہ برائے الحاق روا (دیگر) ست کہ جنس ما قبل گردد، (درکلمہ ہمزہ) پس ادغام لازم ست، چوں: أفیس ومقروۃ و خطیة، وبعد ساکن غیر مذکور والف ونون انفعال (جہت اجتماع متجانسین) ....

حرف علت: احتراز ست از تخفیف ہمزہ واز تخفیف حرف صحیح باسکان، چوں: سین اسم، وتحریک مثل بائے إذھبُ، وادغام چوں: مد، وابدال نحو: ماء کہ ماہ بود، وبین بین چوں: أصدق کہ میان ضاد وزاء خواندہ مے شود، وبحذف چوں: حرٌ، أصلہ: حرحٌ. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

یأم: مضارع أم، اصلہ: یأمم بضم میم اول، حرکت میم اول بجہت ادغام نقل کردہ بما قبل دادند، پس ہمزہ متحرک شد ومقتضی تخفیف ساکن نماند، وثقل در فک از تحقیق ہمزہ بیشتر ست، ومراد ازاں جائے کہ ابدال ہمزہ وادغام معارض شوند. **ویؤوس** مثل: یقول مضارع ازأوس بمعنی عطادادنست، ومراد ازان لفظے کہ دراں ابدال واعلال معارض شود؛ زیراکہ دران اعلال سازند نہ ابدال. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

جوازا: پس اگر ما قبلش فتحہ بود بالف بدل شود، واگر کسرہ بود بیاء واگر ضمہ بود بواؤ. (رکاز الأصول)

پس ہمزہ بود: وآں ہمزہ ساکن نحو: آمن یؤمن إیمانا. **کل:** اصل آں أؤکل وأؤخذ وأؤمر ہست، قیاس بدل ہمزہ بواؤ میخواست، لیکن بکثرت استعمال حذف شد، واول بعدم حاجت ودر مر ہر دو جائز ست. **نہ برائے الحاق:** احتراز ست از جَیْأَلٌ وحَوْأَبٌ کہ واؤ و یاء برائے الحاق ست. **أفیس:** تصغیر أفؤس، مثل: أفلس جمع فأس بمعنی تبر، أصلہ: أفیئس، ہمزہ را یاء کردہ ادغام کردند، وہمچنین مقروۃ، أصلہ: مقروءۃ، وخطیة مصدر بمعنی خطا در اصل خطیئة بود قاعدۂ مذکورہ جاری کردند.

ساکن: ای غیر الف، احتراز ست از مثل ساءل؛ زیراکہ الف حرکت نہ پذیرد.

غیر مذکور: برابر ست کہ آں ساکن واؤ و یاء نباشد بلکہ صحیح چوں: سل، یا واؤ و یاء اصلی چوں: سُوْءٌ، یا زائد برائے الحاق، نحو: جَیْألٌ، یا زائد در کلمۂ دیگر نحو: باعوا أموالھم. **نون انفعال:** احتراز ست از نحو: انأطر بمعنی اعوج؛ زیراکہ نون انفعال ساکن الوضع ست اگر حرکت ہمزہ او را دہند خلاف وضع لازم آید، وجاء نطر وانطر عند بعضھم. (نوادر الوصول)

روا کہ بیفتد وحرکتش بما قبل رود چوں: سَلْ وجَيَلَ وباعُوَا مْوالهم ولَمَرَ والَحْمَر ولَحْمَر، لیکن حذف در یَرَى ویُرى آه وصرف أَرَى ویُرِي لازم شده، ویجيء مَرَاة. ومتحرکہ

ای تمام تصریفات — خلاف قیاس

بعد متحرکہ یا گردد اگر خود مکسور بود یا سابقہ نحو: أئمة وجاء، وگرنہ واؤ شود نحو: أوادم. ابن

ای ہمزہ سابقہ

مالک مضمومہ را بواؤ بدل کند، ونزد اخفش مکسورہ بعد مضمومہ واؤ شود. وساکنہ ومتحرکہ بعد متحرکہ یاساکنہ یاء گردد در موضع ....

روا کہ بیفتد: وبین بین نکنند؛ تا شبہ ساکنین لازم نیاید، وبعد نقل حرکت ما قبل آں بحرف علت بدل نکردند؛ تا واوی ویائی نکردہ باشند، وہم تخفیف بحذف ابلغ ست. وکوفیان وبعضے بصریان ابدال بحرف علت قبل نقل حرکت کنند وقاعدہ مقرر نمودہ اند، چوں: رفو دررفاء. (رضي) سل: أصله: اسأل، حرکت ہمزہ دوم بسین دادہ افگندند، پس ہمزہ اول رابعدم حاجت.

جیل: بمعنی کفتار، أصله: جيئل بر وزن جعفر ملحق بآں، ہمزہ رابعد نقل حرکتش بیاء افگندند، وحرکت ہمزہ دوم بر واؤ ویائے الحاق کہ بمنزلہ حرف صحیح ست ثقیل نباشد.

باعوا موالهم: فروختند مالہائے خودرا، اصل آں: باعوا أموالهم، حرکت بواؤ زائد کہ در کلمۂ دیگر است دادند، وہمزہ راحذف کردند. لمر: أصله: لم أرأي، یاء بلم افتاد لم أرأ شد، پس حرکت ہمزہ دوم براء وحرکت ہمزہ اول بمیم بردند وہر دو ہمزہ انداختند.

الحمر ولحمر: أصلهما: الأحمر، حرکت ہمزۂ دوم بلام دادہ افگندند، پس کسیکہ اعتداد ایں حرکت نمود ہمزۂ وصلی بجہت استغنا انداخت، وہر کہ برائے عروضش معتمد ندانست باقی داشت. (شروح) یری ویری: ای در اخوات مضارع معروف ومجہول ومضارع بلام امر ونہی حذف واجب، ودر ماضی واسم فاعل ممتنع، ودر باقی جائز. (شروح)

مراة: ای ابدال مفتوحہ بالف بعد نقل حرکت بما قبل؛ چہ اصل مراة مرأة ست. أئمة: أصله: أءممة، کسرہ میم بہمزۂ ثانی دادہ ادغام روند أئمة شد، پس ہمزۂ ثانی متحرک خود مکسور گردیدہ باشد. جاء: أصله: جايئ، یاء بعد الف فاعل ہمزہ شد، پس ہمزۂ دوم جہت کسرہ اول یاء شد جاءي گردید، قاعدۂ داع جاری کردند. مضمومہ را: پس جاءٌ جاءوٌ نمودہ، قاعدہ داع جاری کنند.

بعد مضمومہ واؤ: چوں: أويب در أءيب، وبنابر قاعدہ مذکور أيب باید.

ساکنہ ومتحرکہ: ای اگر ہمزہ ساکنہ ومتحرکہ بعد ہمزہ ساکنہ یا متحرکہ در موضع لام افتد یاء شود، بسبب قرب ہمزہ در مخرج واؤ نشد بجہت بعد، ونہ بین بین کہ تخفیف بقلب اولی ست. ودرینجا چار صورت ست: متحرکہ بعد متحرکہ قرأأ کجعفر، متحرکہ بعد ساکنہ قرأْأ کقمطر، ساکنہ بعد متحرکہ قرأأْ کجعفر، ساکنہ بعد ساکنہ وقرأْأْ کقمطر بوقف. (نوادر الوصول)

لام، ومفتوحہ منفردہ بعد کسرہ یاء گردد وبعد ضمہ واوَ جوازا، **کمیر وجون**، **اخفش** مضمومہ را

بعد کسرہ یاء گرداند **وبعکس**، وبعضے گفتہ اند: رواست **قلب متحرکہ** بوفق حرکت ما قبل. ودر **مانند**

چوں مستهزیون در مستهزؤون برائے مناسبت

مستهزؤون وسُئِلَ **بین بین** ست، ودر ہمزہ بعد الف **بین بین قریب** ای وجہ اول از دو وجہ

متحرکہ

مذکور، **چنانکہ** در سَأَلَ وسَئِم ومُسْتَهْزِئِيْنَ ورَؤُوْفٌ ورُؤُوْسٌ **إذا اجتمع** أكثر من همزتين

ای قبل اصول مہموز — مفتوحہ بعد مفتوحہ — مکسورہ بعد کسرہ — مضمومہ بعد فتحہ — مضمومہ بعد مضمومہ

خفف الثانية والرابعة وحقق الأولى والثالثة والخامسة. ودر دو ہمزہ از دو کلمہ **صحیح** ست

تحقیق ہر دو و **تخفیف ہر دو**.......................................

کمیر: أصله: مِئَرٌ بمعنی کینہ ودشمنی. **جُوَنٌ**: در جون جمع جونۃ ظرفے از ظروف عطار. **بعکس**: [ای مکسورہ را بعد ضمہ واوَ سازد، چوں: سول در سئل.] بمقتضائے عبارت فارسی بیائے موحدہ اولی ست، وبعضے بصیغۂ مضارع خواندہ اند. (نوادر الوصول)

قلب متحرکہ: ای مطلقا در ہمہ حال، یعنی اگر حرکت ہمزہ خلاف ما قبل ہم باشد بروفق حرکت ما قبل بدل شود چوں: یلتام در یلتئم، ومیر وجون دریں قاعدہ داخل است، كذا في "النوادر" وغیرہ.

مانند مستهزؤون: یعنی جائیکہ ہمزہ منفردہ مضموم بعد کسرہ، ومکسور بعد ضمہ آید. **بین بین**: قریب مشہور وافصح ست، وبعضے بعید کنند. **بین بین قریب**: وبعید بجہت لزوم سکون ما قبل کہ الف است ممکن نیست، وحذف نکردند؛ چہ آں بعد نقل حرکت گردد، ونقل حرکت بالف محال. وقلب بواوَ ویاء جہت التقائے ساکنین روا نشد، وادغام ہم در الف جائز نیست. وسیبویہ گفتہ: بعضے ہچو ہمزہ را حذف کنند ودر یشاء یشا گویند، ونزد بعضے اگر الف آخر کلمہ ایست وہمزہ اول کلمہ دیگر ہمزہ ساقط گردد، واگر ما بعدش ساکن الف ہم باجتماع ساکنین بیفتد، چوں: ما حسن در ما أحسن، وإلا باقی ماند، مثل: ماشد در ما أشد، كذا في "الرضي".

چنانکہ: یعنی در الفاظ مذکورہ ہم بین بین قریب است نہ بعید؛ چہ جائیکہ حرکت ہمزہ بما قبلش موافق است قریب وبعید یکسان باشد، پس از مشہور واصل عدول نتوان کرد. ودر سئم ورؤف اگر بین بین بعید کنند الف را کہ ازاں پیدا شود کسرہ وضمہ دادہ باشند. (رکاز الأصول) سئم: مکسورہ بعد فتحہ.

إذا اجتمع: ہرگاہ جمع آید زیادہ از دو ہمزہ تخفیف کردہ شود دوم وچہارم، وباقی داشتہ شود اول سوم وپنجم.

تحقیق ہر دو: زیرا کہ اجتماع عارضی است از التقائے دو کلمہ پیدا شدہ پس ثقیل نباشد، وآں مختار قراء کوفہ وابن عامر است.

تخفیف ہر دو: زیرا کہ جہت اجتماع بدون تخلل حرفے اگرچہ عارضی باشد موجب ثقل است.

یا بطریق منفرده، یا اوّل بطریق انفراد، وثانی بطرز مجتمعه، وتخفیف یکے بر وجه مذکور، وحذف یکے یا قلب دوم بطرز ساکنه اگر متفق اند در حرکت واولی آخر کلمه بود، وقلب مضمومه بعد مکسوره، وعکس آں بواؤ، وتوسیط الف در مانند آأنت، ولزوم قلب دوم بالف با جمع دو ساکن در نحو: آلحسن عندك وآیمن الله.

اصول معتل:

واؤ مضموم ومکسور در اول کلمه ومضموم در ....

بطریق منفرده: یعنی گویا همزهٔ دیگر با او نیست، پس در جاء أحد هر دو را بین بین قریب کنی چوں: سأل، ودر یدرأ أحد اول را بین بین قریب ودوم مبدل بواؤ مثل: جون، ودر جاء أهل در هر دو تسهیل مشهور. وچوں قواعد همزهٔ منفرده معلوم کردهٔ همه امثلهٔ دوازده گانه که از ینجا بر مے آید باید فهمید، وإلا در شرح باید دید. **بطرز مجتمعه:** پس در جاء أحد اول را بین بین قریب، ودوم را بدل بواؤ کنی چوں: أوادم، باقی بر قیاس.

بر وجه مذکور: ای بطریق منفرده در اول یا در ثانی، یا بطریق مجتمعه در ثانی، پس در قارئ أبیه اول را یاء کنند وثانی را بین بین، یعنی هر دو طریق انفراد، یا ثانی را واؤ ای بطریق اجتماع. (نوادر الوصول وغیره) **بطرز ساکنه:** ای بوفق حرکت ما قبل در جاء أحد بالف، ودر أولیاء أمتي بواؤ، ودر من السماء إلی الأرض بیاء.

اگر متفق اند: [ایں ومابعدش شرط حذف وقلب هر دو ست.] واگر متفق نباشد چوں: من تلقاء أحد، یا اولی آخر کلمه نبود، چوں: لم ینبأ أحد حذف وقلب جائز نباشد. (رکاز الأصول) **عکس آں:** مکسوره بعد مضمومه نحو: یقرأ إنسان.

بواؤ: گوئی: من تلقاء وحد ویقرأ ونسان. **مانند** آأنت: ای جائیکه همزهٔ استفهام بر همزهٔ دیگر غیر وصل در آید الف در میان آرند؛ تا اجتماع دو همزه نشود، والف برائے کراهت اجتماع سه همشکل نوشته نشود. (رکاز الأصول)

نحو آلحسن: [جائیکه همزهٔ استفهام بر همزهٔ وصل مفتوح در آید.] ساکنین دراں الف مبدل از همزه ولام تعریف، والف را ساقط نمی کنند؛ تا التباس استفهام به خبر نشود. **آیمن الله:** ودو ساکن در آں الف ویاء است، وأیمن نزد بصریان مثل آنکه مفرد ست بمعنی قسم یا برکت، ونزد کوفیه جمع یمین ست؛ زیراکه مفرد برین وزن نیاید. وآنك وآجر وغیره عجمی ست، وبست ودو لغت آں از "قاموس" دریاب.

وسط رواست که ہمزہ گردد، وأحدٌ وتجاهٌ شاذ. لین غیر مدغم بعد کسرہ یاء گردد وبعد ضمہ واؤ، وضمہ مانند بیضٌ وحیکی کسرہ شود، ودر (حرف علت ساکن) **طوبي وكوسى اسميت غالب آمدہ. واوے کہ بعد فتحۂ علامت مضارع وقبل کسرہ افتد بیفتد، چوں: یعد ویضع آہ ونحو: عد تبع مضارعه، وجاء يئس ويائس، وفي نحو: يوجل ياجلُ** (تحقیقی یا تقدیری) **ويَيْجَلُ ويِيْجَلُ. واوے کہ فائے فعل بود واز** (در حذف واؤ) **فعلش افتادہ بیفتد چوں: عدة. لین فائے افتعال کہ از ہمزہ نبود تاء شود ودر تاء مدغم بلغت فصیحہ .....**

ہمزہ گردد: چوں: أجوه وإشاح وأدؤر کہ در اصل وجوه ووشاح وأدور ست. أحد: کہ دراں واؤ مفتوحہ بہمزہ بدل شد؛ چہ اصلش وحد بود. تجاہ: کہ دراں واؤ مفتوحہ در صدر بتا بدل شد؛ چہ اصلش وجاہ ست. شاذ: زیرا کہ واؤ مفتوح در اول کلمہ ثقیل نیست، وقلب واؤ مضموم بہمزہ باید نہ بتاء. (ركاز الأصول)

بعد کسرہ: وجوبا اگر دریک کلمہ باشند؛ چہ لین حرف خفیف ست کہ اعتماد آں بر قوی ناموافق ثابت نماند، ومدغم ہرگاہ مستہلک در مابعد ست خفت آں با حرکت مخالف مضائقہ ندارد. (ركاز الأصول)

یاء گردد: چوں: محاریب جمع محراب، ومیزان از موزان. بعد ضمہ واؤ: نحو: قوول مجہول قاول، وموقن از میقن.

وضمہ: یعنی جمعیکہ از أفعل صفت بر وزن فعل آید، یا صفت بر وزن فعلی اگر عینش یاء بود واؤ نکنند، بل ضمہ را کسرہ گردانند؛ ازاں کہ صفت بمشابہت فعل ثقیل ست وواؤ ہم ثقیل. (نوادر الوصول) حیکی: زنیکہ ہر دو دوش خود را در رفتار بجنباند.

طوبي وكوسى: در اصل طیبٰی وکیسٰی بود، وقیاس بدل ضمہ بکسرہ است.

اسمیت غالب: اول نام درختے در جنت دوم اسم زنے زیرک ست؛ لہٰذا یاء واؤ شد. یعد: مثال کسرۂ تحقیقی، أصله: یوعد.

یضع: مثال کسرہ تقدیری کہ بمناسبت حرف حلق فتحہ شدہ. یئس: در ییئس مضارع بحذف یاء خلاف قیاس. یائس: قلب یاء بالف خلاف قیاس. نحو یوجل: ای در مثال واوی از باب علم چہار لغت ست اصل یوجل.

یاجل: بقلب واؤ بالف کہ اخف ست. ییجل: بقلب واؤ بیاء بکسر علامت مضارع، وایں لغت شاذ تر ست. (منہ)

واوے کہ: ای مصدر مکسور الفاء یا فائے فعلة بالکسر باشد. از فعلش افتادہ: واگر از فعل نیفتادہ نیفتد، چوں: وأد ووصال.

عدة: در اصل وِعْدٌ یا وَعْدٌ است بنا بر قولین حرکت واؤ بعین حذف کردند کسانیکہ اصلش وعد گویند تاء را عوض محذوف دانند.

از ہمزہ نبود: اصلی یا بدل از لین باشد. در تا مدغم: چوں: ایتسر أصله: أئتسر از أسر بمعنی بستن.

بلغت فصیحہ: ای ابدال بلغت فصیحہ واجب ست.

چوں: اتقد واتسر. واگر دو واؤ متحرک در اول کلمہ بہم آیند اولین ہمزہ گردد چوں: أواصل
اصله اوتقد أصله ايتسر از يسر
وأوَلٌ. واؤ ویاء متحرک نہ بعارض بعد فتحۂ لازم الف گردد بشروط: عین ناقص نباشد ونہ در
چند
حکم آں، ونہ فاء کلمہ، وقبل مدۂ زائدہ والف تثنیہ ویائے مشدد ونون تاکید نیفتد، وکلمہ بر وزن
چوں عصي
فعلان وفعلی نباشد، ونہ بمعنی کلمۂ کہ دران تعلیل نہ پذیرد، پس الف بقران ساکن لفظی . . . .

دو واؤ متحرک: احتراز ست از مثل: وُوْرِيَ کہ ہر دو متحرک نیست. **ہمزہ گردد:** برائے تخفیف؛ چہ اجتماع دو واؤ ثقیل ست وہنگام عطف سہ جمع شود اگر ثانی را ہمزہ کنند ثقل بر طرف نشود، فافهم. (ركاز الأصول) **أواصل:** جمع واصلة در اصل وواصل بر وزن فواعل. **أول:** جمع أولى مؤنث أول، أصله: وُوَل بر وزن فُعَل.

واؤ ویا متحرک: نہ ساکن، پس در قول وخیل الف نشود؛ زیراکہ فتحہ ما قبل واؤ ویائے ساکن ثقیل نیست، وبعضے قلب جائز دارند؛ زیراکہ اقتران متجانسین اولی ست. **نہ بعارض:** برابر است کہ آں عارض منقول از غیر بود، مثل: حَوَب وجَيَل کہ در اصل حوأب وجيأل بود، یا غیر منقول ازان چوں: اخشوا الله واخشي الله. (ركاز الأصول) **فتحۂ لازم:** احتراز ست از عارض چوں: فوعد. وعروض حرکت کلمۂ دیگر مثل: فوعد خفائی دارد؛ چہ حرکت عارضی آنکہ گاہے باشد ویا بنقل وغیرہ حاصل آید وفاء ہمیشہ مفتوح ست، مگر اینکہ گفتہ شود: دخول فا، بر وعد عارضی ست، پس حرکتش ہمچنیں باشد.

الف گردد: بدون اسکان واؤ ویاء، وعلت قلب آنکہ ہر دو بمنزلۂ دو حرکت ست، وحرکت اینہا وحرکت ما قبل دو حرکت دیگر، وتوالی چار حرکت دریک کلمہ ثقیل ست، یا آنکہ حرف علت متحرکن بمنزلۂ دو حرف مد ست واجتماع آں گراں باشد، پس الف آوردند کہ حرکت نہ پذیرد. وبعضے ایں واؤ ویاء را بعد اسکان بدل کنند، وبنابر آں لازم می آید کہ در قول وبیع مصدر ہم قلب کنند، ورنہ اینجا ہم نکنند کہ علت مشترک ست. وجوابش آنکہ علت قلب ہمان تحرک ست واسکان برائے تناسب مبدلین بعمل آمدہ؛ چہ الف مبدل منہ ساکن ست، کذا في "شرح صراح".

عین ناقص نہ باشد: ای آں واؤ ویا عین کلمہ معتل بلام نیفتد چوں: طوی؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. **نہ در حکم آں:** چنانکہ لام ناقص مکرر باشد، مثل: ارعو أصله: ارعوو. **ونہ فاء کلمہ:** نحو: توسط زیراکہ مجردش سالم ماندہ.

قبل مدہ زائدہ: چوں: جواد وغیور وطویل. **الف تثنیہ:** چوں: دعوا؛ تا بمفرد ملتبس نشود. **نون تاکید:** نحو: اخشون واخشين برائے لزوم اجتماع ساکنین. **فعلان:** چوں: جولان وحيوان وحيدى؛ زیراکہ در معنی اینہا اضطراب است، وحرکت لفظ بران دال، پس حذف نکنند. **کہ دراں تعلیل:** چوں: عور وصيد بمعنی اعور واصيد.

یا تقدیری بیفتد چوں: قال وباع وخاف (ازخوف) ودعا (ازدعو) دعوا دعت دعتا دعون. ہر واؤ ویائیکہ عین ماضی مجہول بود ودر معروف تعلیل یافتہ کسرۂ آنرا بجائے ضمہ ما قبل بری چوں: قیل وبیع واختیر وانقید، یا بیگنی نحو: قول وبوع واختور وانقود. فائے ماضی کہ ثلاثی مجرد ست بعد حذف عین باجتماع ساکنین کسرہ یابد اگر اجوف یائی بود، یا از باب مکسور العین، وگرنہ ضمہ، چوں: قلن وبعن وخفن. ہر واؤ ویائیکہ بعد ساکن نہ لین زائد بود در عین فعل یا شبہ فعل ای مصدر و مشتق و موازن فعل بوزن عروضی حرکت آنرا بما قبل دہی بشروط: آں کلمہ ملحق وناقص وبمعنی لون (چوں اسود وابیض) یا عیب وصیغۂ تجب ....

قال وباع: أصلهما: قَوَل وبَيَع، ہر دو جامع شروط وعلت بودہ اند. دعوا: تثنیہ برائے نبودن شرط تعلیل نشد.
دعت: از دعوت، واؤ الف شدہ بقران ساکن لفظی افتاد. دعتا: از دعوتا، الف باجتماع ساکن تقدیری کہ تاء ست بیفتاد، وبعضی دعاتا گویند. دعون: برائے عدم علت صحیح ماند. در معروف: احتراز ست از عور وصید کہ معروفش معلل نیست.
بجائے ضمہ: بعد ازالہ ضمہ واؤ را بمناسبت کسرہ یاء گردانی، وایں لغت افصح ست. اگر اجوف: تا دلالت کند بر حذف یا.
مکسور العین: ای آنکہ عین ماضی آں مکسور باشد اگرچہ واوی بود، وکسرہ اینجا برائے رعایت باب ست، وآں از دلالت بر حرف محذوف ہم بود. قلن: بصیغۂ معروف مثال ضمہ، اصلش: قولن کہ نہ یائی ست ونہ از باب مکسور العین ودر صیغۂ مجہول ضمہ وکسرہ نیز جائز ست وکسرۂ خالص اشہر وافصح. بعن: مثال کسرۂ قاف در یائی، اصلش بیعن. خفن: مثال کسرۂ فاء در واوی کہ از باب مکسور العين، أصله: خوفن. نہ لین: احتراز ست از بویع وسید کہ در اصل بایع وسیود بود.
ای مصدر: تفسیر شبہ فعل ست، وچوں ایں معنی خلاف اصطلاح مشہور ست؛ لہٰذا بتفسیرش پرداختہ. بوزن عروضی: کہ عبارت است از مقابلۂ سکون بسکون وحرکت مطلق بحرکت بدون لحاظ حروف اصول وزوائد، چوں: مَعُوْنٌ بر وزن فعول.
ملحق: احتراز ست از اجوندد ملحق بـ "احرنجم" اگر دراں قلب نمایند الحاق دریافت نشود. ناقص: احتراز ست از مثل: يقوي؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. بمعنی لون: چوں: اعور واسود؛ چرا کہ باب افعلال وافعیلال چوں اصل است در لون وعیب محافظت صفت آں واجب بود، ونیز در صورت تعلیل ماضی بماضی مفاعلت ماند ومضارع مجہول برانست. (رکاز الأصول)
صیغۂ تعجب: نحو: ما أقوله وأقول به؛ زیرا کہ غیر متصرف است، یا آنکہ در تعلیل اول بماضی إفعال ودوم بامرش ملتبس نشود.

وصیغۂ اسم آلہ نبود، ودر شبہ **فعل** کہ **بر وزن متعارف فعل** بود پیش از **تعلیل** یا بعد ازان واوِش **زائد مشترک** ست **تعلیل نکنند**، (برائے منع غلو) پس آں حرکت اگر **فتحہ** بود واوٗ ویاء **الف گردد** چوں: یقول ویبیع تا یقلن ویبعن **وقل** وقولا آہ، وبع وبیعا آہ، **ومقول ومبیع ویقال** ویباع ویخاف آہ، وخَفْ خافا آہ، وأقام **إقامة** واستقام واستقامة، (از اخوف، از اخوفا، از اقوم، از استقوم) ودر **مفعول** یائی ضمۂ **منقول** را کسرہ گردانند وواوٗ **مفعول** را یاء ودرو **تصحیح** بسیار آید نحو: مبیوع **ومطیوب**، ودر **واوی کم**. واویکہ **عین** (مفعول یائی) **مصدر** یا **جمع** و**بعد کسرہ** باشد...........

صیغۂ اسم آلہ: بمعنی آلہ باشد چوں: مقول ومخیط، یا برائے مبالغۂ فاعل مثل: معوان؛ تا معوان باسم ظرف کہ تعلیلش جہت زیادت مشابہت بفعل اولی ست صورۃ التباس نشود، و تعلیل مفعال مشابہ مفعل میگرداند. (رکاز الأصول)

بر وزن متعارف: احتراز است از تبیع بر وزن تضرب بکسر تاء وفتح راء کہ دراں بجہت نبودن وزن متعارف **فعل تعلیل** کنند وتباع گویند. (شروح) **زائد مشترک**: میان اسم وفعل چوں: ہمزہ وتا ویا ونون بخلاف میم کہ مختص باسم ست، پس در اسم مصدر بمیم **تعلیل** کنند، چوں: مثقال. **الف گردد**: زیراکہ دراصل متحرک بودند وما قبل آنہا اکنون مفتوح شد.

قل: ایں تمثیل وقتے درست شود کہ قل وبع از اقول وابیع گویند. (نوادر الوصول) **مقول ومبیع**: أصلهما: مقوول ومبیوع، دراول حرکت واوٗ اول بما قبل دادہ انداختند، ودر ثانی بعد نقل ضمہ بمناسبت یاء کسرہ شد ویاء از اجتماع ساکنین افتاد، واوٗ مفعول برائے کسرۂ ما قبل یاء شد، وایںہمہ نزد اخفش ست، وسیبویہ وخلیل از ہر دو واوٗ مفعول افتادہ. (شروح) در واوی ایں وزن قیاسی ست، ومشیب وملیم از شوب ولوم نادر. (نوادر الوصول) **یقال**: امثلہ آنکہ حرکت **منقولہ** اگر مفتوحہ باشد واوٗ ویا **الف گردد**. إقامة: اصل إقامة واستقامة إقوام واستقوام، بود چوں بعد نقل حرکت واوٗ بما قبلش وقلب آں بالف اول یا ثانی راعلی الاختلاف میان اخفش وسیبویہ حذف کردند تاء درآخر عوض دادند کہ فارق میان ماضی ومصدر باشد، وگاہے در اضافت تاء نیارند، چوں: إقام الصلاة؛ چہ تفرقہ باضافت کہ در فعل نے باشد حاصل شد. (رکاز الأصول)

واوٗ مفعول: نحو: مبیوع، چنانکہ از مذہب اخفش گذشت، وہمیں وزن قیاسی ست، ومہوب از ہیبت شاذ. **مطیوب**: ومعیوب ومخیوط ومدیون. **ودر واوی کم**: نحو: مصووغ ومصوون؛ زیراکہ ضمہ بر واوٗ ثقیل تر از یاء ست. **عین مصدر**: احتراز ست ازانکہ در غیر مصدر وجمع بود نحو: عوض وخوان. **بعد کسرہ**: احتراز ست ازدوام وبوار بالفتح ودُوام ودُوار بالضم.

ودر فعل وواحد معلل بود، یا در واحد ساکن ودر جمع قبل الف افتد یاء شود، نہ در ناقص چوں:

قیمٌ وقیام ودیمٌ وجیادٌ وریاضٌ. واوویاء عین فاعل کہ در فعلش معلل بود، یا مراورا فعل نبود

ناظر بمصدر ناظر بجمع

ہمزہ گردد چوں: قائِلٌ وبائِعٌ. چوں دو حرف علت پس وپیش الف مفاعل افتد پسین ہمزہ شود

اصلہما قاول وبایع مختلف یا متفق

چوں: بَوَائِعُ وأَوَائِلُ، وہمچنین ہر مدۂ زائدہ بعد آں نحو: رسائل. الف زائد کہ قبل الف

بعد الف مفاعل جمع رسالۃ در واحد مدہ بود در جمع

مفاعل ومفاعیل افتد واؤ شود نحو: قواریر. در کلمہ ....

بریں وزن بوزن صوری

وواحد معلل بود: قبل الف افتد یا نہ، وایں احترازست از جواز مصدر جاوز وطوال جمع طویل.

قبل الف: احترازست از عودۃ جمع عود بالفتح شتر پیر. یا شود: بجہت تعلیل فعل وواحد بودن واؤ ساکن دراں بمنزلۂ معلل، وبجہت ثقل واؤ بعد کسرہ کہ بمنزلۂ خروج از کسرہ بضمہ است. نہ در ناقص: احترازست از رواء جمع ریان، أصلہ: رویان، قلب نکردند؛ تا توالی اعلالین نشود. قیم وقیام: دراصل قِوَم وقِوَام مصدر قام، وآوردن دو مثال اشارہ بآنست کہ بودن واؤ قبل الف شرط نیست. دیم وجیاد: ہر دو مثال جمع، اصل اول دِوَم جمع دیمۃ باران دائم، ودوم جمع جید از جیود بقانون سید، أصلہ: جواد.

ریاض: أصلہ: رواض جمع روض، مثال جمعیکہ واؤ واحدش ساکن ودر جمع قبل الف افتاد. کہ در فعلش: احترازست از عاور وصاید کہ در فعل ہم معلل نہ شدہ. ہمزہ گردد: اول الف شود جہت موافقت فعل والف ہمزہ گردد.

الف مفاعل: یعنی لفظے کہ بریں وزن باشد صوری، ای مقابلۂ سکون وحرکات بخصوصہا. پسین: جہت استثقال دو حرف علت کہ میان آنہا فاصل خفیف ست در جمعیکہ از جہت طول بنا ثقیل ست. (رکاز الأصول)

بوائع: أصلہ: بوایع مثال مختلف ہمچنین عیائل جمع عیل بمعنی عیال، أصلہ: عیاول. (نوادر الوصول)

أوائل: أصلہ: أواول جمع أول مثال ہر دو واؤست، وہمچنین خیائر جمع خیر مثال ہر دو یاء، ودر طواویس کہ وزن مفاعل ندارد ہمزہ نشد. ہمچنین: ورائے وجہیکہ در بوائع گذشت وجہ دیگر آنکہ تحریک مدۂ زائدہ درست نیست خصوصا در الف محال ست. (رکاز الأصول) مدۂ زائدہ: احترازاست از جداول ومعایش کہ واؤ ویاء دراں اصلی ست.

واؤ شود: زیراکہ تکبیر وتصغیر از یک باب ست، ودر تصغیر الف واؤ مے شود نحو: ضویرب وضویریب.

قواریر: جمع قارورۃ بمعنی شیشہ وبول مریض کہ پیش طبیب برند، وہمچنین شواھد جمع شاھدۃ.

در کلمہ: ای یک کلمہ اگرچہ حکمی باشد، چوں مسلمي، بخلاف فویزید ورأیت یدي واصل.

که واوٗ و یاء بہم آیند و اولین ساکن **غیر مبدل** است **واوٗ یاء شود** و یا در یا ادغام یابد، و اگر ہر دو ضمہ بود کسرہ گردد نحو: سَیّد ومرميّ، **وبیفگن یائے** دوم از سیّد جوازاً، **واز کینُوْنة** وجوبا. **واوے که** سوم بود چوں **پیشتر** رود **نه پس ضمه** یا **شود نحو: یُدعي** یُدْعَیَان یُدْعَوْنَ، وأَعْلیٰ أَعْلَیَا أَعْلَوْا، و **ہمچنین** واوے کہ بعد کسرہ در آخر کلمہ **افتد**، یا **قبل** زیادت **فِعلان** نحو: دعي دعیا **دعوا** وغزیان. **ضمه** وکسرہ از لینے کہ پس حرکت آید نہ **فتحه ازاله نمایند** **بنقل** اگر قبل **ضمه** کسرہ بود وبعد آں واوٗ و قبل کسرہ ضمہ وبعد آں یاء، وگرنہ **بلا نقل** نحو: **خشوا** **وقووا ویرمي** یرمیان **یرمون، یدعو** یدعوان **یدعون**،..........

اولین ساکن: واگر اولین متحرک بود فک واجب باشد نحو: طویل. **غیر مبدل**: احتراز ست از بویع وتبویع کہ تعلیل دراں موجب التباس بماضی مجہول تفعیل وتفعل ست. **واوٗ یاء شود**: از جہت مناسبت در لین وجسر وتوسط، وعکس نکردند جہت خفت یاء. **بیفگن یائے**: برائے قرب او از محل تغیر ای آخر. **واز کینونة**: بسبب طول بناء، اصل آں کیونونة بود.

واوے که: از اینجا بیان ناقص است. **نه پس ضمه**: احتراز ست از یدعو؛ چہ وجود حرکت مناسب قبل او مانع از تغیر ست.

یاء شود: بسبب وقوع آں در محل تغیر واستکراہ وقوع بعد کسرہ وحمل واقع بعد کسرہ براں. **نحو یدعي**: در اصل یُدْعَو یُدْعَوان یُدْعَوون بود، واوٗ در ماضی ومصدر آنہا سوم بودہ در اینجا رابع شد، در اول بعد ابدال بالف مبدل شد، ودر ثالث الف شدہ از اجتماع ساکنین افتاد، ودر ثانی بحال ماند، وہمیں است حال أعلی إلخ کہ واوٗ در مجردش سوم بود. (نوادر الوصول)

ہمچنین: ای واوٗ یاء گردد برائے استکراہ واوٗ بعد کسرہ. **دعوا**: در اصل دُعِوُوْا واوٗ اول بقاعدۂ مذکور یاء شد وضمہ بما قبل دادند بعد ازالۂ حرکت آں، ویاء باجتماع ساکنین افتاد. **نه فتحه**: چہ موجب قلب لین بالف ست نحو: یدعی ویرمی مجہول، چنانکہ گذشت.

ازاله نمایند: برائے ثقل ضمہ وکسرہ بر حرف علت خصوصا باشرط مذکور. **خشوا**: أصله: خشیوا قبل حرف علت مضموم کسرہ است وبعد آں واوٗ، حرکتش بما قبل دادند بعد ازالۂ حرکت ما قبل، وحرف علت باجتماع ساکنین افتاد.

قووا: أصله: قوووا وتعلیل مثل خشیوا. **یرمي**: أصله: یَرْمِيُ ضمۂ یاء بلا نقل افتاد؛ چہ قبل ضمۂ او اگرچہ کسرہ ست واوٗ بعد آں نیست. (نوادر الوصول) **یرمون**: أصله: یرمیون، وتعلیل چوں خشوا. **یدعو**: أصله: یدعو، ضمہ از واوٗ بلا نقل افتاد؛ زیرا کہ نہ بعد ضمہ واوٗ ست ونہ قبل آں کسرہ. **یدعون**: أصله: یدعوون ضمۂ واوٗ بے نقل افتاد.

ورام راميان رامون، وتدعين وترمين. حرف علت غير عارض كه طرف متمكن وبعد ضمه بود بعد كسره گردد نحو: تَلَقٍّ وأَدْلٍ، چنانكه واوَ وياء بعد واوَ مضموم (مثل يرمون) **و قبل حرف تانيث يا زيادت فعلان جمعيكه بر فُعُول ست دو واوَ آخرش ياء شود** (بعد كسره ميگردد) **وپس كسره نحو: دلِيٌّ بضم دال، وقد يكسر اتباعا، و همچنين دو واوَ آخر بعد واوَ نحو: مقوي وقد جاء مَعْدِيٌّ ومرضي. حرف علت آخر كلمه اگرچه قبل** (للام فيقال دلي) **تائے عارض** (يا شود ما قبل آن مكسور) **بود بعد الف زائده همزه گردد ....**

رام: أصله: رامي، ضمهٔ ياء بلا نقل افتاد؛ چه قبل آں اگرچه كسره است، ليكن واوَ بعد آں نيست. (نوادر الوصول)
تدعين: أصله: تدعوين، قبل لين مكسور ضمه است وبعد آں ياء، حركت لين بما قبل داده باجتماع ساكنين انداختند.
ترمين: أصله: ترميين، ازاله حركت بلا نقل شد؛ زيراكه نه لين مضموم است ونه قبل ضمه كسره نه بعد آں واوَ.
غير عارض: احتراز ست از مثل كفوا أحد كه دراصل كفوا بهمزه بود. طرف متمكن: اى اسم متمكن، نه در عين آں چوں: قوول جمع قائل، ونه در طرف اسم مبنى وفعل نحو: هو ويدعو. (ركاز الأصول) بعد ضمه: اصلى نه بعد سكون يا فتحه چوں: دلو وظبي وعَصَوٌ ورَحَيٌ وبعد ضمهٔ عارضى مثل: أبوه. بعد كسره إلخ: اى ضمهٔ ما قبل كسره بدل گردد جهت ثقل حرف علت در آخر وبرائے عدم وجدان چنين اسم در كلام عرب. (ركاز الأصول) تلق: أصله: تَلَقُّيٌ مصدر تفعل، وأدلٍ جمع دلو، أصله: أدلُوٌ بعد قاعدهٔ مذكور ياء از هر دو بقانون قاض افتاد. حرف تانيث: نحو: قوية، أصله: قووة، ضمهٔ ما قبل واوَ ثانى كسره شده واوَ بمناسبت آں ياء. فعلان: بضم عين چوں: قويان، أصله: قَوُوان. بر فعول: [بضمتين ومشتمل بر دو واوَ.] ودر فعول مصدر ادغام بے ابدال وبا ابدال هر دو آمده نحو: جثو وعتو، وجثي وعتي. (منه)
آخرش ياء شود: كه يكے واوَ مفرد است ودوم واوَ جمع. پس كسره: يعنى ضمهٔ ما قبل بكسره بدل شود. دلي: أصله: دلووٌ، جمع دلو، هر دو واوَ يا كرده ادغام نمودند، وضم لام بكسره بدل شد. مقوي: أصله: مَقْوُوْوٌ، واوَ ميانه را بجهت سكونش وثقل اجتماع سه واوَ فاصل ضعيف قرار داده واخير را بقاعده اول ياء كردند، پس واوَ دوم را بقانون مرمي، وبعد ادغام ضمهٔ واوَ اول را كسره دادند.
معدي ومرضي: يعنى دو واوَ راكه بعد واوَ نباشند نيز بياء بدل كنند، أصلهما: معدووٌ ومرضوٌ، وقياس آں مَعْدُوٌّ ومَرْضُوٌّ است. تائے عارض: احتراز ست از كلمهٔ كه دراں تائے لازم بود چوں: تفاوت ودراية. همزه گردد: وجهت وقوع در محل تغير بعد الف زائده مانند فاعل، يا برائے بودن الف بمنزله فتحه آنرا بالف بدل نمودند، وبسبب اجتماع دو الف اخير را همزه كردند، وحذف ننمودند؛ تا ممدود مقصور نشود، واول را بجهت امتناع تحريك مدهٔ زائده حركت ندادند. (ركاز الأصول)

نحو: **کساء وعباءة**. **فعلی اسمی یائے لامش واوٗ شود** نحو: تقوی، نه **صدیا**، و**فعلی اسمی عکس بود**
(اصلش تقي أصله وقي) (بالفتح)
چوں: دنیا وعلیا، نه **غزوی**. **همزه که در مفاعل بعد الف** و **قبل یا افتد** ودر **مفردش چنین نبود**
(اصلهما دنو وعلو)
یاء شود، وفتحه یابد ویاء الف گردد چوں: **خطایا**، نه **شواء**. ونزد بعضے اگرلام مفردش واو سالم بود آں
(برائے تخفیف) (از تعلیل)
همزه واوٗ شود نحو: **أداوي** وهراوي. یائی که بعد ضمه و**آخر فعل ست**، یا قبل حرف تانیث، یا دو
(چوں عوذران عاقل)
زائد **فُعلان واوٗ شود**، لین لام کلمه بدر آمدن **جازم** ودر امر **بیفتد**، وباتصال ضمیر فاعل ونون
(که الف ونون ست)
تاکید **بازآید** ....

کساء: أصله: کساو، وجاءت الواو بعد الألف فهمزت. **عباءة**: مثال تائے عارض، عباء نیز گویند، أصله: عبایة نوعے از گلیم. **اسمی**: نه وصفی که دراں یاء رابحال دارند. **واوٗ شود**: برائے فرق در اسم وصفت، وعکس نکردند؛ ازانکه صفت ثقیل ست، ویاء خفیف واسم خفیف وواوٗ ثقیل، پس طریق تعادل پے مودند. **صدیا**: که صفت ست بمعنی زن تشنه.

عکس بود: ای واوٗ لامش یاء شود بجهت ثقل آں از ضمه وواوٗ. **غزوی**: زن جنگ کننده، یعنی در فعلی صفتی بیاء بدل نکنند برائے فرق. **همزه که**: ایں قاعده دراصول مهموز باید. **مفاعل**: ای در جمع بریں وزن بوزن صوری.

چنین نبود: جهت استکراه وقوع همزه میان دو حرف علت در جمع که ثقیل ست، ویا همزه اقرب ست از واوٗ. (منه)

یا الف گردد: برائے تحرک وانفتاح ما قبل. **خطایا**: اصلش خطاءي جمع خطیئة، همزه درمیان الف ویاء در مفاعل افتاد، ودر مفردش چنین نیست تعلیل مذکور نمودند. **شواء**: جمع شائیة همزه دراں اگرچه میان الف ویاء ست، لیکن در مفرد همچناں بود.

همزه واوٗ شود: برائے مناسبت مفرد، چنانکه در شواء مرعی داشتند.

أداوي: جمع إداوة بمعنی مطهرۂ آب، أصله: أداوو، الف زائد إداوة بعد الف مفاعل افتاد همزه شد، پس واوٗ را جهت کسرۂ ما قبل یاء کردند إداءي شد، اکنوں قاعدۂ مذکور یافتند، وچوں در مفرد او لام کلمه سالم است همزه را واوٗ کرده فتحه دادند، ویائے اخیر جهت تحرکت وانفتاح ما قبل الف شد، وهمچنین هراوي جمع هراوة بمعنی عصا. (شرح)

آخر فعل ست: چوں: قضو وهو قاضي وصاحب نهیه ای عقل شد، اصل آں قضي ونهي. **فعلان**: بالضم چوں: رموان مرد تیرانداز. **واوٗ شود**: تا خروج از ضمه بطرف کسره لازم نیاید. **جازم**: مثل: لم ولما ولام أمر ولای نهی وإن شرطیه وغیره.

بیفتد: زیرا که حرف علت مناسب حرکت است، وجائیکه حرکت نیاید حرفے که مناسب آنست چگونه آید، چوں: لم یدع ولم یرم ولم یخش، وادع وارم واخش. (رکاز الأصول) **بازآید**: جهت وقوع آں در محلے که تحریک آں لازم است.

چوں: **اُدْعُ اُدْعُوَا** اُدْعُوْا **اُدْعُوَنْ اُدعِن ولم يَق وقِ.** یائے آخر مفاعل رفعاً وجراً **بیفتد**
وبدلش تنوین آید نحو: جواري و جوار. از دو یائے آخر **مفاعیل** روا ست کہ **یکے بیفتد**
(درجمع بروزن مفاعیل) (دررفع وجر)
ودیگرے حکم یائے **مفاعل** یابد نحو: **صحاريُّ، وطي در بَقِيَ ودُعِيَ بقا ودعا گویند**، بنو
(درنصب) (ماضی معروف ماضی مجہول)
حارث و**بعضے دیگر** بجائے واؤ ویائے ساکن بعد فتحہ **الف نیز** خوانند چوں: تابة **وإنَّ هذان** وإنَّ
(ابن زید) (درتوبة)
ضاربان.

اصول مضاعف:

(وآنرا اصم نیز گویند)
چوں: دوحرف **یک جنس** دریک کلمہ **بہم آیند**..........

أدع: اصلش ادعو، واؤ بامر افتاد. ادعوا: [واؤ بجہت لحوق الف ضمیر باز آمد.] اُدعوا: اصلش اُدعو واؤ بجہت الحاق واؤ ضمیر باز آمد بعدہ ضمہ بر واؤ دشوار داشتہ ساکن نمودند وباجتماع ساکنین افگندند. ادعونْ: واؤ واحد بالحاق ونون تاکید باز آمد.

ادعُنَ: بضم عین وکسر آں، اصل اول أُدعون بضم واؤ جمع مذکر، واصل ثانی أُدعوِنَ بکسر واؤ صیغۂ واحد مخاطبہ، واؤ در اول بدون نقلِ حرکت افتاد ودر ثانی بعد نقل. (منہ) لم یق: مثال لفیف کہ حکم ناقص دارد، أصله: لم یوقي، واؤ جہت وقوع بعد فتحۂ علامت مضارع وقبل کسرہ افتاد، ویاء بجازم. وق در اصل اوقي بود، واؤ بمناسبت مضارع ویاء بجزم، وہمزۂ وصل بعدم حاجت افتادند. مفاعیل: درحذف رفعاً وجراً واثبات نصباً. یکے بیفتد: نسیاً جہت تخفیف بسبب طول بنیہ.

صحاري: جمع صحراء چوں یکے از دو یاء اندازند صحارٍ وصحاريُ مثل: جوارٍ وجواريُ خوانند، وبعضے صحاریٰ بر وزن خطایا نیز گویند. طي: قبیلہ از عرب است. دربقي: ای جائیکہ متطرف [یائے متطرفہ.] فتحہ غیر اعرابي دارد وما قبلش مکسور بود. (رکاز الأصول) بقا ودعا: گویند بقلب بکسرۂ ما قبل بفتحہ برائے مناسبت فتحۂ یاء وبقلب یاء بالف، ودر رأیت القاضي کہ یاء فتحۂ اعرابي دارد وقیم کہ در طرف نیست قلب نکنند. (رکاز الأصول)

بعضے دیگر: مثل: بني هذیل وزبید وخثعم. الف نیز الخ: ای بالف بدل نمایند؛ زیرا کہ از واؤ ویاء اخف است وبحرکت ما قبل اوفق. إن هذان: أصلهما: إن هذين وإن ضاربين، ودر آیۃ: ﴿إِنَّ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ﴾ (طـه:٦٣) مفسران وجوہ دیگر ہم ذکر کردہ اند، وہمچنین در من أحب کریمتاہ است.

یک جنس: صحیح یا حرف علت یا ہمزہ. بہم آیند: حقیقۃ چوں: مد، یا حکما نحو: مسلمي.

واول ساکن بود ادغام واجب ست، واگر متحرک ست ودوم ساکن بسکون وقف یا متحرک نہ بعارض نیز لازم ست، چوں: فرَّ ودَوَاب، مگر در نحو: اِقْتَتَلَ وحَيِيَ کہ جائز ست، ودوم اگر چنان نبود، پس اگر حرکت عارض دارد ادغام جائز ست، نحو: اُمْدُدِ الْقَوْمَ، واگر سکون لازم ممتنع ست نحو: مَدَدْنَ، واگر عارض جائز ست بتحریک کسرہ یا فتحہ یا ضمہ اگر حرف اوّل ضمہ دارد، وبلا تحریک در حال وقف نحو: مُدِّ. ادغام متحرک باسکان (حرف اول) **بلا** (نزد غیر اہل حجاز) **نقل** (بلا نقل حرکت آں) **ست اگر ما قبل او متحرک ست یا مدہ، وگرنہ** ....

اول ساکن: ودوم متحرک باشد، یا ساکن بسکون وقف کہ حکم متحرک دارد. (نوادر الوصول) **ادغام:** ادغام نزد کوفیہ از إفعال ست ونزد بصریان از افتعال ادتغام، بہر تقدیر بمعنی درآوردن چیزے درون چیزے باشد، ودر اصطلاح دو حرف را دفعۃً از یک مخرج خواندن، وتخفیف دراں ظاہر است. **واجب ست:** اگر مانعے نبود بسبب حصول شرط ادغام بے تصرف وعمل.

بسکون وقف: کہ در حقیقت متحرک است. **نہ بعارض:** کہ باتصال کلمۂ دیگر حقیقۃً یا حکماً حادث شود، نحو: مدد القوم.

نیز لازم ست: ای واجب جہت تخفیف واعتداد حرکت حرف دوم. **فر:** مثال متحرک ثانی نہ بعارض؛ چہ در اصل فرر ہمچو نصر وضرب ست. **دواب:** مثال آنکہ ثانی ساکن بوقف ست، اصل آں دوابب ست. (منہ)

اقتتل: ای در باب افتعال کہ عینش تائے فوقانی باشد. **حيي:** ای جائیکہ دو یا در آخر ماضی معروف ومجہول باشد از مجرد، وہمچنین ست حال أحیا واستحیا. (نوادر الوصول) **حرکت عارض:** کہ از امر منفصل حاصل آمدہ.

ادغام جائز ست: در اول بجہت آنکہ اجتماع تائے اولی با اصلی بسبب عروض بمنزلۂ اجتماع مثلین از دو کلمہ است، یا حصول التباس بماضی تفعیل؛ ولہذا اقاء یا تاء یا ہر دو را گاہے کسرہ دہند، ودر ثانی برائے تحرز از تعلیل عین ناقص. (رکاز الأصول)

امدد القوم: [حرکت دال ثانی جہت اجتماع ساکنین آمدہ.] نظر بحرکت عارضی، پس گوئی: مد القوم بحرکات، وہمزۂ وصل بعدم حاجت افگنی، وانفکاک ہم نظر بعروض حرکت جائز. **سکون لازم:** ای نہ ساکن بوقف بود نہ متحرک بحرکت لازم.

عارض: کہ گاہے متحرک ہم میگردد. **کسرہ:** برائے آنکہ در تحریک ساکن اصلست، وفتحہ برائے آنکہ اخف حرکات است، وضمہ در صورت مضموم بودن اول برائے حصول مناسبت ہر دو. (شرح) **در حال وقف:** زیراکہ اجتماع ساکنین در وقف جائز ست.

متحرک ست: برائے عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ چوں: فر، اصلش فرر، اول را ساکن کردہ در دوم ادغام کردند.

یا مدہ: ما قبل آں نحو: حابَّ وخُوْبَّ، ویائے تصغیر نیز حکم مدہ دارد نحو: دویبۃ وخویصۃ. (نوادر الوصول)

با نقل نحو: **يَمُدُّ**. ودر دو حرف از دو کلمہ ادغام ساکن **غیر مدہ واجب ست**، وادغام **متحرک جائز** اگر ما قبل او **متحرک ست یا مدہ** ودوم متحرک **وإلا نہ**. شرط ادغام ست **کہ اعلال** مزاحم نشود، نحو: **ادعوی**، ولبس نبود **ای در اسم** **با تحرک اول** نحو: **سبب**، وحرف اول **ہائے سکتہ** وبدل از ہمزہ **والف** و**مدغم فیہ** نباشد (بر تقدیر ادغام) ودوم **برائے الحاق** **با تحرک اول**. **ممتنع ست در نحو**: **دَدَنٍ** و**بَدْرٍ** (نحو اُدو ماضی مجہول) **مگر تتنزل** و**تتباعد**........................ (اول متجانسین زائد ست)

با نقل: حرکت آں بما قبل؛ تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نشود. **يمد**: أصله: يمدد، حرکت دال اول بما قبل دادہ اول را در ثانی ادغام کردند. **غیر مدہ**: احتراز است از﴿ قَالُوا وَمَا لَنَا﴾ (البقرة: ٢٤٦) و﴿ فِي يَوْمٍ﴾ (ابراهيم: ١٨). **واجبست**: بسبب وجود علت ادغام وقلّت تصرف، وساکن غیر مدہ حرف صحیح باشد یا لین نحو: ﴿وَاذْكُرْ رَبَّكَ﴾ (آل عمران: ٤١) و﴿أَوْ وَزَنُوهُمْ﴾ (المطففين: ٣). **جائز**: نہ واجب، اول بجہت اجتماع مثلین، وثانی بجہت عروض آں باوجود زیادت تصرف کہ اسکانست. (رکاز الأصول)

متحرک ست: تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نشود نحو: ﴿مَكَّنَّا﴾ (يوسف: ٢١). **یا مدہ**: ای لین بجہت عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نحو: حميد دهر وثوب بشير. **وإلا نہ**: ای اگر چنین نباشد ادغام نکنند بجہت لزوم اجتماع ساکنین غیر مغتفر، برابرست کہ ما قبل نہ متحرک بود نہ لین، چوں: قرم مالك، یا دوم ساکن نحو: قال الحسن. (رکاز الأصول)

کہ اعلال: یعنی اگر اعلال وادغام ہر دو ممکن باشد اعلال را مقدم گردانند. **ادعوی**: أصله: ادعوو، اعلال کردند نہ ادغام.

در اسم: والتباس در فعل وشبہ آں ممنوع نیست؛ چہ فعل معنیً ثقیل ست لفظاً ہم نتواں کرد، ونیز التباس آں در مضارع وغیرہ رفع مے شود. (رکاز الأصول) **با تحرک اول**: [تا التباس بساکن مدغم لازم نیاید.] واگر اول ساکن بود ادغام واجب شود چوں: حلب در حلبب ملحق بقمطر. (رکاز الأصول)

نحو سبب: کہ ادغامش موجب لبس بہ "سب" ست. **ہائے سکتہ**: کہ در آخر کلمہ بوقف ووصل آید نحو: عدويه هلك؛ چہ ہائے سکتہ انفصال خواہد. **الف**: نحو: قول بجهول قاول. **مدغم فیہ**: چوں: حَبَّبَ؛ چہ ادغام دو حرف در یکے یا فک ادغام اول لازم آید. **برائے الحاق**: تا فائدہ الحاق باقی ماند نحو: قردد ملحق بجعفر.

در نحو: ای جائے کہ متجانسین اول کلمہ باشند، ہر دو اصلی یا اول زائد، ادغام ممتنع ست؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید.

ددن: بمعنی لہو، مثال متجانسین اصلی. **مگر تتنزل**: ای جائیکہ اول علامت مضارع ودوم تائے تفعل وتفاعل بود.

که بعد متحرک افتد یامده، ودر دو ہمزہ مگر در مشدد الوضع که واجبست نحو: سأَّل .

نحو فتنزل وفتباعد — که عین تفعیل باشد

بیان مخارج وصفات حروف:

بدانکه حلق مخرج ہفت حرف ست، اقصاش مر ہمزہ وہاء والف را، ومیانش مر عین وحاء را، وادناش مر غین وخاء را. مخرج قاف اقصائے زبان ست ومحاذی آں از حنک اعلی، وکاف مقارن آں، وجیم وشین وياء وسط زبان ومحاذی آں از حنک اعلی، وضاد اول یکے از دو حافۂ زبان .....

مقابل — معجمہ — معجمہ — کنارہ

یا مدہ: نحو: فالوا تنزل وفالوا تباعد، وازانست لاتناجوا در قراءتے. **ور دو ہمزہ:** ای ممتنع است نزد جمہور بجہت حصول زیادت ثقل در یک کلمہ چوں: قرأا مثل: فمطر، ودر دو کلمہ چوں: املأ إناء. (رکاز الأصول) **مخارج:** بدانکہ مخارج حروف تقریبا شانزدہ است، وتحقیقا ہر حرفے را مخرجے جداگانہ، ورنہ امتیاز نمی ماند. وطریق معرفت آنکہ حرف راساکن خوانی وما قبل آں ہمزۂ وصل آری، جائیکہ آواز منتہی شود ہماں مخرجست، وجہات مخارج ہمگی چارست. (رکاز الأصول)

صفات: از شدت ورخاوت وجہر وہمس وإطباق وانفتاح وغیر آں. **ہفت حرف ست:** ایں اشارتست بقسم واحد از تقسیم اجمالی تقریبی، وحلق باعتبار تقسیم سہ حصہ دارد. (نوادر الوصول) **اقصاش:** ای منتہائش بہ نسبت دہن وشفتین.

مر ہمزہ: یعنی بہ ترتیب ذکری بنہجے کہ ہمزہ مقدم بر ہاء ست وہاء بر الف، ودر تمام فصل ہمیں لحاظ باید داشت، وایں از سیبویہ منقولست، ونزد بعضے ہمزہ بعد ہاء ست، ونزد بعضے ہاء بعد الف، واخفش مخرج ہاء والف را یکے گفتہ، وابن جنی براں ایراد نمودہ کہ دریں صورت لازم می آید کہ الف دم تحریک بہاء منقلب گردد نہ بہمزہ، واز خلیل منقول ست کہ الف ویاء وواؤ ہوائی ست ہیچ مخرجے ندارد. (رضي وغیرہ) **مر عین:** از کلام سیبویہ تقدیم عین بر حاء یافتہ مے شود، واز کلام بعضے عکس آں ظاہر وتشریح وتصریح آں کردہ. **مر غین:** ونزد مکی بن ابی طالب خاء مقدم بر غین ست.

اقصائے زبان: ای اول زبان کہ متصل بحلق ست. **کاف:** ای مخرج کاف مجموع امرین ست. **مقارن:** ای مقارن مخرج قاف کہ مجموع دو امر است ومقارنت بجانب فم ست. **محاذی آں:** ای مجموع الأمرین، وسیبویہ گفتہ: میان وسط زبان وحنک اعلی مخرج ایں حروف ست، ومہدوی شین را بر جیم مقدم نمودہ.

یکے از دو حافۂ: اشارہ می کند کہ از ہر دو جانب یعنی چپ وراست صحیح ست، چنانکہ کلام سیبویہ براں دلالت دارد، وبعضے مختص بجانب راست، وخلیل آنرا شجرے از مخرج جیم وشین شمردہ است، کذا في "الارتشاف"، وحافہ طرف ست کہ اولش مبدا آں کہ متصل اصل زبان ست وآخرش آنچہ بسر زبان اتصال دارد، کذا في "شرح الأصول".

با اضراس متصل آں، ولام اسفل آں تا آخر و محاذی آں از حنک اعلی، وراءِ مقارن آں، ونون مقارن راء وخیشوم، وطاء وتاء ودال مہملہ طرف زبان واصل دو ثنیۂ علیا، وصاد وزا وسین طرف زبان وطرف دو ثنیۂ سفلی، وظاء وذال وثاء طرف زبان وطرف دو ثنیۂ علیا، وفاء باطن لب زیرین وطرف دو ثنیۂ بالا، وباء ومیم وواؤ ما بین دو لب.

بالکسر جمع ضرس دندان — مہملہ — از ہر دو مقام — ای سر زبان — فوقانیہ — مہملہ — مہملہ معجمہ مہملہ — ای مخرج فا — ہر دو معجمہ مثلثہ

اسفل آں: ای اسفل یکے از دو حافۂ زبان. تا آخر: ای تا آخر زبان، پس مخرج آں از سائر حروف وسیع تر باشد.

محاذی آں: وآں مقام بالائے دندان ضاحک وناب ورباعی وثنی باشد. بدانکہ چہار دندان پیشین دو بالا ودو پائین ثنایا ہستند، وچہار دندان بعد ازاں دو پہلو ثنایائے علیا ودو در سفلی رباعیہ نامیدہ شود، وہر ہشت را قواطع گویند. وچہار بعد ازاں ہمیں طور انیاب ست، وکواسر ہم نام دارد، باقی بست اضراس چار ازاں ضواحك، ودوازاں طواحن، وچار نواجذ کہ دندان عقلش گویند، وبعضے کسان را نواجذ بر نیاید، ودندانش ہمگی بست وہشت باشد. (شرح الأصول)

مقارن: ای مقارن مخرج لام از حافہ وحنک. نون مقارن: وسیبویہ گفتہ: مخرج نون میان طرف زبان ودر میان محاذی آں از بالائے ثنایا علیا ست، وہمان مخرج راء ست جز آنکہ راء در ظہر زبان بہ نسبت نون ادخل است، کذا في "شرح الأصول"، وابو حیان در "ارتشاف" مخرج نون را بر راء مقدم کردہ.

وخیشوم: عطف بر "مقارن" ای مخرجش مجموع حافہ وحنک وخیشوم. طاء وتاء ودال: ایں حروف را ذولقیہ نامند؛ چہ از طرف زبان بر می آید، وذولق بمعنی طرف آنست، وخلیل لام وراء ونون را ذولقیہ نامیدہ است. (شرح الأصول)

زاء: ایں حرف را زای وزاء وزی گویند. (الارتشاف)

طرف دو ثنیۂ: ای بالائے آں، وزمخشری زاء را بر سین مقدم کردہ، وصحیح آنکہ سین بر آں مقدم ست؛ چرا کہ زاء از سین نزدیک تر بطرف فم ست، ورضی گوید: ہر سہ حرف از میان طرف زبان وثنایا ست بے اتصال زبان بہ ثنایا، ودر "ارتشاف" گفتہ: ثلاثتها من بين طرف اللسان وفويق الثنايا السفلى. (منه)

دو ثنیۂ علیا: [از "اصول" معلوم میشود کہ بعضے مطلق ثنیہ گفتہ اند وتقیید بہ علیا نکردہ.] ہمچنین ست در "ارتشاف"، وایں حروف ہجدہ گانہ را لسانیہ گویند؛ زیرا کہ از زبان بر آیند اگرچہ شرکت دیگرے باشد.

ما بین دو لب: واطباق در یاء ومیم ضرور ست، ای لب بلب می چسپد، نہ در واؤ، وپیشتر گذشت کہ خلیل واؤ را ہوائی گوید ومخرجے قرار ندہد، وبدانکہ نزد مہدوی مخرج واؤ از باء ومیم علی حدہ است. (شرح الأصول والارتشاف)

ومر خیشوم را دخلیست در میم. مخرج نون خفی خیشوم ست.

مجہورہ حرفیست کہ دم از جریان بندد، ومہموسہ ضد آں ستشحثك **خصفه**. شديدة: **حرفے ست کہ صوتش** (از ہمس بمعنی آواز) **در مخرج او بستہ شود اگر ساکنش خوانی أجدك قطبت**. رخوة: **خلاف آں.**

متوسطة: مابین ہر دو ولِمَ یَرُوْعُنَا. مطبقة: آنکہ زبان را ....

دخلیست: زیراکہ في الجملة غنہ دارد، وایں چار حرف شفویہ نامیدہ شود کہ از لب بر می آید. نون خفی: ای آنکہ سوائے غنہ دراں باشد، چوں: عنك ومنك، ومخرج نون ساکنے کہ در مثل: اضربن ست سیبویہ بیان کردہ کہ ہماں مخرج نون متحرک ست، کذا في "الارتشاف"، ومخرج نون متحرک مخرج لام ست. وبدانکہ نون خفی اگرچہ از حروف متفرعہ است چوں ہمزہ بین بین والف إمالہ، لیکن مخرجش از اصول بود؛ لہٰذا مصنف آنرا جداگانہ شمرد، بخلاف حروف متفرعۂ دیگر کہ مخارج آں سوائے مذکورہ نیست، کذا في بعض الشروح. مجہورہ: از جہر بمعنی آواز بلند کردن.

دم از جریان: اگرچہ متحرک باشد؛ چراکہ ایں حروف بسبب قوت ذاتی وقوت اعتماد بر مخرج بر نیاید مگر باآواز تند، وقید تحرک ازاں دادہ شد کہ حرکت سبب جریان دم ست، ہرگاہ باوصف آں صورت نہ بست معلوم شد کہ ذات ایں حروف موجب حبس نفس است، ومثالش ظل قو ربض إذ غزا جند مطيع دادہ اند، کذا في "شرح الأصول" و"الجاربردي"، ومصنف مجموعۂ ایں حروف مثل مہموسہ بیان نکردہ؛ زیراکہ سوائے مہموسہ ہمہ مجہورہ است، پس بیان یکے کافی شد.

ضد آں: ای دم را از جریان نہ بندد کہ ضعیف است واعتماد بر مخرج ضعیف. خصفه: نام زنی ست، و"ستشحث" إلحاح خواہد کرد دریں مسئلہ ایں زن، کذا في "الجاربردي". کہ صوتش: ودراز نگردد اگرچہ امتداد آں خواہی بجہت شدت لزوم مخرج خود. أجدك قطبت: می یابم ترا کہ ترش رو شدہ، ای مجموعۂ شدیدہ ایں حروف ہشت گانہ است.

خلاف آں: ای صوتش در مخرج بستہ نشود، وآں سوائے متوسطة وحروف ہشت گانۂ مذکور است.

متوسطة: بدانکہ حروف متوسطة نزد بعضے پنج اند چوں: لن عمر، ورخوة شانزدہ، وبریں اتفاق اکثر ست، ونزد بعضے حروف متوسطة ہشت ورخوة سیزدہ است، مصنف مذہب ثانی اختیار کردہ. وبدانکہ شديدة راالجج ورخوة بطش ومتوسط را بخل تمثیل دادہ اند: چہ در اول مد نفس ممکن نیست، بخلاف ثانی، وسوم بین بین ست. مابین ہر دو: ای میان شديدة ورخوة پس دراں انحصار دم تمام ست نہ جریان آں. لم یروعنا: چرا می ترساند مرا، ای متوسطة مجموعۂ ایں حروف است. مطبقة: گفتن آں مجاز ست؛ زیراکہ مطبق در حقیقت زبان وحنک ست، پس مراد ازاں مطبق عندہ باشد از مشترك مشترك فيه.

بر حنک اعلی منطبق گرداند صطظض. و**منفتحة**: غیر آں. مستعلیة: آنچہ **زبان را** بحنک بر
مجموعۂ آں
دارد صطظض خقغ. **منخفضة**: جز آں. حروف **الذلاقة**: کہ ہر رباعی وخماسی ازان **حرفے**
وقت تلفظ لا محرم
دارد مر بنفل، **مصمتة**: مقابل آں. حروف **القلقلة**: کہ درو **باشدت ضغط** بود **قد طبج**.
باوجود
حروف الصفیر: **مایشبه الصفیر** ص زس. راء **حرف مکرر**ست ولام **منحرف**.

پس بدانکہ ادغام متقاربین در مخرج یاصفت بقلب اول بثانی ست ....

منفتحة: یعنی حروفیکہ زبانرا بحنک اعلی نچسپاند، بلکہ مابین آں کشادہ باشد، وحروفش سوائے مطبقة است.

زبان را: اِطباق زبان بحنک شود یا نشود، پس مستعلیة از مطبقة عام است. **منخفضة**: زبان بحنک برندارد ودر زبان پست ماند، ومنسفلة ہم نامیدہ شود، وآں حروف سوائے مستعلیة است. (رکاز الأصول) **الذلاقة**: ای مشابہ آواز طیور باشد؛ زیرا کہ از میان ثنایا وطرف زبان برمی آید، وآواز منحصر میشود وصفیر ظاہر میگردد. (نظامی)

حرفے دارد: زیراکہ ایں حروف نہایت خفیف است وبسہولت برمی آید، ورباعی وخماسی ثقیل، پس برائے طلب خفت در ہر یکے ازیں حروف گزیر نباشد، وہرچہ خالی ازان بود یا عجمہ است یا شاذ چوں: عسجد وهدقة وزهزقة وعَسطُوسٌ. (جاربردي)

مر بنفل: حکم کن بغنیمت، "نفل" بتحریک اوسط غنیمت را گویند، ای مجموعہ اش ایں حروف ست. **مصمتة**: مصمتہ آنست، کہ میانش خالی نباشد، پس ثقیل خواہد، چوں ایں حروف بر زبان ثقیل ست مصمتة نامیدہ شد، وبعضے گویند: صمت بمعنی منع است، وایں حروف از بنائے رباعی وخماسی تنہا ممنوع ست. ووجہ اول برائے تسمیہ خوب ست؛ زیراکہ مقابل حروف ذلاقہ افتادہ. (رضي) **القلقلة**: ولقلقة ہم گویند، خلیل گفتہ: قلقلة شدت آواز ست، ولقلقة صیاح ہندی: چیخ مارنا.

باشدت ضغط: ای تنگی ومشقت درآں باشد، وچوں ایں حروف مجہورۃ شدیدۃ اند وجہر دم رابند میکند، وشدت خروج آواز را منع مینماید از اجتماع ایں دوصفت در برآوردنش نہایت تکلف افتد. (جاربردي) **قد طبج**: طبج زدن چیزے دفست، چوں: طبل وغیرہ، ای پنج حروف قلقلة است نزد جمہور، وبعض عوض بائے موحدہ تائے فوقانیہ گفتہ اند، وسیبویہ ہم در متعلقہ ذکر کردہ. (الارتشاف) **حرف مکرر**: یعنی مخرج آں پرست گویا دوبار گفتہ می شود، ایں تکثر ذاتیست نہ باعادہ. (شرح الأصول)

لام منحرف: زیراکہ زبان بتلفظ آں سمت داخل حنک بر میگردد. **پس بدانکہ**: چوں از مخارج وصفات فارغ شد در غرض اصلی ازان کہ ادغام ست شروع نمود. **بقلب اول**: ای قیاس ہمین ست؛ زیراکہ ادغام عبارت از تغییر حرف اول بود باسکان وایصال بسوئے ثانی، پس قلب ہم بآں مناسب شد؛ تا تغیر در حرف نشود.

مگر بعارض، ولبس حرفے بحرفے در یک کلمہ مانع ادغام ست نحو: وطدٍ ووتد. وحرف حلقی در حرف حلقی کہ ازاں ادخل ست مدغم نشود مگر حاء در عین وہاء بقلب ہر دو بحاء نحو: اذْبَحتوْداً واذْبَحَّاذہ، ومگر خاء در غین. وادغام ضَوِيَ مِشْفَرٌ در متقارب، وصفیریۃ در غیر ش، وتاء در استفعال، والف وہمزہ ممتنع ست. صحیح ست ....

عین وہاء — باآنکہ ارفع ست — بسوئے سینہ — ارفع بجانب فم — حروف — تا صفیر باقی ماند — در متقارب

مگر بعارض: کہ مانع از قیاس بود، وآں دو چیز ست، یکے: بودن اول اخف از ثانی، دریں صورت ثانی را مثل اول گردانند، زیرا کہ در ادغام خفت مطلوب ست، چوں: سيد، أصله: سيود، دوم: بودن حروف بر صفتے کہ ابقائے آں نزد عرب ضرور باشد چوں: اسمع أصله: استمع کہ ابقائے صفیر سین ضرور بود. (رضي وغیرہ) **مگر حاء:** مدغم میشود باآنکہ ادخل ہستند.

وطد ووتد: ہر دو مصدر ست بمعنی استوار کردن ومیخ زدن، دریں ہر دو اگر ادغام کنند بـ"وَدّ" ملتبس شود، ودریافت نگردد کہ ترکیب از دو دال ست یا از طاء ودال وتاء ودال. **مدغم نشود:** زیرا کہ حرف ادخل ثقیل تر ست، از ادغام دراں ثقل زیادہ خواہد شد، وادغام برائے تخفیف ست. **بقلب ہر دو:** یعنی اگرچہ قیاس آں بود کہ اول را از جنس ثانی سازند، لیکن اینجا ثانی مثل اول نمودند؛ زیرا کہ حاء از عین وہمزہ خفیف ست، واینجا خفت مطلوب. **اذبحتودا** : أصله: اذبح عتوداً ذبح کن بزغالۂ یک سالہ را.

مگر خاء در غین: اگرچہ خاء اخرج وغین ادخل ست، ووجہش آنکہ مخرج اینہا مائل بطرف دہن ست، پس گویا بمنزلۂ حروف فم شدند؛ لہٰذا ادغام ہر یکے بدیگر روا شد نحو: اسلخ غنمي وأبلغ حليلي. (منه)

متقارب: [نہ در متماثل کہ آں صحیح ست.] در متقارب ممتنع ست؛ تا صفتے وفضیلتے کہ وارند از دست نرود وآں صفت در ضاد استطالت ست کہ بمخرج لام میرسد ودر واؤ ویاء لین، ودر میم غنہ، ودر شین انتشار، ودر فاء تفشی وتافیف، وآں آوازیست کہ از دہن بتلفظ فاء برآید، ودر راء تکرار، کذا في "النظامي". اگر گوئی: در سید ادغام واؤ در یاء کردند باآنکہ ہر دو متقارب از حروف ضوي مشفر ست. جواب آنکہ اینجا قلب واؤ ویاء برائے ادغام نیست تا اعتراض وارد شود، بلکہ برائے اعلال ست، نمی بنی کہ واؤ را یاء میکنند اول باشد یا ثانی، اگر قلب برائے ادغام بودی ہر آئینہ قلب اول بثانی مے نمودند. وبعد قلب قاعدۂ وجوب ادغام یافتہ شد بعمل آوردند، پس در حقیقت ادغام متماثلین ست نہ متقاربین، کذا في "الرضي".

تا در استفعال: ای ادغام تائے استفعال در مماثل ومقارب چوں طاء ودال ممتنع است؛ زیرا کہ یا سین متحرک خواہد شد کہ لازم السکون ست، یا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ لازم خواہد آمد. (شرح الأصول) **والف:** در متماثل ومتقارب برائے امتناع تحرک وزوال استطالت. **صحیح ست:** چوں از بیان اجمالی فارغ شد در تفصیل شروع نمود.

ادغام ہاء وعین در خاء، وحاء در ہر دو (ای در حاء وعین) بقلب آں (ادغام) بحاء، وجیم در شین، وباء در میم وفاء، ومیان غین وخاء، ومیان قاف وکاف، ومیان طاء وظاء ودال وذال وتاء وثاء، وہر شش در صاد وزا وسین، ودر میان ہر سہ. وتائے افتعال بعد حروف مطبقہ طاء گردد، پس ادغام صاد وضاد جائز ست بقلب طاء بجنس ما قبل، وادغام طاء واجب، وادغام ظاء جائز بقلب طاء بآں (مہملہ) وبعکس (معجمہ)، وبعد دال وذال وزای دال شود، پس ادغام دال واجب ست (برائے تماثل)، وذال جائز بقلب آں (ای تائے افتعال) .... (نحو ادان در ادتان)

ادغام ہاء وعین: [واظہار اولی ست برائے ثقل حلقی.] چوں: أجبه حراميا وارفع حاتما، وایں ادغام بر قیاس ست؛ چہ ادخل را در ارفع ادغام کردند واول را از جنس ثانی نمودند. (شرح الأصول) **بقلب آں بحا:** اگر چہ خلاف قیاس است، چنانکہ در اذبحتودا واذبحاذہ گذشت. **وجیم در شین:** بقلب اول بثانی چوں: خرج شيئا، وقلب ثانی باول ہم منقول ست.

وبا در میم: نحو: اضرب ماكرا، ويعذب في النار. **غین وخا:** ای معجمتین ہر یکے بدیگر، نحو: أبلغ خليلي واسلخ غنمي.

قاف وکاف: ای ہر یکے بدیگر، نحو: ﴿أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ﴾ (المرسلات: ۲۰) وذلك قال، واول اقرب بقیاس ست؛ زیراکہ قاف بحروف حلقی نزدیک تر است از کاف. (شرح الأصول) **میان طاء وظاء:** برائے تقارب مخرج ہر کہ را خواہند بدیگرے ادغام کنند نحو: فرط ظالم وفرط دائم وجز آں.

در صاد: چوں: سكت صالح وسكت زيد وسكت سمير. **ہر سہ:** ای ہر یکے بدیگرے نحو: برز صالح وركز سنانه.

طاء گردد: وحروف مطبقہ تاء نشود برائے رعایت اطباق، وازانکہ تاء زائد است تغیرش از اصلی اولی، وتاء بحال ہم نماند؛ زیراکہ دریں صورت اگر مطبقہ دراں مدغم شود پس اطباق از دست رود، واگر ادغام نکنند تلفظ دشوار گردد. (شرح الأصول)

بقلب طاء: چوں: اصفی در اصطفی، واضرب در اضطرب. **ادغام طاء:** وقلب ما قبل بطاء نکنند؛ تا صفیر صاد واستطالت ضاد از دست نرود. **بقلب طاء بآں:** چوں: اظلم در اظطلم، وایں اگر چہ خلاف قیاس ست؛ چہ ثانی باول بدل شد، لیکن اکثر واحسن برائے فائدہ ظہور فاء کلمہ کہ معجمہ است وبدون ادغام ہم کثیر است.

وبعکس: ای قلب معجمہ بمہملہ نحو: اطلم، وآں اگر چہ قیاس ست لیکن قلیل.

دال شود: زیراکہ تاء شدیدہ مہموسہ است، ودال مہملہ مجہورہ، وزاء وذال رخوہ مجہورہ، پس میان راء وایں حروف منافات ست؛ لہذا ابدال بدل کردند کہ مماثل دال ست وموافق زا وذال در صفت جہر. (شرح الأصول)

وذال جائز: برائے تقارب در مخرج وتشارک در صفت.

بقلب آں بدال: ای ہماں احسن ست برائے موافقت قیاس نحو: اذّکر در اذتکر.

بدال وبعکس، وزای ہم بقلب دال بآں، وبعد ثاء رواکہ تاء شود یا عکس بود فالإدغام، واسَّمَعَ

در استمع

واشَّبَهَ شاذ. وقبل ثاء وزاء ودال وذال وسین وشین وصاد وضاد وطاء وظاء رواکہ بما بعد بدل

در اشتبہ　مثلثہ چوں اثّار　مہملہ چوں اقسام　مہملہ چوں اختصام　مہملہ چوں اخطاب

شود فیدغم نحو: خَصَّمَ وخِصَّمَ، ویتبعهما یخِصِّمُ وخِصِّم فتحا وکسرا، وجاء أیضا

مضارع　امر　برائے اجتماع مثلین

مُخُصِّمٌ بضم الخاء لضم المیم، والمصدر خِصَّام خَصَّام........

وبعکس: ای دال مہملہ بذال بدل میشود نحو: اذکر، وآں خلاف قیاس ست. **وزای ہم**: ای ادغام زاء در دال ہم جائز ست برائے تقارب در مخرج وتشارک در جہر. **بقلب دال**: نحو: ازان کہ در اصل اذدان بود، وعدم ادغام فصیح ست، وزاء رابدال بدل نکنند اگر چہ قیاس ست؛ تا صفیر زاء باقی ماند. مصنف در "شرح الأصول" گفتہ اند: در ادغام دو شذوذ است یکے: ادغام حرف صفیر در غیر، دوم: قلب ثانی باول وہمچنین دیگراں ہم گفتہ اند ودران تردد ست؛ چہ ظاہر از منع ادغام حرف صفیر در غیر آنست کہ حرف صفیر دراں منقلب نگردد؛ تا صفیر باقی ماند، نہ اینکہ انقلاب ہم نہ پذیرد.

وبعد ثاء: ای تائے افتعال کہ بعد ثاء افتد، یعنی فاکلمہ ثاء باشد جائز ست کہ ثاء راہتاء بدل کردہ ادغام کنند، یا تاء را بثاء، پس در اثثار بمعنی قصاص گرفت اثّار واتّار ہر دو جائز ست، وسیبویہ عدم ادغام ہم جائز داشتہ اگر چہ ادغام احسن ست، لیکن زمخشری واجب گفتہ. (شرح الأصول) **فالإدغام**: ای ادغام احسن است یا واجب است. **اسمع واشبہ**: کہ بجہت قرب مخرج وشرکت در ہمس ادغام کردہ اند؛ زیراکہ در اول ادغام حرف صفیر ودر دوم حرف ضوي مشفر در وثانی باول در ہر دو شدہ است، واتمع جائز نیست، وعدم ادغام افصح ست. (شرح الأصول) **زاء**: معجمہ چوں: اعتزال. **دال**: مہملہ چوں: اهتداء.

ذال: معجمہ چوں: اعتذار. **شین**: معجمہ چوں: انتشار. **ضاد**: معجمہ چوں: اعتضاد. **ظا**: معجمہ چوں: انتظار.

رواکہ: بدانکہ تائے **فوقانیہ** وجیم در نحو: اقتتال واحتجام نیز ہمیں حکم دارد، واول را مصنف در شروع بحث **مضاعف** گفتہ، وثانی در "اصول" ہم. **بما بعد بدل شود**: برائے مشارکت در بودن اینہا از لسان. **نحو خَصَّمَ**: أصله: اختصم، حرکت تاء بما قبل دادند تاء را بصاد بدل کردہ در صاد ادغام نمودند، وہمزۂ وصل برائے عدم حاجت انداختند خَصَّمَ شد، وگاہے فاء یا عین کلمہ را کسرہ دہند، تا مشابہ بماضی تفعیل نشود. **خصم**: وبعضے ہمزہ ہم باقی دارند. **یخصم**: بکسر فا وعین برائے اتباع.

یتبعهما: ای ہر دو راکہ یکے ماضی ممیّز، ودوم غیر ممیّز ست از باب تفعیل. **فتحا وکسرا**: پس مضارع وامر مفتوح الفاء تابع ماضی مفتوح الفاء ست، ومکسور تابع مکسور، وگاہے بمتابعت کسرۂ فا علامت مضارع ہم کسرہ یابد. **مخصم**: اسم فاعل آنکہ بفتح وکسر فاء چوں ماضی ومضارع آمدہ است بضم خا ہم آید باتباع میم. **بضم الخاء**: بضم المیم، وکسر میم باتباع خا جائز نباشد، چنانکہ در علامت مضارع رواشد؛ زیراکہ علامت مضارع در غیر اینجا ہم گاہے مکسور آید، پس عادت کسر دارد نہ میم. (رکاز الأصول)

اِخِصَّام اخَصَّام، وإثبات الهمزة طريق ضعيف **شاذ**، و**ہمچنین تائے تفعل وتفاعل**
قیاس براں نباید کرد
باجتلاب ہمزۂ وصل در مصدر وماضی وامر نحو: اطَّهّر و اثاقل، وادغام لام ال در حروف
ای لام تعریف
مذکورہ ودر تاء ونون وراء واجب ست، ولام ساکن در راالازم ودر بواقی جائز، ونون ساکن ....
وہمچنین در لام　　ادغام　　وہمچنین تنوین

اِخِصام: بابقائے ہمزہ در صورت فتح. اِخِصام: بابقائے ہمزہ در صورت کسرہ. شاذ: برائے نقل حرکت تابقاء.

وہمچنین: ای اگر قبل حروف مذکورہ افتد بما بعد بدل شود ودراں ادغام یابد. باجتلاب ہمزۂ: ای لیکن اینجا احتیاج بآوردن ہمزۂ وصل شود؛ تاابتداء بسکون لازم نیاید. در مصدر وماضی: نہ در مضارع چہ آنجا ابتدا بساکن نیست.

اطهر واثاقل: ہر دو مثال مصدر وماضی وامر میتواند شد، در اصل تطهر وتثاقل بود؛ تارا بما بعد بدل کردہ ادغام نمودند ہمزہ آوردند. واجب ست: بجہت تقارب در مخرج کہ طرف لسان ست باوجود سکون لام وکثرت دخول آں بریں‌ہا، وبودن آں مثل جزو کلمہ تاآنکہ وقف کردن جائز نبود، وضاد معجمہ وشین منقوط اگرچہ از طرف لسان نیست لیکن در ضاد استطالت ست بسبب رخاوت آں تاآنکہ متصل مخرج لام شدہ، وہمچنین در شین تفشی کہ سبب استطالت ست؛ لہذا متصل مخرج تاء گردید، وکسائی در غیر نون ادغام روایت کردہ. (شرح الأصول، رکاز الأصول) لام ساکن: زیراکہ لام وراء بمخرج او مقارن ہستند، ومیم در غنہ شریک واو، ومیم از یک مخرج وہم مدآں بمنزلۂ غنۂ آنست، ویاء اخت واوست ومد ہم دارد.

لازم: ای واجب ست برائے شدت تقارب ہر دو در مخرج نحو: ﴿بَلْ رَانَ﴾ (المطففين: ١٤) بادغام لام در را اگرچہ از حروف ضوي مشفر ست، لیکن چوں لام رااز جنس او کردہ اند صفت تکرارش زائل نشود ممتنع آنست کہ حروف مذکورہ از جنس غیر گردیدہ مدغم شود؛ ولہذا ادغام را بقلب آں بلام در لام جائز نیست. وبدانکہ سیبویہ عدم ادغام لام ساکن در راء نیز جائز گفتہ، ورضی گوید: در قرآن واجب ست ودر غیر آں احسن، کذا في "شراح الأصول"، گویم: شاید وجہ وجوب در قرآن اتفاق قراء باشد، وکلام سیبویہ ہم بداں موافق میتواند شد؛ چہ جائز ست کہ در غیر قرآن حکم جواز رااراده کردہ باشد.

در بواقی جائز: چوں: هل تأتي وهل دُعِيتَ، لیکن مراتب جواز متفاوتست در تاء ودال وتاء وصاد وزاء وسین حسن ست، ورتبہ اش از ادغام در رائے مہملہ کمتر؛ زیراکہ ایں حروف مثل آں بطرف لام منحرف نیست، بعد ازیں مرتبہ ظاء وذال معجمتین وتائے مثلثہ است؛ چراکہ تعلق بطرف ثنایادارند ولام نمیدارد، پس ازاں رتبۂ ضاد وشین معجمتین ست؛ چہ تعلق بطرف زبان اندازند، بخلاف لام. (رضي) نون ساکن: بدانکہ ایں نون راپنج حالست: اگر ما قبل یائے موحدہ آید میم شود چوں: عنبر، وقبل حروف یرملون بما بعد بدل شدہ مدغم گردد، وغنہ در حروف یومن باقی ماند، نہ در لام وراء، ودر یک کلمہ چوں: دنیا وقنوان ادغام نشود، ودر انمحی واهر نمع اوغام واظہار جائز است، وقبل حروف حلق اظہار واجب، ورائے ایں ہمہ نون باخفاء خواندہ شود.

در حروف لَمْ يُرْوَ واجب ومتحرک جائز.

فصل

صحیح ست جمع دو یا سہ ساکن در وقف نحو: دَوَابّ، ودو ساکن در نحو: میم وعین وقاف مطلقا، ودر کلمۂ کہ ساکن اولش مدہ یا یائے تصغیر ست ودوم مدغم چوں: خَاصَّةٌ وخُوَيْصَّةٌ، (در وقف ووصل) ودر آلحسن واضربان ودر لاها اللهِ وإيْ اللهِ، وحذف الف (در لاها الله) ویا (در إي الله) وفتح آں (فتح یاء در إي الله) نیز رواست. وحلقتا البطان شاذٌ، ودر غیر صور مذکورہ .... (برائے دفع اجتماع ساکنین)

حروف لم یرو: [چوں: ﴿مِنْ لَدُنْ﴾ (هود:١)، و﴿مِنْ مَاءٍ﴾ (البقرة:١٦٤)، و﴿مِنْ يَوْمِ﴾ (الجمعة: ٩)، و﴿مِنْ رِزْقٍ﴾ (يونس:٥٩)، و﴿مِنْ وَالٍ﴾ (الرعد:١١).] روایت نکردہ شد، وحکم نون نیز ہمین است؛ لہذا دیگران ومصنف در "اصول" حرف یرملون گفتہ، لیکن دریں کتاب بسببیکہ حکم متماثلین بیشتر بیان گردد، وانجادر ضمہ بیان متقاربین ست نون را ترک کردہ.

متحرک جائز: زیراکہ دراں احتیاج بعمل ست، ای بساکن کردن نون چوں: وهن رأسه، و﴿زُيِّنَ لِلنَّاسِ﴾ (آل عمران:١٤) وجز آں. **دواب:** جمع دابة مثال جمع سہ ساکن است، ومثال جمع دو ساکن جاء زيد بوقف، ووجہ جواز آنکہ سکون وقف بجائے حرکت ست. **نحو میم:** ای کلماتیکہ بطریق تعداد باشند بے آنکہ بایکدیگر ربطی داشتہ باشند. (منه)

مطلقا: ای صحیح ست کہ بدون وقف ہم. **کہ ساکن:** ای حرف علت کہ حرکت ماقبلش موافق باشد، وہمین حکم لین ست، ای حرف علت کہ حرکت اول نا موافق بود، نحو: حيب بكر. **آلحسن:** ای جائیکہ ہمزہ استفہام بر ہمزہ وصل مفتوح آید مع ساکنین صحیح ست؛ چہ در حذف یکے استفہام بخبر ملتبس شود. **اضربان:** ای جائز ست جمع ساکنین در تثنیہ بانون ثقیلہ؛ چراکہ الف حرکت نہ پذیرد، واگر اورا اندازند لاجرم نون را فتح دہند، پس بواحد مشتبہ گردد.

لا ها الله: أصله: لا والله، عوض واؤ قسم حرف تنبیہ آوردند؛ لہذا جر "الله" واجب ست، وحروف جر جزو مدخول می باشد، ہمچنین عوض آں، پس گویا اجتماع ساکنین دریک کلمہ شد اول مدہ دوم ساکن ست. **إي الله:** أصله: إي والله بحذف واؤ قسم باجتماع ساکنین. **حلقتا البطان:** ای جائیکہ در دو کلمہ اجتماع ساکنین بود اول مدہ.

شاذ: نزد بصریان باثبات الف تثنیہ در حلقتا کہ اصلش حلقتان بود، نون باضافت افتاد، بطان تنگ ستور، وایں مثل وقت شدت می زنند وگویند: التقت حلقتا البطان؛ چہ ملاقات دو حلقہ تنگ برلاغری ستور دلالت می کند.

ساکن اول اگر مدہ است یا نون خفیفہ بیفگنند، واگرنہ حرکت دہند ای اول را در نحو: لَمْ أُبَلِهْ ودوم را در اِنْطَلْقَ (چوں فل وبیع) **ولَمْ يَلْدَهْ** (ہائے سکتہ) **ورُدَّ ولَمْ يَرُدَّ کسرہ دریں باب** (ای در تحریک ساکن) **اصل ست عدول ازاں نبود مگر برائے وجہے، چنانچہ وجوب ضمہ در مذ و میم جمع، نہ در مانند علیهم وبهم، واختیار ضمہ در واوٴ ضمیر وجمع، نحو: اخشوا الله ومصطفوا الله، وجوازش در جائیکہ بعد ....**

ساکن اول: اجتماع ساکنین روا نبود بلکہ ساکن اول إلخ. **یا نون خفیفہ**: چوں" لا تهين الفقير، أصله: لا تهينن، نون خفیفہ باجتماع ساکنین میان آں ولام الفقیر افتاد. **لم أبله**: ای جائیکہ سکون اول ضروری نبود، أصله: أبالي، یاء بلم افتاد لم أبال شد، بعدہ بکثرت استعمال افتادہ را نا افتادہ انگاشتہ باز حکم لم جاری کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف ولام، الف افتاد لم أبل شد، پس ہائے سکتہ لاحق کردند، باز دو ساکن شد اول را کسرہ دادند. **در انطلق**: بسکون عین کلمہ وفتح لام کلمہ در ہر دو، اصل آں انطلق لم یلد بود، طلق ویلد را بکتف تشبیہ دادند تخفیفا ساکن الأوسط کردند، چنانکہ تائے کتف را ساکن میکنند، پس دو ساکن بہم آمدند، ثانی را فتحہ دادند باتباع فتحۂ طاء و یاء، مکسور و مضموم نکردند؛ زیرا کہ از کسرۂ خود گریختہ اند وضمہ ازان ہم ثقیلتر.

ورد ولم یرد: دوال اول را بنقل حرکت بما قبل برائے ادغام ساکن کردند ودال ثانی را حرکت دادند، وہمزہ وصل انداختند، ودر صورت تحریک اول غرض اسکان کہ تخفیف بادغام ست فوت مے شد. (شرح الأصول)

ازاں نبود: زیرا کہ جر در اسماء مقابل جزم ست در افعال، پس وقتیکہ بجائے سکون حرکت آرند باید کہ کسرہ باشد.

برائے وجہے: ای جائیکہ سکون اول برائے عرض لازم بود. **مذ**: الیوم زیرا کہ اصل آں منذ بود باسقاط نون وضمۂ ذال تخفیفش کردند، پس ہنگام تحریک ضمۂ اصلی آرند، واتباع میم ہم مقتضی آنست. **ومیم جمع**: چوں: ضربتم وضربکم، زیرا کہ اصل تم وکم تمو وکمو بود، بحذف واوٴ وضمۂ میم تخفیف کردند در ساکنین ہماں ضمہ آرند نحو: ضربتم الیوم.

علیهم وبهم: ای جائیکہ میم جمع بعد ہائے مکسور افتد وقبل آں ہاء کسرہ باشد خواہ یا پس، دراں بنظر اصل ضمہ جائز ست وباتباع میم کسرہ مشہور تر ست. **اختیار ضمہ**: برائے مناسبت واوٴ واشعار بر واوٴ جمع وضمیر کہ از ما قبل آں حذف شدہ، وکسرہ ہم جائز ست برائے اصل بودنش دریں باب. **واوٴ ضمیر**: واگر واوٴ ضمیر وجمع نباشد چوں: لو استطعنا کسرہ مختار ست وضمہ ہم جائز.

اخشوا الله: أصله: اخشيوا، یائے متحرک جہت فتحۂ ما قبل الف شدہ افتاد واوٴ ساکن ماند، ہرگاہ بساکن دیگر پیوست مضموم شد، وکسرہ جائز، وایں مثال واوٴ ضمیر ست. **مصطفوا الله**: مثال واوٴ جمع است، أصله: مصطفيون، یاء الف شدہ افتاد، ومصطفون بفتح فاء ماند، ہنگام اضافت نون ہم افتاد اجتماع ساکنین شد میان واوٴ ولام "الله" واوٴ مضموم شد.

ساکن دوم ضمہ اصلی ست در کلمۂ آں نحو: قَالَتُ اخْرُجْ وقَالَتُ اغْزِيْ، نہ قَالَتِ ارْمُوْا وإنِ امْرُؤٌ وإنِ الْحُكْمُ، [لفظی باشد یا تقدیری] ووجوب فتحہ در نون "مِنْ" بالام تعریف، ودر نحو: رُدها، وضمہ در نحو: ردہ، [اصلہ اردده] واختیار فتحہ در ﴿الٓمٓ ۝ اللّٰہُ﴾ (آل عمران: ١، ٢) وجواز فتحہ وضمہ در نحو: رد و لم یرد چوں ساکن دوم [از دو ساکن] متحرک شود باتصال ضمیر فاعل، ونون تاکید بکلمۂ کہ ازان ساکن اول افتادہ است بازآید [شرط] [جزاء] نحو: قُوْلاَ وقُوْلَنَّ،

در کلمۂ آں: ای در کلمۂ ساکن دوم، یعنی ساکن دوم وضمۂ اصلی در یک کلمہ باشد. قالت اخرج: پس اینجا ساکن دوم کہ خا است وضمۂ لفظی را در یک کلمہ است؛ لہٰذا در تائے قالت کسرہ بر اصل وضمہ برائے مطابقت را جائز.

قالت اغزي: پس اینجا کسرہ تاء باعتبار اصل وضم بمطابقت ضمِ اصلی زاء درست باشد؛ چہ اصل آں اغزوي، بود واوٗ بعد نقل حرکتش بما قبل از اجتماع ساکنین افتاد.

قالت ارموا: ای دریں سہ مثال ضم ساکن اول جائز نیست وکسرۂ لازم؛ زیراکہ در اول ضمۂ اصل بعد ساکن دوم نیست؛ چہ ارموا در اصل ارمیوا بود، ضمۂ یاء بما قبل بردہ اند، ودر مثال ثانی ضمہ بمتابعت ہمزہ است، ودر مثال ثالث اگر چہ ضمۂ پاء اصلی لیکن در کلمہ ساکن دوم نیست؛ چراکہ لام تعریف کلمہ ایست وحکم کلمۂ دیگر. کذا في "شرح الأصول".

در نون من إلخ: چوں: من الله؛ زیراکہ استعمال "من" بالام کثیر ست، وکثرت مقتضی تخفیف؛ لہٰذا فتحہ دادند کہ در کسرہ اجتماع کسرتین لازم مے آمد.

نحو رُدها: ای جائیکہ بعد مضاعف ہاء واقع شود، أصلہ: اردد، ہرگاہ دال اول برائے ادغام ساکن شد ثانی را بمطابقت لفظ ہاء کسرہ دادند، مصنف در "اصول" گفتہ: ضم وکسرۂ آں ہم حکایت کردہ، ورضی اتفاق عرب بر فتح نقل نمودہ.

در نحو ردہ: ای در ساکن دوم کہ در مضاعف ست وبعد آں ضمیر غائب. اختیار فتحہ: بقراءت وصل؛ چہ دریں صورت میانہ میم ولام اجتماع ساکنین شد، پس میم را فتحہ دادند؛ زیراکہ اگر مکسور کنند دو کسرہ بہم آیند ومیان آں یاء باشد وتفخیم در لفظ الله حاصل نگردد، واخفش کسرہ ہم تجویز کردہ. (شرح الأصول)

نحو رد: ای در مضاعف مضموم العین کہ ضمیر یا ساکن دیگر بداں نہ پیوستہ، فتحہ بجہت تخفیف وضمہ بمطابقت عین درست است، وکسرہ ہم بنا بر اصل ایں باب جائز. ساکن اول: زیراکہ اجتماع ساکنین لفظا وتقدیرا باقی نماند؛ چہ ضمیر فاعل ونون تاکید بہر چہ متصل گردد مثل جزو است، پس تحرک ثانی گویا بحرکت اصلی است در یک کلمہ.

قولا وقولن: اصل آں بدون نون قل بود، چوں لام متحرک شد واوٗ باز آمد. (منہ)

نه رَمَتَا وقُلِ الْحَقَّ وفلَحْمَر ومِنْ لَحْمَر أكثر من فِيْ لَحْمَرِ ومِنْ لِحْمَر.

برائے عدم ساکنین لفظا — برائے عروض حرکت لام — خبر — مبتدا

فصل

بدانکه از جمله تصریفات وقف ست ای کلمه را بما بعد نه پیوستن، دریں حال آخرش جز ساکن نبود، وفیه وجوه: تنوین وحرکت آخر را بیفگنند باجواز روم حرکت واشمام ضمه، ....

نه رمتا: ای اینجا باز آوردن الف که بسبب اجتماع ساکنین از رمت افتاده است جائز نباشد؛ چه اگرچه ساکن ثانی یعنی تاء باتصال الف ضمیر متحرک شده است، لیکن آں ضمیر بکلمۂ که ساکن اول ازاں افتاده است متصل نشده، بلکه بتائے تانیث پیوسته، وآں کلمۂ جداگانه است، پس اعتبار ایں حرکت نشود اجتماع ساکنین تقدیرا باقی ماند، ودر لغت ردیه رماتا هم آمده. قل الحق: یعنی اینجا هم ساکن اول باز نیاید؛ زیراکه حرکت لام "قل" باتصال لام تعریف عارض شده، وآں کلمه دیگرست اعتبار رانشاید.

فلحمر ومن لحمر: حاصل آنکه آنچه مده است هرگاه بلام تعریف پیوندد وآں لام بر کلمۂ داخل ست که همزه قطعی دارد مده باجتماع ساکن بیفتد نحو: في الأحمر، واگر ساکن غیر مده بداں متصل شده است حرکت یابد نحو: من الأحمر، وچوں حرکت همزه بلام تعریف برده همزه را اندازند دریں هنگام جائزست که مده را باز آرند وغیر مده را ساکن کنند نحو: في لحمر ومن لحمر، واکثر آنکه مده باز نیارند وساکن اول بر حرکت دارند مثل: فلحمر ومن لحمر، پس اصل فلحمر ومن لحمر في الأحمر ومن الأحمر بود. بما بعد: ای اگر بعد آں کلمه دیگر باشد، وابو حیان تعریف آں بقطع نطق کرده، وبعضے بقطع حرکت تعریف نموده وآں بهتر نیست، وتفصیلش در "جار بردي" ست. دریں حال: برابرست که از اول ساکن باشد یا بعد وقف گردد.

وفيه وجوه: مختلف در حسن ومحل، پس بعضے وقوف از بعضے احسن است، وبعضے را محلے که دیگرے را نیست.

حرکت آخر: جائیکه آخر کلمه تائے نبود که در وقف هاء شود، ونیز منصوب منون نباشد چوں: هذا زيد وبزيد، وایں وجه در وقف افصح وابلغ ست از روم واشمام. روم حرکت: [وآں آوردن حرکت ضعیف است که سامع هم براں آگاه شود.] مطلق لیکن قاریان روم فتحۂ جائز ندارند؛ زیراکه برائے خفت وسرعت نطق بر نمی آید مگر بصورت وصل، ودر "ارتشاف" گفته: که جمهور بجواز آں قائل اند، هاں بریاضت برآید.

اشمام ضمه: [وبعضے در حالات ثلاثه تنوین حذف کنند وبدل نیارند، وزید بسکون دال گویند.] ای وقف باشمام هم جائزست وجز در ضمه نباشد، واشمام آنست که متکلم بعد حذف ضمه هر دو لب بهم چسپاند.

یا حرکت بمانند وتنوین را باختش بدل کنند **مطلقا**، یا در **منصوب مجرد از تاء** نه مرفوع ومجرور، **واین افصح ست**. **وقف عصا** ورحی بر الف آید. نون خفیفه بعد ضمه و**کسره بیفتد** و**محذوف باز آید**، وبعد **فتحه الف گردد چنانچه نون** "إذن". تائے تانیث **اسمیه نه در نحو**: بنت ومسلمات ہاء شود، وجاءَ الرَّحْمَتْ.

مطلقا: مرفوع بواؤ منصوب بالف ومجرور بیاء چوں: هذا زید ورأیت زیدا ومررت بزید. **در منصوب**: بفتحه فقط، نحو: رأیت زیدا، بخلاف مسلمات که منصوب بفتحه نیست. **مجرد از تاء**: ای تائیکه در وقف یاء شود، پس در رأیت ضاربة تنوین بالف بدل نشود، بخلاف رأیت بنتا واختا که تائے آں ہاء نمی شود.

واین افصح ست: [زیراکه برائے اجتماع ساکنین حذف شده بود اکنون اجتماع نیست.] ولغت اول غیر فصیح ست. **ابو حیان گوید**: ابو عثمان گفته: لغت قوے ست از یمن که فصیح نیستند. **وقف عصا**: یعنی مقصور برابر ست که اسم باشد یا فعل چوں: دعا ورمی، یا حرف مثل: کلا وهلا، ودر الف مقصور منون ہنگام وقف اختلاف ست، سیبویه گفته: که در نصب بدل از تنوین ست ودر رفع وجر الف اصل کلمه، ونزد مبرد بہر حال الف اصل کلمه است، ونزد مازنی وفراء بہر حال بدل از تنوین، ودلائل ہر یک در "شرح الأصول" ست. **کسره بیفتد**: زیراکه مثل تنوین است. **محذوف باز آید**: پس در اضربن بضم باء اضربوا، ودر اضربن بکسر باء اضربي گفته شود، واینجا اگرچه مؤکد بغیر مؤکد ملتبس شود لکن مضائقه نکرده اند، ویونس نون رابعد ضمه بواؤ وبعد کسره بیاء بدل کند، وسیبویه جائز ندارد، لیکن در لفظ فرقے نیست. (منه)

فتحه الف گردد: بالاتفاق: زیراکه مثل تنوین است نحو قوله تعالی: ﴿لَنَسْفَعًا﴾ (العلق: ١٥).

چنانچه نون: چنانکه نون "اذن" ای در وقف الف گردد: زیراکه مشابه نون خفیفه است، کذا في "شرح الأصول"، ودر "جاربردي" گفته: زیراکه صورت او صورت منصوب منون ست، وفائده این دو نقل آنکه در رسم خط آں اختلاف ست بعضے بنون وبعضے به تنوین نویسند، بہر دو صورت بنا بر مذهب جمهور وابي علی الف گردد، لیکن در "ارتشاف" **ابنم گوید**: بر رای کسے که بالف نویسد الف شود، ومازنی بر نون وقف کند؛ زیراکه حرف ست مثل: لن وإن، ومبرد ہر دو تجویز کرده.

اسمیه: ای در وقف ہاء شود برائے فرق میان تائے تانیث وتائے اصل کلمه چوں وقت، یا برائے فرق میان آں وتائے فعل، چوں: ضربت، وعکس نکردند؛ زیراکه اگر ضربه گویند بضمیر مفعول ملتبس شود، پس در طلحة ورحمة وضاربة ہاء گردد. (شرح الأصول، ج، نوادر الوصول) **نه در نحو**: ای تائی که عوض لام کلمه باشد ہاء نشود، وہمچنین تائے جمع مؤنث؛ زیراکه مقابل نون جمع مذکر ست، پس چنانکه آنجا وقف بر نون کردند اینجا بر تاء.

روا ست نقل حرکت از ہمزہ بساکن صحیح، واز غیر ہمزہ جز فتحہ، نہ در نحو: هذا حِبْرٌ ومِنْ قُفْلٍ. وقلب ہمزہ باخت حرکتش بنقل آں بما قبلش اگر ساکن ست، وبلا نقل اگر مفتوح، وباخت حرکت ما قبل اگر مضموم ست یا مکسور، وتشدید آخری کہ متحرک ست وبعد متحرک و صحیح ست، نہ ہمزہ در "أَنْ" و"أَنَ" دو لغت "أنا" الف افزایند، وقَلَّ مَهْ وأَنَهْ. لازم ست ہائے سکتہ درقِ ..

بساکن صحیح: [کہ قبل ہمزہ است. برائے رفع اجتماع ساکنین اگرچہ سکون وقف مثل حرکت است، ودرائے ثقل وقف بر ہمزہ، گوئی: هذا جُزُءْ ورأيت جُزَءْ ومررت بِجُزِءْ.] واگر ساکن حرف علت باشد، چوں: بوء، نقل حرکت نکنند؛ زیرا کہ حرکت بر حرف علت دشوار ست. غیر ہمزہ: کہ در لام باشد بشرطیکہ حرف علت نبود.

نہ در نحو: ای دریں صورت وزن حِبُك ودُئِل کہ ثقیل ست در کلام عرب لازم آید، چنانکہ در حبر ومن قفل نقل ضمہ وکسرہ ہم نکنند، وحرکت ہمزہ بہر حال نقل کنند اگرچہ بنائے مرفوض لازم آید؛ زیرا کہ وقف بر ہمزہ ثقیل ست گویند: هٰذا رِدُءْ ومِنَ البُطْئِ، وبعضے هذا رِدِئ ومن البُطُو باتباع خوانند. ساکن ست: ما قبل ہمزہ، چوں: هذا جزو ورأيت جُزا ومررت بجزي بسکون اوسط. اگر مفتوح: باشد ما قبل چوں: هذا كَلَوْ ورأيت كَلاَ ومررت بِكَلَيْ بتحریک اوسط ست.

اگر مضموم ست: چوں: أكمو بر وزن أفلس جمع كمأ، وہمزہ آں در ہر سہ حالت واؤ شود. آخری: ای حرف آخر چوں: جعفر. کہ متحرک ست: نہ ساکن، پس در اضرب وضربت تشدید جائز نیست. بعد متحرک: بعد ساکن؛ تا اجتماع سواکن نشود، وایں از مثل: بکر احتراز ست.

صحیح: نہ حرف علت بدیں قید قاضي خارج شد. نہ ہمزہ: بدیں قید کلأ خارج شد؛ چہ ہمزہ ثقیل است وتشدید آں اثقل.

ور أَنَ: ای در "أَنَ" بفتح ہمزہ ونون، یا بسکون نون، وآں بعد ہمزہ وفتح نون کہ دو ضمیر متکلم ست الف افزایند برائے بیان نون ساکن کہ حرف خفی ست، یا برائے بیان حرکت آخر. قل مه: ای قلیل ست بدل کردن الف مائے استفہامیہ بہاء والحاق ہائے سکتہ در ضمیر متکلم، وہمچنیں "أنا" بسکون در وقف.

ہائے سکتہ: واو آنست کہ آخر کلمہ ہنگام وقف آید برائے بیان حرکت، یا بیان الف، یا برائے تعذر وقف، یا عدم صحت بدون آں. درق: وآں امر ست، ای در کلمہ کہ بر یک حرف ماند وجزو کلمہ دوم نشود؛ چہ اگر براں وقف کنند ابتداء بسکون لازم آید، یا وقف بر متحرک، وبعضے عرب بر حرکت وقف کنند.

ومثل: م، وجائز ست در **إلَامَ وغُلَامِيَ وهُوَ ولَمْ يَخْشَ**، وہر کلمہ کہ حرکت آخروے نہ اعرابست ونہ شبہ اعراب یعنی حرکت نحو: **ضرب ويا زيد! ولا رجل**، ودر **هنا وهؤلاء ويا ربا**. واؤویاء از **ضربه ومنه وضربهم وبه وفيه وهم بيفتد**، ودر وصل جائز ست، ....

اسم اشارۂ مکان

مثل م: ای در کلمۂ مستقل کہ بعد حذف چیزے بر یک حرف ماند ودر لفظ جزو کلمۂ دیگر معلوم شود وبحقیقت نبود، چوں: ما استفہامیہ کہ مضاف واقع شود والفش محذوف گردد، ودرینجا ہم ہائے سکتہ لازم ست برائے بودن کلمہ بر یک حرف در حقیقت.

در إلام: ای در مائے استفہامیہ کہ بحرف جر مثل: إلى وعلى مجرور گردد، الف آں دریں وقت حذف شود، پس چوں بر یک حرف ماندہ ولفظا مثل جزو ما قبل شدہ وما قبل ہم مانند جزو مابعد ست برائے عدم استقلال؛ لہذا الحاق ہاء جائز وعدم آں بنظر اصل.

غلامي: ای در ضمیر متصل یک حرفی الحاق ہاء وعدم آں جائز ست، پس ہر یک کہ در وصل بفتح یاء خواند رواست کہ در وقف ساکن آرد برائے آنکہ ضمیر از شدت اتصال مثل جزو ست، پس ابتداء بسکون تقدیر ہم لازم نیاید، وجائز کہ برائے محافظت فتحہ ہائے سکتہ لاحق کند، وہر کہ در وصل بسکون خواند در وقف یاء را اندازند یا ساکن دارد.

وهو ولم يخش: دریں ہر دو الحاق ہاء برائے اظہار وابقائے حرکت ست، پس گفتہ شود: وهوه ولم يخشه، وساکن خواندن ہم جائز؛ زیرا کہ کلمہ بر یک حرف نیست. (شرح الأصول) نہ شبہ اعراب: نحو: جاء زيد، پس در آخر زید ہائے سکتہ نہ پیوند.

ضرب: ماضی؛ چہ حرکت آں بشابہت اسم فاعل ست در وقوع صفت نکرہ. يا زيد: کہ ضمہ اش بسبب حرف نداء است.

لا رجل: کہ فتحہ اش از "لا" حاصل شدہ، وآں مثل عامل، پس بناعارضی باشد، وہمچنین قبل وبعد، وخمسة عشر.

در هنا: ای در کلمہ کہ آخرش الف باشد، الحاق ہاء برائے اظہار الف کہ حرف خفی است جائز است، وعدم الحاق بہتر. وشرط ست کہ در الحاق مشابہ مضاف نہ شود، پس حبلاہ نگویند، واسمائے مذکورہ بسبیکہ مضاف نشود التباس باضافتش نیست، کذا في "شرح الاصول"، ودر "ارتشاف" گفتہ: الحاق بمقصور مبنی مختص ست عصاہ وموساہ نتوان گفت.

هؤلاء: بالقصر اسم اشارہ برائے جمع. ويا ربا: أصله: يا ربي، یائے متکلم بالف بدل شد. ضربه: کہ در اصل ضربهو ومنهو وضربهمو وهي وفيهي وبهمي بودہ است اگرچہ در بعضے صرف لفظا باشد نہ خطا، واگرچہ بعضے متفق علیہ ست وبعضے مختلف فیہ. بيفتد: زیرا کہ اکثر در وصل ہم می افتد، پس وقف سقوطش لازم باشد. (منہ)

جائز ست: وضابطہ آنکہ اثبات واؤ ویا بعد ہائے ضمیر مفرد مذکر وقتیکہ ما قبلش مفتوح بود ولین وحرف ثانی نباشد بالاتفاق درست واحسن است، چوں: ضربه، واگر ما قبلش صحیح ساکن یا لین یا حرف ثانی بود، مثل: اضربه وفيه ومنه اثبات جائز وحذف اکثر ست، وبعد میم جمع چوں: ضربهم وبهم نزد بعضے جائز بخلاف بعضے.

فصیح ست یغز ویوم، و لم یغزو و لم یرمي، و قلیل ست حذف ضمیر از لم تغزو و لم ترمي در
جمع مذکر غائب یا حاضر مؤنث
فواصل وقوافي. وبعضے یائے مُرٍ وقاضٍ را باز آرند، ویائے غلامي ویائے ساکن القاضي ویا
قاضي! بیفگنند، بخلاف المري ویا مري! وإماله ای فتح راء مائل بکسره ساختن، پس الف را
مائل بیاء، باعث بر آں بودن الف قبل کسره نحو: عالم،..........

یغزو ویرم: [یعنی اثبات واؤ ویا که ضمیر نبود اگرچه مقتضی حذف دیگر باشد فصیح ست، وحذف ہم جائز.] ای حذف واؤ ویاء غیر ضمیر اگرچه مقتضی حذف دیگر نبود فصیح واثبات ہم جائز. **قلیل ست**: زیراکه ضمیر مرفوع متصل بفعل خلل انداز صیغه است.
در فواصل: ای در اواخر آیات وقوافي شعر اثبات واؤ ویا در وقف ووصل جائز ست، زیراکه فواصل وقوافي محل تغیر است وآنچه بجاہائے دیگر جائز نشود اینجا رواست. **مُرٍ**: دراصل مري بود اسم فاعل از أری یري. **قاضٍ**: ای اسم منون که آخر آں یائے محذوف بعد کسره باشد. **باز آرند**: برائے فرق میانهٔ وصل ووقف بجهت آنکه موجب حذف یا تنوین بود آں باقی نیست، واکثرے یاء را باز نیارند؛ زیراکه وقف مقام تخفیف ست، وتنوین موجب حذف در تقدیر موجود.
یائے غلامي: ای یائے متکلم که اسمے بداں مضاف ست. **یائے ساکن القاضي**: ای معرف بلام که آخرش بعد کسره یاء ست.
یا قاضي: ای منادی که آخرش بعد کسره یاء ست. **بیفگنند**: برائے فرق میان وقف ووصل، وبعضے باقی دارند؛ زیراکه در وصل ثابت بود ووجهے سوائے حذف بنا بر فرق نیست، وہم در غلامي معلوم نشود که مضاف ست وزیراکه تنوین موجب حذف در منادی مفرد نیست. **بخلاف المري**: دراینجا حذف یاء بالاتفاق ممنوع است؛ زیراکه عین کلمه اش بیشتر حذف شده است، اگر اکنون یاء راکه لام است اندازند کلمه بدون وجه اعلالی بریک حرف اصلی ماند؛ چه میم زائد ست چوں در مکرم، ویاء در مر باعلال حذف شده. **مائل بیاء**: ای اگر بعد فتحه الف ہم باشد مائل بیاء کنند، یعنی آنرا میان الف ویاء خوانند.
باعث بر آں: ای مجوز آں قصد مناسبت بیکے از ہفت چیز ست که مذکور می شود. **قبل کسره**: متصل اصلی بجهت صیغه باشد چوں: عالم، یا بنائی مثل: نزال، وبعضے کسره منفصل را ہم اعتبار کنند چوں: غلاما بشیر، واگر کسرهٔ غیر اصلی بر راء باشد چوں: من دار نیز اماله جائز؛ چه مکرر است وکسره اش مثل دو کسره، واگر بر غیر راء بود اعتبارش نیست چوں: من کلام؛ وکسره مقدر از وقف ہمچو کسرهٔ ملفوظ در جواز اماله معتبر است چوں: من دار زیراکه در وصل باز می آید، وسکون وقف بجائے حرکتست، واما مقدر بسبب ادغام معتبر نیست؛ چراکه باز نمے آید چوں: ماد ومواد. وبدانکه اقوی اسباب اماله کسره نزد اکثری ست، ونزد ابن سراج یاء اقوی بود، کذا في "شص" و"ف" و"ج" وغیره.

یا بعد کسره بیک حرف یا دو با سکون اول نحو: کتاب و وجدان. **چوں الف از واوٴ بود کسرهٴ غیر راء** اثر نکند، **یاء بعد یاء باوصل یا فصل یک حرف نحو: سیال و شیبان** و رأیت زیدا، **یا بدل از یاء یا واوٴ** مکسور **نحو: سال** و کاد، **یا گشتن الف یائے مفتوح در وقتے نحو: دعا و حبلی، یا وفق امالهٴ سابق،** **نحو:** رأیت **عماداً، یا لاحق در فواصل، نحو:** ﴿وَالضُّحَى﴾ **حرف مستعلی بعد الف باوصل ....**

(در اماله — درخت خاردار — مثال فاصل یک حرف — بودن الف — باماله فتحه دال — بسکون یا نام قبیله — الضحی: ۱)

بعد کسره الخ: بدانکه کسره ہر قدر قریب الف باشد اماله اقوی بود، واگر کسرهٴ بعید در کلمه باشد چوں: جلبلاب اماله اش از یک کسرهٴ بعید مثل: جلباب اولی ست. (الارتشاف، شرح الأصول) **بیک حرف:** ای به فصل یک حرف بدون **فصل** خود نخواہد بود؛ زیراکه الف قبل خود کسره بر ندارد. **یا دو:** واگر سه حرف **فاصل** بود مثل: فتلت قنباً، یا اول ساکن نبود چوں: أکلت عنباً اماله جائز نیست. **باسکون اول:** زیراکه ساکن حاجز غیر حصین ست، پس گویا فصل بیک حرف باشد، وہمچنین اگر ہر دو متحرک بود ویکے ہاء باشد؛ زیراکه ہاء حرف مخفی است، واگر فاصل سه حرف است واول ہاء چوں درهمان امالهٴ قلیل بود.

وجدان: مثال فصل دو حرف که اول ساکن ست. **از واوٴ بود:** ای مبدل از واوٴ غیر مکسور واگر از مکسور بود، چوں: حاف اماله جائز بود برائے کسره. **کسرهٴ غیر راء الخ:** قبل الف باشد یا بعد آں، ودر من ربا ومن دار اماله کنند؛ زیراکه کسره راء مکرر ست، بخلاف بباله ومن ماله؛ زیراکه بودن الف از واوٴ مانع آں ست، وسیبویه گفته: امالهٴ آں ضعیف ست برائے عروض کسره.

بعد یاء: ونزد بعضے قبل یائے مفتوح ہمچوں آیة. **نحو سیال:** دریں صورت یاء خواه متحرک باشد نحو: حیوان، یا ساکن، وبعضے سکون شرط کرده اند. **شیبان:** بکسره وامالهٴ الف مبدل از تنوین در وقف بیاء.

سال: مثال بدل از یاء، أصله: سیل. **یائے مفتوح:** [برابر ست که کلمهٴ یا اصل کلمه الف باشد چوں: علا جمع علیا، یا فرع آں چوں: دعا.] ای در کلمهٴ دیگر، پس در فال اماله میکنند؛ زیراکه الفش در کلمهٴ دیگر یائے ساکن میشود نه مفتوح، چوں: قیل، وہمچنین در عصا؛ زیراکه الفش در ہمیں کلمهٴ وقت تصغیر یاء شود نحو: عصیته، نه در کلمه دیگر، لیکن سیبویه بجواز اماله اش تصریح کرده. **دعا:** که الفش در دعي ماضی مجهول یائے مفتوح گردد. **حبلی:** که الفش در تثنیه یا گردد.

عماداً: پس در الف دوم عماد که بدل از تنوین ست اماله میکنند برائے موافقت امالهٴ اول. (منه)

وَالضُّحَى: پس در الف "ضحی" که بدل از واوٴ ست اماله کنند برائے موافقت اماله لاحق ای: ﴿إِذَا سَجَى﴾ (الضحی: ۲) ﴿وَمَا قَلَى﴾ (الضحی: ۳).

بعد الف: چوں ناقد وباخل ولاعب وجز آں.

یا فصل تا بدو حرف مانع اماله است، و قبل الف ہم نہ، در باب خاف وطاب وصفا، چنانچہ رائے غیر مکسور متصل (مفتوح باشد یا مضموم) **الف ورائے مکسورہ کہ متصل الف ست وبعد مانع مانع ست نحو: صارف. ورواست امالۂ فتح منفرد قبل ہائے تانیث یا رائے مکسورہ، ....**

تا بدو حرف: وبیک حرف چوں: سابغ ونابض، ودو حرف مثل: مناقیخ ومناشیط. **مانع اماله:** زیرا کہ از پائین ببالا رفتن لازم می آید، در صورت فصل بیک حرف بالاتفاق مانع ست، در "ارتشاف" گفتہ: مگر بلغتے کہ اعتبارش نیست ودر صورت دو حرف منع کثیر است واماله قلیل، سیبویہ گفتہ: بعضے امالۂ آں میکنند، ومبرد بمنع آں رفتہ. (الارتشاف)

قبل الف: [قبل آں باشد، چوں: کرام، یا بعد آں، چوں: هذا حمارك ورأيت حمارك.] وقیل: الف ہم مانع ست برائے افتادن از اعلی باسفل، وآں دشوار ست، وایں در صورت وصل ست چوں: خالد وحالب، ودر فصل اختلاف وتفصیل است اگر مستعلی مفتوح نبود بالف دریک کلمہ باشد چوں: خلاف مانع اماله نیست، واگر مفتوح بود ممتنع بالاتفاق، واگر ہر یکے در کلمۂ علی حدہ باشد جائز بالاتفاق، چنانکہ بصورت فصل بدو حرف نحو: اعتبار، هذا هو التحقيق. (نوادر الوصول)

باب خاف: [أصله: خوف، مثال الف مبدل از واؤ مکسور.] ای جائیکہ الف بدل از واؤ مکسور، خواہ از یاء باشد، یا الفے کہ بکلمۂ دیگر یائے مفتوح شود مانع اماله است. (منہ) **طاب:** أصله: طيب، مثال الف مبدل از یاء.

صفا: مثال الفے کہ در کلمۂ دیگر یا شود چوں: صفي مجهول. **چنانچہ:** یعنی ایں ہم مانع اماله است؛ زیرا کہ ضمہ وفتحۂ راء مثل دو ضمہ ودو فتحہ است، پس در اقتضائے تعلی ومنع اماله کہ لازم آں سفل است قوی تر باشد. **بعد مانع:** [ای بعد حرف مستعلیہ یا رائے غیر مکسورہ کہ مانع امالہ است.] ای رائے مکسورہ کہ متصل الف وبعد آں باشد، والف بعد حرف مستعلی بود آں رائے مکسور مستعلی را از مانع شدن اماله باز دارد، یعنی امالہ جائز باشد اگر چہ انحدار از اعلی باسفل باشد؛ زیرا کہ کسرۂ راء مثل دو کسرہ است، واگر راء متصل الف نیست، چوں: بقادر ودر اماله آں اختلاف ست، واگر بعد آں نبود، نحو: ﴿مِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ﴾ (الأنفال: ٦٠) باآنکہ راء قبل مستعلی افتد، مثل: فارق اماله ممنوع ست؛ زیرا کہ صعود از زیر ببالا لازم مے آید، وآں دشوار تر ست. (شرح الأصول، ج، رضي، نوادر الوصول) **نحو صارف:** رائے مکسورہ بعد الف افتاد والف بعد صاد مستعلی.

فتح منفرد: [کہ بعد آں الف نباشد.] وایں فتحہ اگر بر راء باشد وقبل ہاء ست اماله قبیح بود چوں: کدر، واگر بر غیر مستعلیہ است حسن، واگر بر مستعلیہ باشد متوسط است، وفتحہ قبل رائے مکسور، برابر ست کہ بر مستعلی باشد چوں: من البقر، یا بر راء، یا غیر آں توان کرد؛ چہ پیشتر دانستی کہ رائے مکسورہ مانع مانع ست. (منہ) **قبل ہائے تانیث:** ای ہائے کہ بدل از تائے تانیث میشود در وقف؛ زیرا کہ ایں ہاء مشابہ الف ست لفظا در خفاء ومعنی در تانیث، بخلاف تائے فعل کہ مشابہت لفظی ندارد، وبخلاف ہائے سکتہ وضمیر کہ شبہ معنوی دراں نیست، وبعضے قبل ہائے سکتہ جائز دارند. (شرح الأصول)

نحو: رحمه وحقه ومن الضَرَرِ و المحاذِرِ، ودر اسم مبنی وحرف جز متی وأنی وذا، وجز بلی ویا ولا در إما لا روا نبود. وتثنیہ یعنی الحاق الف ونون یا یاء ونون بکلمہ؛ تا دلالت کند بر دو شے از یک معنی نحو: رجل رجلان، وعین عینان، پس الف اگر ثالث واز واوٗ بود واوٗ شود کثالث أصلي لم یُمَل، وگرنہ یاء گردد، وہمزہ ممدودہ اگر اصلی ثابت ماند، واگر نہ واوٗ شود وجوبا اگر از الف تانیث ست، وإلا جوازا. وجمع کہ دلالت کند بر زیادہ بر دو از یک معنی دو نوع ست، صحیح: کہ بواوٗ یا یاء ونون ست،........................

(لازم) (مفرد) (ای بدل از واوٗ) (چوں عصا وعصوان) (امالہ کردہ نشود) (ماقبل مضموم) (ماقبل مکسور)

رحمه: مثال آنکہ فتحہ بر غیر مستعلیہ باشد. حقه: درج مثال آنکہ فتح بر مستعلیہ بود. من الضرر: مثال رائے مفتوح قبل مکسور. المحاذر: مثال مفتوح غیر را و مستعلی قبل رائے مکسور. بلی: ایں سہ حروف در جواز امالہ مستثنی است؛ زیرا کہ بجائے جملہ وفعل مے آید، پس امالہ کردہ شود، می گوئی بلی در جواب أضربت"؟ دو شے: حقیقۃ باشد یا مجازا چوں: زیدین کہ مفرد را بتاویل مسمی بزید تثنیہ آوردند، وہمچنین ابوین وقمرین بہ تغلیب. لم یُمَل: چوں إلی ہرگاہ اسم بود تثنیہ آں إلوان بود.
وگرنہ: چوں مصطفیان در مصطفی کہ الفش ثالث نیست، ورحیان در رحی کہ الفش بدل از یاء ست، وبلیان در بلی وقتے کہ علم بود کہ الفش اگرچہ اصل است، لیکن ممال ست ای امالہ کردہ شد. (منہ) ممدودہ: ای نہ زائد نہ بدل از چیزے.
ثابت ماند: برائے اصالت چوں: قرّاءان تثنیہ قراء، وابو علی قلب آں بواوٗ از عرب حکایت کردہ.
وجوبا: نحو: حمراوان در حمراء برائے فرق میان ہمزۂ اصلی وغیر آں، اصل حمراء حمری بود، الفے قبل الف تانیث را بہمزہ بدل کردند، ونزد بعضے ہمین ہمزہ زائد ست، بہر تقدیر لائق تغیر ست، وبواوٗ بدل کردند جہت آنکہ در ثقل مقارن اوست، وگاہے آنرا ثابت دارند وحمراءان گویند، ومبرد از بعض عرب حمرایان بیاء نقل کردہ. (شرح الأصول)
وإلا: ای اگر اصلی نبود ونہ بدل از الف تانیث، بلکہ یا بدل از حرف اصلی باشد یا زائد برائے الحاق.
جوازا: ای قلب آں بواوٗ جائز است؛ زیرا کہ ایں ہمزہ بعینہ اصل نیست، پس مشابہ حمراء شد. وابقائے آں ہم رواست؛ چرا کہ یاء بدل اصلی ست یا بجائے آں آمدہ، پس حکم اصلی پیدا کرد. (شرح الأصول)
جمع: واو آنست کہ در مفردش تغیرے شدہ باشد لفظا یا تقدیرا بزیادت حرفے یا حرکتے یا حذف یا قلب آں؛ تا دلالت کند إلخ.
صحیح: کہ واحد دراں صحیح بود. بواوٗ: غالبا برائے مذکر عاقل.

یا بالف وتاء موضوع ست مر **قلّت را**، ومکسر دو قسم ست، **قلیل**: که دلالت کند **بر سه تا ده**، وزنش چهار: أفعل جمع فعل که اسم بود **نه اجوف**، ودر اسم چار حرفی که مؤنث بود بتقدیر تاء وسومش

یعنی مؤنث سماعی بود — نہ صفت — بالفتح

مده بود، **ودر رجلٌ** وزَمَن وضَبُعٌ وفُرط وضِلَع وصُنْعٌ ونعْمَةٌ وأَكَمة **وجز آں** نیز آید،

بالکسر یا جمعہ أرجل — بالضم جمعہ أصنع

ومثل: أقوس وأعيُن **شاذ**. أفعال جمع فعل **اجوف**، **وقُرءٌ** وحِمْل وجَمَل وفَخِذ وعَجُز

بالفتح — بالضم حیض وطہر — بفتحتین شتر

وعنق وعَدُوٌّ، وجمع **عنب** وإبل اسما وشريف وميت صفة، **ودر فرد** **ورُطَب** وجاهل.....

بضمتین گردن — بوزن فعول بالفتح دشمن — بکسرتین — صفت — ای فعیل بمعنی فاعل فعیل — نہ اسم — نادان

مر قلّت را: [مگر آنگاه که لام جنس بر آں آید مطلق جنس مراد بود، وہر گاہ لام استغراق آید چوں: ﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ﴾ (الأحزاب: ۳۵) ہمہ افراد مقصود باشد.] یعنی از سہ تا دہ بادخال ہر دو جانب گو استعمالش برائے زیادہ ہم بود. وابن خروف گفتہ: برائے قلّت وکثرت بالاشتراک موضوع ست، وبعضے گویند: وضع آں برائے مطلق جمع ست بدون لحاظ قلّت وکثرت. **بر سہ تا دہ**: رضی گفتہ: ہرگاہ اسمے را جز جمع قلّت نباشد چوں: رجل وأرجل، یا سوائے جمع کثرت نبود چوں: رجل ورجال پس آں جمع برائے ہر دو مشترک است. **نہ اجوف**: چوں: فلس وأفلس، بخلاف صعب کہ صفت است، وبخلاف قول کہ اجوف است. **مدہ بود**: چوں: أعنق جمع عناق بمعنی بزغالہ مادہ، وأذرع جمع ذراع بمعنی دست از مرفق تا سر وسطی، وأعقب جمع عقاب، وأيمن جمع يمين. (نوادر الوصول)

ودر رجل: ای بعض الفاظے کہ بریں اوزان بود. **زمن**: بفتحتین روزگار، جمعہ: أزمن. **ضبع**: بفتح اول وضم ثانی کفتار، جمع ضبع. **فرط**: بضمتین کاریکہ در وے از حد گزرانیدہ باشند، جمعہ: أفرط. (نوادر الوصول) **ضلع**: بکسر اول وفتح دوم استخوان پہلو، جمعہ: أضلع. **نعمة**: بالکسر نیکی ومال، جمعہ: أنعم. **أكمة**: بفتحات پشتہ، جمعہ: آکم.

جز آں: چوں: أغر در غر، وأركب در راكب، وآدر در جمع دار. **شاذ**: زیرا کہ ہر دو اجوف ست وضمہ بر واؤ ویاء دشوار.

اجوف: واوی باشد خواہ یائی، اسم بود چوں: ثوب وأثواب، وبيت وأبيات، یا **صفت** نحو: عون وأعوان، وضيف وأضياف، وہمچنیں جائے کہ در اوزان قیاسی قید اسم وصفت نکردہ مراد **مطلق** ست، کذا نقل عن المصنف.

قرء: [ای وجمع ایں اوزان ہم.] ایں ہمہ امثلہ اسم ست سوائے عدد، ومثالہائے **صفت** چوں: حر و بكر وبطل ونكد ويقظ وكفو، وفعول اسمی چوں: فَلُوٌّ. **فخذ**: بفتح اول وکسر دوم ران. **عجز**: بفتح اول وضم دوم سرین.

عنب: بکسر اول وفتح دوم انگور. **در فرد إلخ**: ای وزن فعل مفتوح الفاء صحیح العین کہ فاء کلمہ اش ہمزہ یا واؤ بود نیز مطرد ست نحو: ألف وآلاف ووهم وأوهام. **رطب**: بروزن صرد بمعنی خرما خرد.

وجبان وجزآں نیزآید. أفعلة جمع اسم چار حرفی کہ مذکرست وسومش مدہ، ومانند حبیب ودر

بفتح بزدل — بفتح همزہ وکسر عین — بر سبیل اطراد

نجد وقن وجزآں نیزآید. فعلة در ولد وشیخ وخلیل وغزال وغلام. وکثیر کہ دلالت کند

بالکسر چوں نعبة — جمع آں أخلة — بالضم جمعه غلمة

بر یازدہ وبیش، وزنش بسیارست. فُعل جمع أحمر حمراء صفةً، ودر فَعْلٌ وفَاعِلٌ وعَمِيْمَةٌ

بالضم چوں قفل — بالفتح — بر وزن فعیلة

وخَوَّارٌ وخَوَّارَةٌ وفُلْكٌ وأَسَدٌ وبَدَنَةٌ وجزآں نیزآید. فُعُلٌ جمع فَعال وفِعال نہ

بر وزن فُعُل بفتحتین شیر — بر وزن عنق

مضاعف وفَعِيْل وفَعُوْل، ....

جزآں نیزآید: بحسب سماع چوں: ندبة بالفتح وأنداب، وفلذة بالکسر وأفلاذ، وحزبة بالضم وأحزاب، وکاثبة وأکثاب، وإدام بالکسر وآدم وجزآں. سومش: چوں: طعام وحمار وسؤال ورغیف وعمود، جمع آں أطعمة وأحمرة وأسولة وأرغفة وأعمدة، وأذویة جمع "ذاو" ویا "ذوي" شاذ است. مانند حبیب: ای صفت مضاعف بر وزن فعیل، وأمسلة جمعه مسیل بر وزن فعیل ست از مسل نہ از مسیل.

نجد: ای فعل بالفتح زمین مرتفع. قن: بر فعل بالکسر بمعنی بندہ. جزآں: چوں قرط بالضم وأقرطة، وشتوة بالفتح وأشتیة. ولوا بکسر اول وفتح دوم مقصور وألوية، وعيّل بکسر یائے مشددہ وأعولة، وفعال بالفتح والضم مؤنث، چوں: جناح وأجنحة وعقاب وأعقبة وغیرآں. نیزآید: ای جمع اوزان مذکورہ بحسب سماع. ولد: بفتحتین جمع ولدة.

غزال: بالفتح، جمعه: غزلة. بر یازدہ: ونزد بعضے آنکہ از سہ تا غیر متناہی دلالت کند. بسیارست: وغالب دراں ہمیں سی وشش وزن ست کہ مذکور میشود. أحمر وحمراء: ای صفتے کہ بریں وزن باشد. صفة: احتراز از جمع أفضل اسم تفضیل، وصحراء اسم. خوار: بر وزن فعال بالفتح ست. خوارة: جمع ہر دو خور وخورة.

فلك: بر وزن قفل مفرد، وجمع ہم بریں صورت ست، لیکن ضمۂ آں چوں ضمۂ أسد ست. بدنة: بر وزن فعلة بتحریک اوسط شتر، وگاؤ قربانی کہ بمکہ معظمہ قربان کنند. وجزآں: بحسب سماع چوں: غزل بضمتین، وذرب بفتح اول وکسر دوم، وصبع بفتح اول وضم دوم وغیرآں. جمع فعال: بالکسر وفعال بالفتح اسم باشد یا صفت، چوں: حمار وحمر، وجبان وجبن.

نہ مضاعف: یعنی فعال بالفتح والکسر اگر مضاعف باشد جمعش بر وزن فعل بضمتین مطرد نیست، پس از حنان وکمام احتراز شد، وعنن جمع عنان، وعضض جمع عضاض شاذ ست، وبعضے گویند: ایں وزن جمع در فعال وصفی ہم مطرد نیست. (شرح الأصول)

فعیل وفعول: ای لفظیکہ بریں دو وزن باشد، اسم بود چوں: رغیف ورغف وعمود وعمد، یا صفت بشرطیکہ بمعنی مفعول نباشد چوں: نذیر ونذر وصبور وصبر، بخلاف جریح ورکوب کہ بمعنی مفعول ست، وگویند: در فعیل صفت مطرد نیست، وہمچنیں برائے وزن فاعل وصفتے ایں وزن مطرد است نحو: بازل وبزل، وگفتہ اند: کثیرست نہ مطرد. (شرح الأصول)

ودر سَقْف وخَشِن ونصف وقُرَاد وسَفِيْنَة وجزآں نیز آید، ودر ناقص نیاید. فُعَلٌ جمع نَوبة
سماعا — بفتحتين ميانهٔ ساق — بروزن صرد
وبُرْقَة وتُخْمَة اسماً وفُعْلى أفعل، ودر رؤيا وحلية وعدو وعجاية ونفساء نیز آید. فِعَل جمع
بالکسر زیور — قید بر اسماست
بدرةٌ وفرقةٌ اسماً ودر عدوٌّ وتارةٌ وعلجة وجزآں نیز آید. فَعَلة جمع فاعل صفت عاقل کہ ناقص
بالکسر گروه — أي سماعا — بالکسر زن کبر — بروزن رقبة بر سبیل اطراد
نبود، ودر سيّد وبر وخبيث نیز آید. فعَلة جمع فاعل کہ صفت عاقل بود وناقص، ودر غوی
سماعا — بروزن فعیل جمع سادة — بضم فاء وفتح عین — سماعا
وعُريان وعدو وهادر نیز آید. فعَلةٌ در فعل ودر قرد وقرط وجار اسما ودر علج وهادر وجزآں
بالضم جمعه عراة — بروزن عنبة — سماعا — بالکسر بوزینه — بالضم

خشن: بفتح اول وکسر دوم درشت. قراد: بالضم، وگویند: دریں وزن قیاس مطرد ست. سفينة: بر وزن فعیلة بفتح اول وکسر ثانی. جزآں: چوں: بدع بالکسر، وأذن بضمتین، وقرضة بالضم، وبقرة بفتحتین، ونمرة بفتح اول وکسر دوم وجزآں.

در ناقص نیاید: برائے تطرف حرف علت بعد ضمہ، وآں متروک ست. وثُنِي بضم ثاء وکسر نون جمع ثني بر وزن فعیل شاذ ست، واصل ثُنِي ثُنُيٌ بر وزن فُعُل بود، ضمۂ نون بکسرہ بدل کردند ویاء را ساکن کردہ باجتماع ساکنین انداختند.

جمع نوبة: اتحاد در مذہب جمہور وفراء جمع کردہ، ودر "أصول" گفتہ کہ نوبة ورویاء نزد فراء مطرد ست، وتخمة بضم اول وفتح دوم سوء ہضم، ورؤیا آنچہ در خواب دیدہ شود. برقة: بالضم زمین سنگ وگل وریگ. عجاية: بر وزن فعالة بالضم بمعنی پی بند دست وپا. نفساء: بضم نون وفتح فاء زچہ. فِعَل: بکسر فاء وفتح عین.

جمع بدرة: [بالفتح ہمیان دہ ہزار درم.] ای باطراد، وہمچنیں نزد فراء جمع اسمے کہ بر وزن فعلة بالفتح واجوف یائی بود چوں: صيغة، واسمیکہ بروزن فعلی است نحو: فكرى وذكرى. (منه) تارة: بر وزن فعلة بفتحتين، أصله: تورة.

جزآں: چوں فعل بالفتح نحو: ظل ظلل، وبالكسر، مثل: هدم وهدم، وبفتحتين چوں: ناب ونيب، وفعلة بالضم نحو: صورة وصور، وابن مالک گفتہ: کہ ایں جمع می آید سماعا بالاتفاق در لفظے کہ میانۂ آں اسم جنس تاء فارق بود، چوں: سدرة. (شرح الأصول) صفت عاقل: چوں: حافظ حفظة، بخلاف کاہل بمعنی میان دو کتف کہ اسم است، وگاہی برائے غیر عاقل آید چوں: ناعق ونعقة. ناقص: احتراز ست از رامي. بر: بر وزن فعل بالفتح، جمعه: بررة.

خبيث: بر وزن فعيل، جمعه: خبثة. صفت عاقل: [ودر غیر عاقل کمتر آید، چوں: بزاة جمع بازي یعنی باز.] چوں: قاضي وغازي، جمع آں قضاة وغزاة، در اصل قضية وغزوة بود. غوي: بر وزن فعيل، جمعه: غواي.

عدو: بر وزن فعول، جمعه: عداة. جار: ہمسایہ بر وزن فعل بتحریک، أصله: جور. علج: بالکسر کہ صفت ست، جمعه: علجة. هادر: کہ صفت ست بر وزن فاعل. جزآں: چوں: كتف ورجل وسخلة وطنب وهدمة وأمرط.

نادر ست فُعَّلٌ جمع فاعِلٌ وفاعلة صفةً ودر أعزل وسخل ونفساء نیز آید. فُعَّال جمع فاعل
مطردا — بضم فاء وتشدید عین — جمع نفس

صفة ودر فاعلة وسخل ونفساء نیز آید. فعال جمع فَعْل نه سَیْل واسمی بر جَمَل که مضاعف
چوں صادة وصداد — جمعه سخال — جمعه نفاس — بروزن کتاب

واجوف نبود، وقَصْعة ورَقَبة واسم چار حرفی که رابع او الف تانیث است، وجمع حَذِر وجواد
بالفتح کاسه جمع قصاع

وهِجان وفاعل وفیْعل وفَعِیْل وفَعِیْلة وفَعْلی فَعْلان وفَعَلاَن فعلانة وفعلان فُعْلانة
بکسرہا — چوں تاجر وتجار — چوں جید وجیاد — بالضم چوں خمصان وخمصانة

وبَطْحاء وعشراء صفة، ودر قدح وخُفٌّ وسَبُعٌ ورُبَع ....
بالکسر تیر ناتمام — بالضم موزه

فعل: ای بضم فاء وفتح عین مشدد جمع لفظی ست که بر وزن فاعل مذکر وفاعلة مؤنث بود چوں: رکع جمع راکع وراکعة.

در أعزل: [بر وزن أفعل مرد بے سلاح، جمع آں عزل.] ای بسماع جمع ایں اوزان آمده، ومی آید جمع هطل وخریدة وخرید وهجود وغلاف واولی، وگاہے ضمه فائے ایں جمع در اجوف واوی بکسره بدل کنند ودر نوم نیم گویند.

سخل: بر وزن فعل بالفتح مرد ضعیف. **فعل:** بالفتح، نحو: رطل ورطلة. **نیز آید:** ساعا، وہمچنیں در عرب بتحریک وبقرة بتحریک. **نه سیل:** یعنی در فعل اجوف یائی ایں وزن نیاید، وہمچنیں در مثال یائی چوں: یعر برائے ثقل کسره بر یاء وما قبل یائے متحرک (جاربردي، شرح الأصول) **بر جمل:** ای بر وزن فعل بتحریک، وگویند: در صفت بریں وزن مطرد نیست.

اجوف نبود: وناقص هم نبود، وآنچه ازیں همه آمده سماعی ست نحو: دار ودیار قطط وقطاط. **رقبة:** بفتحتین گردن جمع رقاب.

اسم چار حرفی: چوں: حبلى وحبال وأنثى وإناث، وشرط ست که مؤنث اسم تفضیل نبود چوں: فضلى.

جمع حذر: ای صفتیکه بر وزن فعل بفتح اول وکسر دوم بود، وحذر ترسنده. **جواد:** بفتح ودر ینجا فرق میان مفرد وجمع باختلاف حرکت ست.

هجان: بر وزن فعال بالکسر بمعنی شتر سفید، صورت مفرد وجمع در ویکیست لیکن کسرۂ مفرد چوں: کتاب وکسرۂ جمع چوں: رجال است، ومذکر ومؤنث در ویکساں باشد. (منه) **فعیل وفعیلة:** چوں: کرام جمع کریم وکریمة، وشرط ست که ناقص وبمعنی مفعول نبود، اگر چنیں باشد سماعی خواهد بود نه قیاسی، چوں: نقي ونقاء. **فعلى فعلان:** ای فعلی مؤنث که مذکر آں فعلان باشد چوں: عطشى عطشان، جمع آں عطاش.

فعلان فعلانة: ای فعلان بالفتح مذکر که مؤنث آں فعلانة باشد چوں: ندمان وندمانة. **بطحاء:** بالفتح زمین سنگریزه سیل آب. **عشراء:** بضم اول وفتح دوم ناقه که بر حمل او ده ماه گذشته باشد.

صفة: حال ست از تمامی امثله، یعنی جمع بریں وزن دریں اوزان می آید اگر صفت باشند، وگویند: ایں وزن جمع در مثل جواد وتاجر وأنثى وجيد وفعال بالکسر مطرد نیست. **سبع:** بفتح اول وضم دوم درنده. **ربع:** بر وزن صرد شتر بچه که در ربیع زاید.

وجُمُدٌ ولِقْحة وبُرْمة **وفَصِيْلٌ** وسرْحَان **اسماً** **وحَسَن** وعَبْلة وأَفْعَل وفاعلة صفة، **وجزآن نیز آید. فُعُوْل جمع اسمی نہ اجوف واوی** که بر فلس **وحِمل وقُرء وذَكَر** وبدرة، **صفتے بر قاعد** وظريف وور نمر وضِلع **وحُجزَة** وعَنَاق اسما، **وكهل** صفةً **وجزآن نیز آید**، وفُوُوْجٌ وسُوُوْقٌ **شاذ**. فُعْلان **جمع فعيل وجمع فاعل وأفعَل** وشجاع صفة، ....

(بالکسر گرگ — بروزن دعول — بیائے مجہول — بالفتح — بالکسر — جمعه عنوق — جمع فوج — جمع ساق — کفعران — چوں راکب ورکبان — جمعه شجعان)

جمد: بضمتین زمین بلند، ولقحة بالکسر ناقہ شیر دار، وبرمة بالضم دیگ سنگین. **فصيل:** بر وزن فعیل شتر بچہ از مادر باز داشتہ شدہ. **اسما:** یعنی ایں اوزان ہرگاہ اسم باشد جمع آں بر وزن فعال آید.

حسن: ای فعل بفتحتین، وعبلة بر وزن فعلة زن تام الخلقة، وأفعل چوں: أحمق، وفاعلة چوں: صائمة، ہرگاہ ہمہ صفت باشند جمعش فعال آید. وابن حاجب در مثل حسن اطراد بیان کردہ. **جزآں:** چوں: فعل وفعلة بکسرتین نحو: نمر ونمرة، وفعلة بکسر فاء وبفتح عین چوں: عضهة، وفعلة بضم فاء وفتح عین، چوں: ربعة، نہ غیرآں، وگاہے برائے تاکید معنی جمعیت دریں وزن تاء افزایند چوں: حجارة وثمارة در حجار وثمار. (شرح الأصول) **نہ اجوف واوی:** احتراز ست از حوض کہ قیاس دراں فعال بالکسرست، پس یا صحیح باشد یا اجوف یائی چوں: قيد، یا ناقص، نحو: دلو وظبي، یا مثال نحو: وكر.

حمل: بشرطیکہ عینش یائے مبدل از واؤ نبود چوں: ریح کہ اصلش روح بود، وقیاس جمعش فعال ست.

قرء: بشرطیکہ مضاعف وناقص یائی نبود چوں: خف ودمي بمعنی صورت منقوشہ، وآمدہ است خصوص جمع خص مضاعف بمعنی خانۂ نے، ونئي کہ اصل آں نؤوي باشد جمع نؤي ناقص بمعنی خندق گرد خیمہ کہ مانع سیل بود.

ذکر: وابن حاجب گفتہ: در مثل فرس بحسب سماعت. **صفتے بر قاعد:** ای جمع صفتیکہ بر وزن فاعل وفعیل باشد، ودر "اصل" جمع ظریف بسماع داخل کردہ. **حجزة:** بضم نیفۂ ازار، جمعه: حجوز بالفتح. **کھل:** بالفتح پیر جمعه کهول.

جزآں: چوں: حب بالفتح، وحقبة بالکسر، وشعفة بفتحات، وأيم بر وزن سيد، وسوار بالكسر، وهجود بالفتح، وتخوم بالضم، واینجا جمع ومفرد ہم صورت باشد. شاذ: [وبعضے دراں ہم مطرد گویند.] بجہت بودن آں جمع اجوف واوی، وامتناع دراں برائے ثقل ضمہ بر واؤست خصوصا ہنگام ضمہ ما قبل؛ ولہذا در اجوف یائی گاہے فاء را کسرہ دہند چوں: شیوخ، ودریں وزن ہم گاہے تاء می افزایند چوں: بعولة وذكورة. (ركاز الأصول) **جمع فعيل:** در اسم نحو: رغيف، وگویند در صفت ہمچوں ثني، وظاہرا مرضی مصنف ہم اینست. **أفعل:** بشرطیکہ اسم تفضیل نباشد چوں: أحمر حمران، واگر عین کلمہ یاء باشد فاء را کسرہ دہند نحو: أبيض بيضان، وبعضے گویند: ایں وزن در أفعل مطرد نیست.

ودر **بطن** وجمل و**ذئب** و**حاجز** و**زقاق**، **وجز آں نیز آید**. **فِعْلان** جمع **شجاع**، واسمی بر

سماعاً — بالفتح جمعه بطنان — بالكسر جمعه ذوبان — تالاب جمعه حجزان — کرضوان

صرد ونحو: **تاج** و**عُوْد**، و**صفتی** بر **فعیل**، ودر **ضیف** و**خرب** و**صنو** و**فاعل** و**فَعول**

بالفتح جمعه ضيفان — بفتحتين جمعه خربان — نحو حائط و حيطان

و**غزال** و**صوار** و**ظلیم**، **وجز آں نیز آید**. **فعلی** جمع فعیل **بمعنی مفعول**، ودر

بالفتح جمعه غزلان

مریض و**فاعل** و**فیعل** و**أفعل** و**فعلان** **وجز آں نیز آید**. فعلی در **حجل** و**ظربان** **فقط**.

بالفتح بمعنی کریم — چوں هالك جمعه هلکی — چوں احمق — چوں کسلان و کسلی — بروزن ذکری — بفتحتين — کبک

فعلاء جمع **فاعل** و**فعیل** و**جبان** و**شجاع** **که صفت عاقلند** ودر **سمح** و**أسیر** و**ودودٌ** و**خَلِیْفَةٌ**

چوں شاعر و شعراء — بالفتح — بالضم — مذکر — بالفتح بمعنی کریم — بالفتح

وجز آں نیز آید.

زقاق: بالضم، جمعه: أزقة. **شجاع**: بالضم صفت باشد یا اسم چوں: غراب جمعه غربان، وگویند: در صفت مطرد نیست.

صرد: بضم فاء وفتح عین، جمعه: صردان. **تاج إلخ**: یعنی وزن فعل بفتحتین وفُعْل بالضم؛ چه اصل تاج تَوَج بود بشرطیکه ہر دواجوف باشند، جمع ہر دوتیجان وعیدان. **فعیل**: چوں: سریع وسرعان، ودر "شرح الأصول" تحت سماعی نوشته.

صنو: بالکسر بمعنی ہمتا، جمعه: صنوان. **صوار**: بالکسر مادۂ گاؤ، جمعه: صیران. **ظلیم**: کرغیف شتر مرغ، جمعه: ظلمان. **جز آں**: چوں: کعیت بضم اول وفتح دوم، وبرکة بالضم وجز آں. **فعلی**: بالفتح والقصر بروزن سکری.

بمعنی مفعول: بشرطیکه آفت رسیده باشد چوں: قتیل وجریح، جمع آں قتلی وجرحی، ودر "حمید" گوید: بمعنی مفعول باشد روا نبود؛ زیراکه آفت رسیده نیست. (شرح الأصول) **فیعل**: چوں: میت، أصله: میوت، جمعه: موتی. **جز آں**: چوں: وجع بفتح اول وکسر دوم، وسکری بالفتح، پس جمع بصورت واحد باشد، ونادرست در فعل بالفتح، چوں: جلد.

حجل: ایں وزن فعلی جز در جمع ایں دو لفظ نیامده سماعاً، وابن سراج بداں رفته که حجلی وظربی اسم جمع حجل وظربان ست، ودر "صراح" گفته: جمع ظربان گاہے ظرابی می آید. **ظربان**: بفتح ظائے معجمه وکسر راء جانورے ست مثل گربه وبدبو.

فعلاء: بمد وضم فاء وفتح عین. **فعیل**: بمعنی فاعل چوں: کریم وکرماء.

که صفت عاقلند: ای ہر چہار وزن، ہمچنیں از "أصول" فہمیده میشود، ونیز شرطست که ناقص ومضاعف واجوف نبود، وجُوَداء در جواد وسرواء در سري ونقواء در نقي وتقواء در تقي بحسب سماع آمده، ودر اخیرے شذوذ دیگرے است اعنی قلب یاء بواؤ. (شرح الأصول) **أسیر**: ای فعیل بمعنی مفعول وغیر مختص بفاعل.

خلیفة: برائے مذکر، وگاہے بر مؤنث نیز اطلاق کنند، وفارسی گفته: خلفاء جمع خلیف ست، وبعضے گویند: تاء دراں برائے مبالغه است نه جهت تانیث، وبعضے که اعتبار تانیث کردند جمع آں خلائف گفتند. (شرح الأصول، جار بردي)

أَفْعِلاء جمع فعیل که صفت عاقل ست، وناقص یا مضاعف، ودر صدیق وبیِّن وجزآں نیز آید.
چوں غنی جمع أغنیاء / چوں شدید جمعه اشداء / دوست / مطردا / سماعا

فَعَالیٰ جمع اسمی بر فعلاء وفعلیٰ وصفتے بر فَعْلیٰ که مذکر ندارد، وفُعْلیٰ نه أنثی أفعل وفعلان
بالفتح والقصر / مطردا

فعلیٰ، ودر وَجِع ویتیم وأَیِّم وطاهر وعذراء ومَهْري وجزآں نیز آید. **فُعَالیٰ** در **فعیل** بمعنی
بے پدر جمعه یتامی / جمعه طهاری / سماعا

معفول وفعلان فَعْلیٰ. فعالِيْ جمع **فعلاء**، وجمع **فَعلی وفِعلی** اسماً، وفَعْلی فَعْلان ومَهْريٌّ.
بالفتح چوں عطشی وعطشانٌ

درصدیق: ای فعیل که ناقص ومضاعف نبود صفت باشد چوں: صدیق، یااسم چوں: طریق. بین: بروزن سید بمعنی ظاهر.
جزآں: چوں: خلب بالکسر، وصلف بفتح صاد وکسر لام، وبین بر وزن سید. **نیز آید**: چوں: نم بالفتح، جمعه: أنماء، وصدیقة مؤنث، وثقام بالفتح. (شرح الأصول)
بر فعلاء: بالفتح، چوں: صحراء، جمعه: صحاری، ہر دو الف حذف کردند والف تانیث آوردند، وگویند: اول جمع آں صحاريّ کردند بکسر راء ویائے مشدد که بدل از ہر دو الف ست، پس یک یاء حذف کرده فتحه بر راء گذاشتند ویائے دوم را بالف بدل کردند. (شرح الأصول) **فعلی**: [چوں: حرمی گوسپندے که نر خواہد.] بالفتح أو الضم أو الکسر، چوں: فتوی وذفری وسعدی. **نه أنثی أفعل**: أي فعلی بالضم که مؤنث اسم تفضیل نباشد چوں: خنثی جمع خناثی.
فعلان فعلی: أي فعلان بالفتح که مؤنث آں فعلی بود چوں: سکری، جمعه: سکاری. أیم: زن بے شوہر، جمعه: أیامی.
عذراء: ایں بر مذہب ابن مالک ست، ودر "أصول" در زمرهٔ اطراد گفته. (رکاز الأصول)
مهري: أي فعل بالفتح که آخرش یائے نسبت باشد، گویند: جمل مهري منسوب بمهره بن حیدان، جمع آں مهاري بحذف یائے مشدده وآوردن الف تانیث مقصوره. **جزآں**: چوں: قدم بفتحتین وإلیة بالکسر، وأحمق وفلو بالکسر وغیر آں.
فعیل بمعنی مفعول: چوں: أسیر وأساری، بمعنی فاعل ہم نحو: قدیم وقدامی.
فعلان فعلی: فعلان بالفتح که مؤنث آں فعلی بود چوں: سکران وسکری، جمعه: سکاری.
فعالي: بفتح فاء وکسر لام وسکون یاء. **فعلاء**: بالفتح والمد، اسم باشد چوں: صحراء وصحاری، یا صفت، مثل: عذراء وعذاری، ہمزه را حذف کرده الف را بجهت کسرهٔ ما قبل که در جمعست بیاء بدل کردند، یا اول بر صحاري بتشدید یاء جمع کرده یک را برائے تخفیف افگندند. (شرح الأصول)
فعلی: چوں: دعوی ودعاوی، ودر "کافي" گفته: بیاء مردودست.
فعلی: [بالکسر، نحو: ذفری وذفاری.] اسما، وہمچنین فعلی بالضم، اسم باشد نحو: سُعدی، یا صفت مثل: حبلی.

وسُرِيٌّ وسريةٌ وسِعلاة وحنبطيٰ وعَدَوْلىٰ، وقَلَنْسُوَةٍ وقَهوباة، ودر أهل ولَيْلَة وعشرين. فَعَالِيٌّ

بالکسر غول جمعه سعالی

جمع ثلاثی که ساکن العین بود ودر آخرش یائے زائدہ مشدد وعلباء وقوباء وحولایا، ودر صحراء

وعذراء وإنسان وظربان. فعائل جمع فعيلة ونحو: عجوزٌ وجمع حَمَامَةٌ ورسالة وذوابة وسفينة

جمعه أناسي جمعه ظرابي مطرد ای فعول صفت مؤنث بالکسر جمعه رسائل

وحمولة وشَمْأَل وجرائض وقَرِيثاء وحبارى وحَزَابِيَة اسما، ودر أقيل وذنوب وضرة

بالفتح باد شمال بالضم طائرے جمع حباری

وحرة وجزآں نیز آید.

سرية: بر وزن فعلية ضم فاء وکسر لام وتشدید یاء، جمعه: سراري. حبنطي: [بفتحتين وسکون نون کوتاه شکم.] دریں ہر چہار اگر زائد اول را حذف کنند جمع بر وزن فعالي آید، واگر ثانی را افگنند حبابط وقلانس وعداول وقهاوب، وبعضے قهائب، وابن مالک گفته: دریںہا جز فعالي بکسر لام فعالی وبفتح آں درست نیست. (شرح الأصول)

قلنسوة: بفتحتين وضم سين کلاه. قهوباة: بفتح اول وضم دوم پیکان سه شاخ. ور أهل: ای سماعا در وزن فعل وفعلة بالفتح وفِعْلِيْن آمده، نحو: أهالي ليالي عشاري، ومیتواں گفت: که ليالي جمع ليلاة باشد. فعالي: بفتح فاء وکسر لام وتشدید یاء.

که ساکن العين: وگاہے جمع متحرك العين ہم آید چوں: عارية، أصله: عورية، جمعه: عواري.

یائے زائدہ مشدد: نه برائے نسبت چوں: کرسي، جمعه: کراسي، وگاہے در منسوب ہم آید چوں: مهري ومهاري.

علباء: بالکسر عصب گردن، جمعه: علابي. قوباء: بضم اول وفتح دوم مرضے ست، جمعه: قوابي.

حولايا: بر وزن فعلايا بالفتح، جمع آں حوالي، الف اخیر را افگندند ودوم را برائے کسرۂ ما قبل بدل از یاء کرده دریاء ادغام کردند. ور صحراء: یعنی در وزن فعلاء بالفتح اسم باشد یا صفت، وہمچنین در إنسان وظربان سماعی است، وایں مذہب ابن مالک ست، ومصنف در "أصول" بقسم مطرد داخل کرده. عذراء: بالفتح دوشیزه، جمع آں عذاری. جمع فعيلة: بشرطیکه بمعنی مفعول نباشد، اسم بود چوں: صحيفة وصحائف، یا صفت نحو: كريمة وكرائم. حمامة: بفتح کبوتر، جمع آں حمائم.

ذوابة: بالضم گیسو، جمعه: ذوائب. سفينة: فعيلة ایں را شامل است. جرائض: بضم اول وکسر ہمزه مرد فربه، جمع جرائض.

قريثاء: بر وزن فعيلاء بالفتح نوعے از خرما. حزابية: بفتح حائے مہملہ وزائے معجمہ وکسر بائے موحده وتخفیف یاء درشت کوتاه، جمعه: حزائب اگر زائد ثانی حذف کنند، واگر الف دور کنند جمع آں حزابي باشد. أقيل: بر وزن فعيل شتر کوتاه، جمعه: أقائل.

ذنوب: دلو پر آب، ای وزن فعول بالفتح صفت مذکر. ضرة: بالفتح زنیکه بر زن دیگر آید وگوشت پستان، جمعه: ضرائر.

جزآں: چوں: فعيلة بمعنی مفعول نحو: ذبيحة وذبائح، وشمال بالکسر بمعنی چپ، وعقاب بالضم وغیر آں.

فواعل **جمع** فاعل **که اسم ست، یاصفت مؤنث، یاغیر عاقل، وفاعلاء وفاعلة، ودر غیر آن نیز**
بفتح فاء وکسر عین   چوں طوالق و طوالق
آید . أفاعل جمع مثل **أجدل** وأصبع، **ودر رهط** شاذ ست. وأفاعیل **جمع إقلیم وأقوال**، **ودر**
مطردا
باطلّ وحدیث وعروض شاذ ست. **وتفاعل** مثل: **تنصب** وتجربة. وتفاعیل **مثل: تمثال**
جمعه أباطیل جمعه أحادیث   جمعه أعاریض   برای فقدان شرط   بالفتح وکسر راء   بفتح تاء وکسر عین   مطرد
ومفاعل **مثل: مسجد** ومحمدة، **ودرمطفل نیز آید**. ومفاعیل، **مثل: میعاد**، **ودر ملعون نیز**
بفتح میم وکسر عین   بفتح میم ومد عین   جمعه مواعید   سماعاً
آید، ودرموسر ومنکر ....

که اسم ست: علم بود چوں: خالد وخوالد، یا غیر علم مثل: کاهل وکواهل. **غیر عاقل:** ای مذکر چوں: ناهق ونواهق.
فاعلاء: بمد وکسر عین بشرطیکه اسم باشد چوں: قاصعاء سوراخ موش دشتی، جمعه: قواصع. **فاعلة:** اسم بود چوں: کاتبة، یا صفت نحو: ضاربة. **در غیر آں:** یعنی سماعا چنانکه در فاعل صفت نحو: فوارس درفارس، وہمچنیں طاحونة ودخان وجز آں.
أفاعل: بفتح ہمزہ وکسرۂ عین. **أجدل:** یعنی آنچه بصورت أفعل باشد، ہر حرکتے که بر ہمزہ وعین بود، لیکن اسم بودن شرط ست علم یا غیر آں، ودر لفظ أصبع نہ لغت آمدہ که بضرب سہ حالت ہمزہ در سہ حرکت باء حاصل میشود، وأفعل تفضیل ہم دریں حکم داخل ست چوں: أکبر وأکابر، وبدانکه أصبع از أجدل مغنیست. **در رهط:** زیرا که بصورت أفعل نیست، وبعضے گویند: أرهط بمعنی رهط آمدہ، وبعضے گفته اند: جمع آں ست، بریں دو تقدیر أراهط جمع أرهط قیاسی ست.
جمع إقلیم: [جمعه: أقالیم، وہمچنیں أقنوم وأقانیم.] ای بر سبیل اطراد جمع اسمیست که دراں سہ حرف اصلی بود واول آں ہمزہ زائد وبعد عین لین زائد باشد. **أقوال:** جمع قول، جمعه: أقاویل. **تفاعل:** ای اسم چار حرفی که اولش تائے زائد بود.
تنصب: بالفتح وضم ضاد معجمه درختے. **مثل تمثال:** مراد ازیں اسم پنج حرفی که اولش تائے زائد بود ورابع آں مدہ چوں: ترکیب وتراکیب. **مثل مسجد:** ای اسمیکه سہ حرف اصلی دارد واولش میم زائد بود.
در مطفل: [بضم میم وکسر فاء زن صاحب طفل.] ای در لفظیکه بضم میم وکسر عین باشد بشرطیکه صفت مؤنث بود بحسب سماع بیشتر آید، ودر مفعل بضم میم وفتح عین نیز آید نحو: مسند ومسانید، ودر لفظیکه اولش میم زائد نبود شاذ ست چوں: حسن ومحاسن ومشبه ومشابه. **مثل میعاد:** ای لفظے که سہ حرف اصلی دارد، وفاء مصدر بمیم زائد وبعد عین مدہ زائدہ بود، چنانچه در "شرح الأصول" ست. **در ملعون:** [ای در اسم مفعول بریں وزن.] اگر گوئی: قاعدہ میعاد ایں را نیز شامل ست، وہمچنیں قاعدۂ مثل: مسجد مر مطفل را، پس چرا جدا کرد؟ گویم: قیاس اسم فاعل ومفعول جمع صحیح است، وایں جمع سماعاً آمدہ؛ لہذا جدا نمود.
درموسر: ہر دو اسم فاعل ست، جمع آں میاسیر ومناکیر.

شاذ ست. وفعالن **مثل: بلغن.** وفعالين **مثل: سلطان. وفعالل جمع رباعی مجرد و ملحق بآں،** ودر خماسی **بحذف خامس آید.** وفعاليل مثل: قرطاس و **ملحق بآں.** فعاللة وأفاعلة **ومانند آں جمع اسم منسوب یا اعجمی. وگاه ست که جمع بر لفظ واحد نیاید چوں: نساء، وجمع را جمع کنند چوں: أكالب وجمائل وبيوتات.**

(بفتح فاء وکسر لام) (بفتح فاء ویے مد)

پس جمع بواؤ ونون برائے لفظے مجرد از تاء که علم ست ....

(احتراز شد از رجل)

شاذ ست: برائے نبودن مده بعد عین. **مثل بلغن:** بکسر باء وفتح لام بمعنی **بلاغت،** ومراد ازاں اسم چار حرفی که آخرش نون زائد بود. **مثل سلطان:** ای مطرد دراسمیکه سه حرف اصلی والف ونون زائد درآخر دارد. **فعالل:** بفتح فاء وکسر لام اول.

جمع رباعی: اسم باشد چوں: قمطر وقماطر، **یاصفت** مثل: سحل: یا **علم** چوں: دمشق. **ملحق بآں:** بشرطیکه **ملحق** بتکریر لام باشد چوں: قردد وقرادد، واگر لام مکرر نشود نحو: جدول، بروزن فواعل یافعاول یافعاعل آید.

بحذف خامس آید: نحو: جحامر در جحمرش، وگفته اند بحذف زائد یا شبه زائد اگر قریب طرف باشد نحو: فرازق در فرزدق. **ملحق بآں:** [بتکریر لام چوں: جلباب وجلابيب.] بالکسر ای رباعی مزید که رابع مده باشد صفت یا اسم.

مانند آں: ای صیغه منتهی الجموع که تاء براں زائد شود چوں: فواعلة ومفاعلة. **جمع اسم:** بشرط **مناسبت** وبودن اینها بر وزنیکه دراں **جمع اقصی** مطرد بود، وتردید برائے **منع خلو** ست چوں: کشامرة وفرازنة در کشمير وفرزين. **نساء:** بالکسر جمع امرأة، ومناجد جمع جلد **بضم جیم موش کور،** ومناخذ جمع خلد **بضم. جمع را جمع:** جمع **مکسر یا صحیح،** بالف وتاء یا واؤ ونون، وجمع رامفرد اعتبار کنند **بمعنی جماعت،** ودریں هنگام اطلاق آں بر کمتر از ثلاثه **صحیح** نباشد. جمع الجمع نزد اکثرے ومبرد ومازنی در **جمع قلت** قیاس ست ودر **جمع کثرت** نزد بعضے، ودر "تسهيل" گفته: **جمع تکسیر** را تکسیر کنند **مگر** نحو: مفاعل ومفاعيل ورطبة وعنبة، ونزد سیبویه و **معظم** نحویان **مقصور بر سماعست.** (شرح الأصول) **أكالب:** جمع أكلب که **جمع** کلب ست.

جمائل: جمع جمال بالکسر که **جمع کثرت** جمل ست. **وبیوتات:** **[ازینجا بیان جمع صحیح است.]** جمع بیوت، **وآں جمع** بیت ست، ودر "شرح الأصول" گفته، مثل: كلابات ورجالات **نهایت کثیر** ست. **یعنی** جمع الجمع **بالف** وتاء وبواؤ ونون هم آید چوں: صبرون **جمع** صبر بفتحتين **جمع** صبور بالفتح. **مجرد از تاء:** ای تائے تانیث **ملفوظ** که **عوض از محذوف** نباشد، **بقید تجرید از تاء** نحو: طلحة وعلامة خارج شد، ودر آنکه **الف تانیث** ست چوں: سلمى وصحراء اگر **علم مذکر عاقل** باشد **جمعش بواؤ ونون آید،** وملفوظ احتراز ست از نحو: سعاد **علم مذکر عاقل** که **جمعش نیز بواؤ ونونست،** وبقید **عدم تعویض احتراز از لفظے** شد که دراں **تاء عوض محذوف** ست؛ چه اگر علم مذکر عاقلش کنند بواؤ ونون جمع شود بعد **حذف** تاء. (شرح الأصول)

مر مذکر عاقل را نحو: زیدون، **یا صفت ست، نہ أفعل فعلاء، ونہ فعلان فعلی، ونہ صفت مشترک.** ویفتند در الف مقصورہ وہمزۂ تانیث واوٗ شود، وأما سنون در سنة وقلون در قلة وثبون در ثبة وأهلون در أهل ومانند آں بخلاف قیاس ست. وجمع بالف وتاء برائے علم مؤنث ولفظے کہ درو تانیث ست اسم بود یا صفت، نہ فعلاء أفعل، ونہ فعلی فعلان. ولفظی مذکر کہ صفت غیر عاقل بود، یا مر اورا جمع مکسر نیامدہ باشد تائے تانیث درو بیفگنی، ....

مذکر: احتراز از هند علم مؤنث. عاقل: احتراز ست از زید علم غیر عاقل. یا صفت: مذکر عاقل را چوں: ضارب، بخلاف حائض وبازل. نہ افعل فعلاء: چوں: أحمر حمراء، پس أحمرون نگویند. نہ فعلان فعلي: چوں: سکران وسکری، پس سکرانون نگویند. نہ صفت مشترک: چوں: صبور وقتیل، پس صبورون وقتیلون نگویند.

الف مقصورہ: برائے اجتماع ساکنین، وما قبلش مفتوح ماند برائے دلالت براں چوں: مصطفی ومصطفون.

واوٗ شود: چوں: حمراوون در حمراء علم مذکر. سنة: أصله: سنوة یا سنہة بمعنی سال. قلة: بالضم، أصله: قلوة غوکۂ چوب. ثبة: بالضم، أصله: ثبوة یا ثبیة بمعنی گروہ. مانند آں: چوں: فیون در فیة، وغصون در غصة.

بخلاف قیاس ست: برائے نبودن شرط جمع اسم وصفت کہ مذکور شد. برائے علم مؤنث: ای مطرد ست، برابر ست کہ علامت تائے ظاہر یا مقدر بود چوں: سلمة وهند، یا الف ممدودہ ومقصورہ، نحو: أسماء ولیلی. درو تانیث ست: الف مقصورہ یا ممدودہ، خواہ تائے ملفوظ یا مقدرہ. اسم بود: چوں: بشری وصحراء وظلمة وأرض. یا صفت: چوں: حبلی ونفساء وضاربة.

نہ فعلاء أفعل: چوں: حمراء أحمر وسکری سکران، پس حمراوات وسکریات نگویند؛ زیرا کہ جمع بالف وتاء فرع جمع بواوٗ ونون است، ومذکر اینہا بواوٗ ونون جمع نکردہ شد چنانکہ دانستی، وابن کیسان جائز داشتہ، واگر در مثل: سکری وحمراء اسمیت غالب شود جمعش بالف وتاء باتفاق درست ست، در حدیث آمدہ: لیس في إخضراوات صدقة.

لفظی مذکر إلخ: [ازینجا بیان تصرفات ایں جمع ست.] برابر ست کہ مذکر حقیقی باشد یا نہ چوں: صافن وصافنات وسجل وسجلات، واگرچہ آں صفت ہم مصغر باشد؛ زیرا کہ از تصغیر ہم معنی وصفی حاصل می شود، وایں جمع بالف وتاء برائے فرق میان عاقل وغیر عاقل آید. (شرح الأصول) یا مر او را إلخ: ای لفظ مذکر کہ جمع تکسیر ش نیامدہ باشد ونام غیر عاقل بود چوں: سرادق جمع آں سرادقات، پس جوالق را بالف وتاء جمع نکنند؛ زیرا کہ تکسیرش جوالیق آمدہ، وبوانات در جمع بوان بالکسر با آنکہ بُون بالضم در تکسیرش آمدہ نادر ست، وزیدات در زید نگویند؛ زیرا کہ اسم غیر عاقل نیست. (شرح الأصول)

تائے تانیث إلخ: تا دو علامت تانیث جمع نشود چوں، مسلمة ومسلمات.

وحکم الف وہمزہ از مثنی بدانی، وعین تمرة نہ اجوف فتحہ یابد، وهذیل در اجوف نیز فتحہ خوانند، وعین کسرة (بالکسر) فتحہ وکسرہ، وتمیم سکون نیز خوانند، وناقص واوی واجوفش سکون وفتحہ، وعین حجرة فتحہ وضمہ، وتمیم سکون نیز خوانند، وناقص یائی (چوں کلیة) واجوفش سکون وفتحہ، اماصفت ومضاعف ہر سہ (برائے خفت وفرق) بر سکون ست فقط. وفعل (یعنی فعلة مثلثة الفاء) کفعلة. ودر معنی جمع بود آنچہ می آید بلحوق تاء بآخر مفردش چوں: کمأة، وبحذف تاء یا یاء از آخر نحو: تمر ومَعِد وروم، (واین طور بسیارست) ....

از مثنی بدانی: کہ جائے ثابت ماند، وجائے واؤ شود، وجائے یاء چنانکہ گذشت. **نہ اجوف**: چوں: جوزة وبیضة کہ عین آں در جمع ساکن ماند، چہ در صورت تحریک بالف بدل شود وزیادت تغیر لام آید وباز ہم ساکن ماند. **فتحہ یابد**: چوں: تمرات برائے فرق میان جمع اسم وصفت، وفتحہ از میان حرکات خفیف است؛ لہٰذا اختیارش کردند.

فتحہ خوانند: برائے فرق میان اسم وصفت، گویند: نجوات وبیضات بفتح عین، واز ثقل حرکت بہ سبب عروض آں در جمع باک ندارند. **فتحہ وکسرہ**: ای فتحہ یابد برائے تخفیف، وکسرہ بمتابعت فاء، پس گفتہ شود: کسرات بفتح وکسر سین.

سکون نیز خوانند: برعایت اصل، ورضی سکون را بلغت تمیم نسبت نکردہ. **اجوفش**: [ضمیر شین راجع بفعلة بالکسر ست.] واوی باشد چوں: دیمة، یا یائی نحو: بیعة، وبہر کیف بیاء نوشتہ خواہد شد برائے کسرۂ ما قبل.

سکون وفتحہ: بوجہے کہ گذشت، وکسرہ ندہند برائے ثقل آں قبل واؤ بالائے یا، واندلسی فتحہ ہم جائز نداشتہ، وفراء در تمام ایں باب کسرہ منع کردہ. **سکون نیز خوانند**: برعایت اصل وخفت آں. **اجوفش**: ضمیر برائے فعلة بالضم چوں: دولة.

سکون وفتحہ: وضمہ باتباع ندہند؛ برائے ثقل آں بر واؤ ور ما قبل آں. **صفت**: چوں: صعبة بالفتح، وعجلة بالکسر، وجلوة بالضم. **مضاعف**: نحو: مدة بالفتح، وعدة بالکسر، ومدة بالضم.

بر سکون ست: در صفت گوئی: صعبات وعلجات وحلوات بسکون عین؛ برائے فرق میان اسم وصفت، وعکس نکردند؛ زیراکہ صفت مثل فعل ثقیل ست وتخفیف بآں مناسب، ودر مضاعف گوئی: مدات عدات؛ چہ اگر عین را حرکت دہند فک ادغام شود باز ساکن کردہ ادغام نمودن لازم گردد. (منہ) **کفعلة**: بہ تثلیث فاء، مثل فعلة ست در ہمہ امور مذکور، پس بر اں قیاس کن.

ودر معنی جمع: ازینجا در اسم جنس وجمع شروع کردہ. **کمأة**: اسم جنس گیاہے، واحد آں کماء بالفتح، وایں طور کہ در جنس تاء باشد نہ در واحد کمتر ست. **تمر**: بالفتح جنس خرما، ویکے را تمرة گویند، ومعد بفتح اول وکسرہ دوم جنس، واحدش معدة.

روم: جنس وواحد را رومي گویند.

ومثل: رَكب وخدَم وظَرِب وعَبُد ورَجْلَة ورُفقة وجامل وعبيد وتُوْأم وقصباء
بفتحتین اسم جمع خادم — بالضم اسم جمع رفیق — اسم جمع عبد
ومشْيُوْخاء وصحابة وجزآں.
بالفتح اسم جمع صاحب

وتصغیر:

ای تغییر لفظ؛ تادلالت کند بر حقارت یا قلّت مدلولش، وبرائے تعظیم وترحم نیز بود. وتصغیر
در کمیت نحو دریهمات
معرب بر پنج وزن می آید، ....

مثل رکب: [بالفتح اسم جمع راکب.] اینها همه اسمائے جمعست، چنانکه سه قسم مذکوره بالا اسمائے جنس بود، ومصنف از هر وزنے دریجا یک مثال آورد، لیکن حصر دراں نیست؛ چه فعل بالفتح مثلا چنانکه در فاعل آمده همچنین در فعل بفتحتین چوں: ولد، ودر فعلة بتحریک، نحو: فاح، ودر نائحة وخوان بفتح خاء وتشدید واو وجزآں، وهمیں نمط اوزان دیگر نیز.
ظرب: بفتح اول وکسر ثانی اسم جمع ظربان. **عَبِید:** بفتح اول وضم دوم اسم جمع عبد. **رجلة:** بالفتح اسم جمع رجل یا راجل.
جامل: بر وزن فاعل اسم جمع جمل بفتحتین. **توأم:** بالضم بر وزن فعال اسم جمع توأم بر وزن فوعل بمعنی طفلے که با دیگر متولد شود. **قصباء:** بر وزن فعلاء بالفتح اسم جمع قصبة بفتحتین. **مشیوخاء:** بر وزن مفعولاء بالمد اسم جمع شیخ.
جزآں: چوں: ولد بالکسر ای ولد بفتحتین وفعال بالفتح چوں: شبال وشبل، وفعلان بالفتح نحو: قنوة قنوان.
وبدانکه فرق میان اسم جمع وجنس آنکه اسم جنس وضعاً بر قلیل وکثیر گفته شود، واز واحد بتاء خواه یا حذفا واثباتا ممتاز گردد، وبعض اسمائے جنس که اطلاقش جز بر کثیر نیست ایں تصرف دراں از استعمال راه یافته، چوں: کلم، واسم جمع لاجرم برائے کثیر گفته شود وضعا، ومیانه آں وواحد تاء ویاء فارق نگردد.
وجمع از هر دو بصیغها ممتازست که اسم جمع وجنس غالباً براں اوزان نیاید، ونیز ضمیر مفرد بایں هر دو راجع میگردد، بخلاف جمع. واسم جمع نزد اخفش آنست اگر واحد از ترکیبش بود نحو: رکب وراکب، وهمچنین اسم جنس نزد فراء بشرط مذکور نحو: تمر وتمرة.
ای تغییر: زیادت یاء نگفت؛ زیرا که تصغیر گاهے بالف آید نحو: دوابة در دابة. **لفظ:** اسم نگفت؛ زیرا که گاهے تصغیر فعل کنند اگر چه شاذست نحو: ما أحیسنه. **تا دلالت کند:** برابرست که محل تحقیر مجهول باشد چنانکه در اسم نحو: رجیل، معلوم نمی شود که چه چیز از رجل محقر شد، یا معلوم بود چنانکه در صفت نحو: عویلم؛ چه ظاهرست که متعلق به تحقیر علم ست.
حقارت: ای کمی در کیفیت چوں: عویلم. **برائے تعظیم:** چوں: دویهة أي داهیة عظیمة، وگویند: آں فی نفسه عظیم ست لیکن مردم آنرا حقیر پندند. **ترحم:** نحو: یا بنی، وآنهم از تصغیر کیفی ست. **معرب:** احترازاست از مبنی که حکمش خواهد آمد.

ای وزن صوری نہ صرفی: سہ حرفی بر فعیل چوں: رجیل وطلیحۃ وحبیلی ورجیلان وزییدون وهنیدات وبُصَیری وبعیلبك وخمیسة عشر وعبید الله، وثلاثی مزید، ورباعی وخماسی اگر حرف رابع آنہا مدہ نبود بر فعیلل آید چوں: مضیرب وجعیفر وسفیرج، واگر بود فعیلیل چوں: مضیریب وقریطیس وخدیریس، ....

(در رجل مفرد) (در بصري منسوب) (در جعفر رباعی)

وزن صوری: آں عبارت ست از تقابل سکنات وحرکات بخصوصہا، چنانکہ ضمہ بضم فتحہ بفتحہ کسرہ بکسرہ مقابل باشد، وتقابل اصلی وزائد شرط نیست. نہ صرفی: کہ عبارتست از تقابل سکنات وحرکات بخصوصہا واصلی با اصلی وزائد با زائد.

فعیل: بضم فاء وفتح عین یکے از پنج وزن ست.

رجیل: در ہمہ کلمات سوائے رجیل تائے تانیث وعلامت تثنیہ وجمع وغیرہ کلمۂ علیحدہ است حقیقۃ، پس تصغیر جزء اول کنند؛ لہٰذا مے بینی کہ مغری وکساء بریں وزن مصغر نشود؛ چہ الفش کلمۂ دیگر نیست، بخلاف حبلی وصحراء، وجائیکہ عین ثلاثی یاء باشد کسر فاء در تصغیر روا بود، نحو: شییخ، وفراء بدل یاء بواؤ حکایت کردہ نحو: شویخ. (شیخ الأصول)

طلیحۃ: در طلحۃ ای در آنکہ تائے تانیث بود. حبیلی: ای در آنکہ الف مقصورہ برائے تانیث بود. زییدون: ای در مجموع بواؤ ونون. هنیدات: در هندات جمع با الف وتاء بعیلبك: در بعلبك مرکب منع صرف. خمیسة عشر: در خمسة عشر مرکب مزجی. عبید الله: در عبد الله مرکب اضافی.

رباعی وخماسی: ہر دو مجرد باشد یا مزید نحو: قفیخر وعضیرف در قنفخر وعضرفوط. مدہ نبود: قبل تصغیر یا بعد آں.

مضیرب: در مضرب اسم مفعول از اِضراب. سفیرج: تصغیر سفرجل. بدانکہ تصغیر خماسی الاصل ضعیف ست؛ زیرا کہ حرف اصلی انداختن مے افتد، واگر کنند بہتر آنکہ حرف خامس اندازند؛ چہ آخر محل تغیر ست وگویند: حرفے کہ از زوائد یا شبہ آں باشد چنانکہ در جحمرش میم زائد را انداختہ جحیرش گویند، ودر فرذدق دال شبہ زائد افگندہ فریزق خوانند. بعضے عوض حرف محذوف مدہ افزایند نحو: سفیریج. (شرح الأصول، جاربردي)

اگر بود: ای اگر رابع مدہ بود تصغیرش فعیلیل آید، برابر ست کہ مدہ رابع قبل تصغیر باشد نحو: قرطاس، یا بعد آں بایں طور کہ مدہ اولا خامس باشد پس از ما قبل آں حرفے اندازند ومدہ رابع شود چوں: خندریس، یا بایں طور کہ حرف علت ساکن چہارم در کلمہ افتد، پس ہنگام تصغیر برائے کسرۂ ما قبل مدہ خواہد شد چوں: سنور تصغیر سنینیر.

مضیریب: در مضراب مثال ثلاثی مزید. قریطیس: در قرطاس مثال رباعی مزید.

خدیریس: در خندریس مثال خماسی مزید، بحذف نون تصغیر کردند.

ونحو: **سکران وأجمال** فعیلال. وخماسی **بروایت** أخفش فعیللل، چوں: سفیرجل **بکسر جیم**.

پس بدانکه از دو زائد ثلاثی جز مده رابع یکے راکه عمده نبود بیفگنند ومده را یا گردانند چوں:
(ہر کدام باشد)

مطیلق در **منطلق** و**قلینسة** و**قلیسیة** در **قلنسوة**، و**سلیطین** در سلطان، ورواست **مطیلیق**

بتعویض یاء از محذوف، واز سه زائده (در ثلاثی) غیر عمده (ای همه را) راحذف **کنند** (که مخل وزن ست) مگر مدهٔ مذکور یاء گردد چوں:

مقیعس در **مقعنسس** و**حریجیم** در ....

سکران: [ای آنکه الف ونون زائد دارد، اسم باشد چوں: عثمان، یا صفت.] یعنی اگرچه اینجاہم رابع مده است، لیکن تصغیرش برفعیلال آید؛ زیراکه مثل الف تانیث باقی داشتن الفے که بانون یک بار زیاده شده است ضرور، وہمچنین ابقائے الف جمع.

أجمال: یعنی جمع بروزن أفعال. اخفش: که سماعت خوداز عرب بیان کرده است.

بکسر جیم: دراء، ونزد سیبویه بفتح جیم، وخلیل گفته: اگر تصغیر خماسی بدون حذف چیزے میکردم ما قبل آخر راساکن میکردم، نحو: سفیرجل بقیاس آنکه نحو: دنینیر در کلام عرب ثابت ست وما قبل آخر ساکن. (رضي) جز مده: یعنی مده رابیفگنند برائے عدم اختلال وزن تصغیر. یکے را: وہر دو راحذف نکنند؛ چه حذف در صورتے کنند که بنائے تصغیر ممکن نشود، واینجا بعد حذف یکے بنائے آں ممکن است، وحروف دوم مخل وزن نیست، پس انداختنش نمی باید.

عمده نبود: واگر عمده بود آنرا باقی دارند ودوم رابیفگنند. منطلق: پس در منطلق میم ونون ہر دو زائد ست، لیکن میم عمده است برائے بودن آں در صدر، وعلامت اسم فاعل؛ لہٰذا نون راانداز ندنه میم را. قلینسة: بروزن فعیللة بحذف واؤ وابقائے نون.

قلیسیة: بحذف نون وابقائے واؤ که بجہت افتادن بعد کسره یا شد. قلنسوة: نون وواؤبراں زائد است وہیچ عمده نیست.

سلیطین: که مده آں بیا بدل شد. حذف کنند: اگر مخل وزن تصغیر باشد، پس اگر زوائد ثلاثه که عمده ومده نیست اختلالے در وزن نشود ہمه را باقی دارند، چوں: أفعوان بر وزن أفعلان که زوائد آں مخل وزن نیست، وہمزه بجہت صدارت في الجملة عمدگی دارد، بالجملة ہیچ حذف نشود تصغیرش أفیعیان آید.

مقیعس: نون ویک سین راحذف نمودند ومیم عمده را باقی داشتند، ومبرد در تصغیرش قعیسس گوید بحذف میم وابقائے سین؛ زیرا که تکریر حرف اصلی ست وبمنزلۂ اصلی، وبرائے آنکه مقعنسس ملحق بحرنجم است وتصغیرش حریجم آید، براں قیاس قعیسس باشد.

مقعنسس: میم ونون ویکے از دو سین دراں زائد ست ومیم اقوی.

حریجیم: بحذف ہمزه ونون وابقائے مده که یا شد.

احرنجام، ودر رباعی جز مدۂ مذکورہ زیادتے نماند، ومدہ یاء شود، چوں: بعیثیر در مبعثر، مگر در

بر وزن فعیلال بیاسئے مجہول

نحو: سکران وأجمال وحمراء وقرفصاء کہ سکیران وأجیمال وحمیراء وقریفصاء گویند.

الف تانیث مقصورہ غیر رابع بیفتد چوں: حجیجب و حُوَيْلِيٌّ در جحجبیٰ و حَوْلَايَا. ودر

بر وزن فعیلل خامس باشد یا زیادہ

حَبَنْطیٰ حُبَيْنِط وحبیط آید. ودر أعلیٰ أُعَيْلیٰ وأُعَيْلٍ. وہمزۂ وصل نماند، چوں: مریئة، ..

کہ الف رابع ست

زیادتے نماند: اگرچہ بعضے عمدہ ہم بود؛ چہ بدون حذف بنائے تصغیر ممکن نے شود. مبعثر: بدانکہ حریجیم در احرنجام اینجا باید، ووقوع آں سابقاً از قلم ناسخ ست، وآنجا قعیسیس وحمیریر در اقعنساس واحمرار باید کما لا یخفی، کذا في "الشرح"؛ زیراکہ احرنجام رباعی ست واقعنساس واحمرار ثلاثی مزید.

در نحو سکران: [ای جائیکہ الف ونون مزید باشد.] کہ اینجا زوائد را حذف نکنند؛ زیراکہ بنائے تصغیر بدون حذف ممکن ست، ومدہ اینجا یاء نشود؛ چہ محافظت الف ونون زائد والف جمع والف تانیث ضرور ست، بالجملة: اگر زیادت مخل وزن نباشد حذف نشود، واگر باشد ساقط گردد، چوں: عنیکب در عنکبوت وجحیفل در جحیفل. (منہ) حمراء إلخ: کہ الف تانیث وارد، ایں ہر سہ را مدہ رابع ست. قرفصاء: بضم قاف وفاء وبصاد مہملہ نوعے از نشستن، وآں رباعی مزید ست. بیفتد: از آنکہ الف تانیث وبجہت بودن یک حرف از اجزائے ما قبل شمردہ شدہ بود، چوں خامس یا زیادہ افتاد از طول بنا ثقل لازم آمد؛ لہٰذا انداختند، بخلاف ممدودہ کہ دو حرف ست؛ لہٰذا جزو ما قبلش نشمردند ومثل کلمۂ بك در بعلبك قرار دادند.

حویلي: بر وزن فعیلیل، الف اخیر از حولایا انداختند حولاي شد، پس الف اول بجہت کسرۂ ما قبل در تصغیر یاء گردد ودر یاء ادغام یافت، وحویلي منصرف حاصل آمد؛ زیراکہ عدم صرف برائے الف بود وآں نماند.

جحجبي: بفتح دو جیم کہ میان آں حائے مہملہ است نام مردے. حولایا: نام موضوعے غیر منصرف بجہت الف تانیث.

ودر حبنطي: [از اینجا بیان الف غیر تانیث ست خامس بود یا رابع.] کوتاہ بزرگ شکم، نون والف دراں زائد ست وہیچ یکے عمدہ نیست، والفش برائے الحاق بسفرجلست. حبینط: بنون بر وزن فعیلل اگر الف انداختہ شود. حبیط: اگر نون را افگنند، ودریں حال الف آں کہ رابعست برائے کسرۂ ما قبل در تصغیر یاء شدہ، یا بقاعدۂ قاض افتاد. (نظامي) ودر أعلي: ہر گاہ الف "أعلی" جہت کسرۂ ما قبل یاء شد دراں دو مذہب، یکے: اثبات یائے ساکن در رفع وجر، دوم: اسقاط آں وابدال تنوین ازاں، ودر حال نصب بہر دو مذہب یاء مفتوح ثابت ماند چوں: جوار، وایں اسم غیر منصرف ست. (منہ)

مریئة: بر وزن فعیلة تصغیر امرأة؛ چہ اگر ہمزہ لازم آید کہ با وصف تحرک ما بعد باقی باشد ودر حروف اصلی محسوب شود.

وگاہ در ثلاثی ہر چہ زائد ست **بیفگنند** چوں: صريف در **مُصَرِّفٌ** و مصروف، **وایں را تصغیر ترخیم** نامند. **وباز آید محذوف** در ثنائی چوں: **مُنَيْذٌ** (بر وزن فعیل) و**وُعَيْدٌ** و**بُنَيَّ** و**بُنَيَّةٌ** در مُذْ وعِدَةٌ وابن وبنت، **وتائے مقدرہ** در مؤنثے کہ **ثلاثی بود** یا بماند، **نحو: هنيدة وعنيقة، ومبدل منہ** بزوال علت ابدال (ای بسبب آں) چنانکہ **در جمع تکسیر نحو:** مُوَازِين (در جمع تکسیر) **وموَيزين** (در تصغیر) **وأعياد وعُيَيْد در عيد گویند؛ تا ملتبس نشود** بأعواد (جمع تکسیر) وعويد (تصغیر) درعود (بالضم) **الف ثانیہ**..........................

در ثلاثی: ودر رباعی ہم نحو: زعیفران در زعفران. **بیفگنند:** مدہ باشد یا غیر آں، مخل وزن شود یا نہ، ولنجامدہ عوض محذوف نیارند. **مصرف:** اسم فاعل ومفعول از تصریف. **وایں را تصغیر:** وایں قسم نزد فراء وثعلب باعلام مخصوصیت، وگاہے حرف اصلی اندازند، چوں بُرَيْه درإبراهيم، وسُمَيْع درإسماعيل کہ اسمائے عوام الناس باشند.

باز آید محذوف: فاء بود یا عین یا لام، لیکن اصلی نہ زائد؛ زیراکہ اعادۂ آں برائے آنست کہ اسم براقل بنائے معرب گردد ونون تصغیر ممکن شود، واعادہ یک حرف اصلی کافی ست. **منيذ:** بردنون محذوف کہ عین کلمہ است، ووعید برد واؤ کہ فاء ست، وبني وبنية بردواؤ کہ لام است، أصلهما: بنو وبنوة، چوں یائے تصغیر باواؤ جمع شد قاعدۂ سید کردند. **وتائے مقدرہ:** یعنی باز آید اگر چہ زائد ست؛ زیراکہ تائے تانیث در بنائے کلمہ نیست، بلکہ مثل جزودوم مرکب منضم شدہ است. **ثلاثی بود:** یعنی قبل تصغیر سہ حرفی بود یا ہنگام آں بر سہ حرف ماند. **هنيدة:** درہند کہ ثلاثی ست قبل تصغیر. **عنيقة:** درعناق بزغالۂ مادہ، وآں اگر چہ چار حرفی ست لیکن ہنگام تصغیر ترخیم الفش افتد وسہ حرف ماند. **مبدل منہ:** ای باز آید حرف مبدل منہ. **در جمع تکسیر:** ہم باز مے آید نحو: موازين. **مويزين:** در تصغیر میزان، أصله: موزان، واؤ بعد کسرہ افتاد یاء شد، وایں علت در تصغیر نماندہ؛ لہذا واؤ باز آمد، واگر علت ابدال در تصغیر موجود باشد مبدل منہ باز نیاید، چنانکہ درتراث، أصله: وراث، واؤ مضموم در صدر بتاء بدل شود، ایں علت در تصغیر ہم ست، پس تريث گویند، وہمچنیں درقائم قويم بہمزہ، أصله: قاوم، وعلت قلب وقوع آں در عین کلمہ وتعلیل درفعلست وآں ہنوز باقی، وجرمی قويم بترک ہمزہ گوید؛ چہ علت ابدال واؤ قاوم نزدش وقوع آں بعد الف فاعلست ودر تصغیر نماند، ورضی گفتہ: سیبویہ نیز ہمیں گوید ونحویان براں اتفاق دارند. **واعياد وعييد:** جواب سوال مقدر.

درعيد گویند: کہ دراصل عود بود، وواؤ مبدل منہ را باز نیارند. **الف ثانیہ:** زائد باشد چوں: ضارب وضويرب، یا مجہول الأصل نحو: صابة نام درختے، وحال الفش معلوم نیست تصغیر آں صويبة، والف کہ بدل از یائے اصلی بود، چوں: ناب واؤ نشود تصغیرش نيب آید، كما في "الرضي"، واگر مصنف گفتے: مدہ ثانی واؤ وثالث یاء گردد اگر نبود اخصر بود، فافهم.

واوٗ شود کیاء ضیراب، وثالث یاء گردد کالواو نحو: حُمَیِّر ودُلَيّ واُسَیِّد، وقلّ أُسیود، چوں جمع شوند ویا در آخر کلمہ بعد یائے تصغیر آخر بیفتد منسیّا مانند عُطَيّ ومُعَیّة در عطاء ومعاوية وأُحَيّ در أحوى، ونزد عیسی منصرف شود بتغییر وزن، ونزد أبو عمرو أُحَيٍّ وأُحَيِّيَ بود، ونزد بعضے أُحَيْوٍ وأُحَيْوِيَ، وبعضے أُحَيْوِيْ وأُحَيْوِيَ، ودر جمع کثیر تصغیر نشود .... مرد سیاہ مو

واوٗ شود: زیراکہ الف حرکت رابر نتابد وواوٗ مناسب ضمہ است. کیاء ضیراب: کہ آنہم واوٗ شود؛ چہ یاء بعد ضمہ مناسب نیست. یاء گردد: ویاء در یائے تصغیر مدغم گردد، وایں وقتے ست کہ مخل وزن نبود، وإلا بیفتد نحو: مقال تصغيره مقيل.

کالواو: کہ آنہم یاء گردد آخر بود یا در وسط ساکن زائد یا شد نحو: عجوز، تصغيره عجيز أصله: عجيوز، یا اصلی نحو: معينة در معونة، أصله: معيونة، یا متحرک زائد بود نحو: جديل در جدول، أصله: جديول، یا اصلی نحو: أسيد در أسود، أصله: أسيود. (شرح الأصول) حمیّر: بر وزن فعیلل در تصغیر حمار. دلي: بر وزن فعيل در دلو. قلّ أسيود: بتصحیح بنظر تصحیح مکسر نحو: أساود، ومکسر نحو: أسود. عطاء: أصله: إعطاو، واوٗ از تطرف بعد الف ہمزہ شد ودر تصغیر الف ثالث یاء گردیدہ ادغام یافت، وواوٗ مبدل منہ باز آمدہ از طرف، وکسر ما قبل یاء شد، وبرائے استثقال از اجتماع سہ یاء بیفتاد. معاوية: الفش ہنگام تصغیر برائے امکان وزن انداختہ معيوية گفتند، پس قاعدہ سید کردہ یائے اخیر راافگندند.

أحي: أصله: أحيوي، قاعدہ سید کردہ یائے اخیر انداختند. نزد عیسی: وسیبویہ وغیرہ غیر منصرف گویند؛ زیراکہ منع صرف ایں قسم وزن فعل از زیادت ہمزہ بر صدر ست اگرچہ وزن متغیر گردد، چوں: أفيضل، ودر خير وشر آں زیادت نماند قیاس براں نیاید. (نوادر الوصول، جاربردي) بتغییر وزن: فعل از حذف چوں: خير وشر کہ بالاتفاق منصرف است.

أحي: بکسرہ وتنوین در رفع وجر؛ چہ ضمہ وکسرہ بر یاء دشوار بود ساکن کردند ویاء باجتماع ساکنین از تنوین افتاد. أحيي: بفتح یاء کہ ثقیل نیست، بالجملة یاء نزد او نسیا منسیا حذف نشود. أحيو: یعنی در رفع وجر واوٗ بعد یائے تصغیر باقی دارد، چوں: أسيود، وواوٗ اخیر بعد قلب آں بیاء مقدر کند برائے ثقل ضمہ وکسرہ بر یاء ودر نصب یائے مفتوح باقی ماند. (منه)

أحيوي: بابقائے یائے ساکن وتقدیر رفع وجر؛ زیراکہ ثقل در تقدیر نیست.

ودر جمع کثیر: زیراکہ تصغیر بر قلت افراد دلالت میکند وجمع کثیر بر کثرت آں، پس میان ہر دو منافات ست، ہاں جمع قلت منافی تصغیر نیست، بلکہ مناسب آنست؛ لہٰذا تصغیرش کنند، لیکن اگر مکسر ست روا باشد کہ رد بواحدش نمایند وتصغیر نمودہ جمع سالم سازند نحو: أرغفة ورغيفات، ودر جمع صحیح بواحد برند؛ زیراکہ حاصلے نیست، وجمع کثیر اگر علم باشد تصغیرش جائز بود، ونزد کوفیاں اگر بر وزن ہیچ مفردے باشد رواست نحو: رغيفان در رغفان بضم کہ بر وزن عثمان ست. (شرح الأصول)

وبجایش مفرد آنرا که **مستعمل** ست یا متروک **تصغیر** کنند، **پس جمع صحیح** چوں: غلیمون ودویرات
قیاسی یا غیر قیاسی
وعبیدیدون در **غلمان** ودور وعبادید، **یا جمع قلت مفروش** را نحو: **غلیمة. اشارات**
وموصولات می آید بزیادتی یاء قبل آخر والف در آخر، چوں: ذَیّا وتَیّا، وذیان وتیان،
ورذا ورتا ورذان ورتان
وأُولَیّاء وأُولَیّا والّذَیّا والّتَیا، واللّذَیّان واللّتَیّان، والّذَیُّون والّتَیّات **درالذین واللاتي**،
دراولاء بالمد دراولی بالقصر والذي والتي

پس جمع صحیح: کنند بواؤ ونون، یا بالف وتاء. غلمان: آنرا بغلام که واحد قیاسی ومستعملت رد کرده تصغیرش نمودند، پس بواؤ ونون جمع ساختند. دور: بالضم آنرا بواحد مستعمل قیاسی که داؤست رد کرده، بعد تصغیر بالف وتاء جمع نمودند.

عبادید: بر وزن فعالیل گروہے از مردم دونده، وآں را مفرد نیست که مستعمل باشد لا جرم مفروش مفروض کنند، وآں عبدود ست مثلا، پس آنرا بعبیدید تصغیر کرده بواؤ ونون جمع نمایند، ومثل: محاسن که محسن واحد قیاسی آں مہمل، وحسن مفرد غیر قیاسی مستعمل ست بغیر قیاسی ردنمایند وحسینات گویند، خلافاً للبعض. (شرح الأصول)

جمع قلّت: تصغیر کنند ای جمع کثیر را قلیل نمودند. غلیمة: درغلمان بعد کردنش جمع قلیل که غلمة است. غیر: و"غیر" اگرچه اسم ست مصغر شود برائے مشابہت حرف استثناء، ودر"أصول" گفته: زیراکه مغایرت تفاوت نه پذیرد، ورضی گوید: زیراکه غیر متمکن قاصرست؛ چه مثنی ومجموع نمی شود اگرچه مغایرت ہچومماثلت متفاوت ست، وسوا وسوی ہم برآں محمول ست.

اسم عامل: عمل فعل؛ زیراکه ہنگام عمل بشبه فعل غالب است، وفعل مصغر نشود. جائز نبود: وہمچنیں اسمائے شہور چوں: شعبان ورمضان، وأیام أسبوع چوں: ثلاثاء وأربعاء نزد سیبویہ، خلافا للبعض، واسمائے الله تعالی وانبیاء علیہم السلام، وابن قتیبه دانست که مہیمن تصغیر مؤمن ست، ابوالعباس اورانوشت که ازیں قول بپرہیز.

در فعل: واسم فعل، وما أمیلحه وما أحیسنه در تعجب شاذ ست. موصولات: برائے مشابہت باسمائے متمکنه در تثنیه وجمع وفاعلیت ومفعولیت وجزآں. بزیادتی یاء: [برائے عدم صلاحیت ہریکے موصوفیت را.] والف اصلی آں بیاء منقلب گردیده در یائے تصغیر مدغم شود، وحرف اول مفتوح گردد، وہرگاه تصغیرش خلاف قیاس بود وزن ہم مخالف شد.

ذیان: نون که مشابه تثنیه است گویا کلمۂ دیگرست؛ لہٰذا الف قبل آں آمد، وہمچنیں ہمزۂ اولیاء ونون الذیون.

درالذین: ہرگاه یائے تصغیر در یائے آں مدغم شد والف بعد آں افزود مشابه تثنیه گردید؛ لہٰذا الف را واؤ کردند در رفع، ویاء در نصب وجر. واللاتي: ایں را بواحد رد کنند یعنی التي وتصغیر آنراکه التیاست بالف وتاء جمع کنند، سیبویه به تصغیر واحدش از جمع بے نیاز شدند، واخفش تصغیر لفظ اللاتي واللائي رواداشته. (منه)

وأنيسيان وعُشَيْشِيَة وأغيلمة وأصيبية شاذ.

ونسبت:

اى الحاق یائے مشدد بآخر کلمہ؛ تا دلالت کند بر وابستگی چیزے بمدلول آں نحو: عربي **ویائے مشدد برائے مبالغہ نحو:** أَحْمَرِيٌّ **وبرائے مصدریت بزیادتی تاء نیز آید، وبفعل و حرف لاحق نشود مگر آنکہ علم شوند، پس بیفتد در تائے تانیث** (چوں إنسانية وعالمية) **چوں:** رجل **كوفي** وامرأة كوفية، **ودو زیادتی تثنیۃ** ....

أغيلمة: در غلمة وقیاس غلية بود. أصيبية: در صبية وقیاس صُبية بود. شاذ: زیراکہ موافق قیاس نیست، ورضی گفتہ: کسے کہ إنسان را از نسیان مشتق داوند أينسيان نزد او قیاس ست، ودر "جاربردي" ست: کہ قیاس عشيشية عشية چوں معية بود، لیکن برائے لزوم التباس بہ تصغیر عشوة یائے اول را بشین بدل کردند، زیراکہ زیادت حرفے از لبس عین آسانست، وأغيلمة گویا تصغیر أغلمة جمع قلت غلام ست، وأصيبية تصغیر أصبية جمع قلت صبي، وفعال بالضم وفعيل بر أفعلة جمع میشود. (منہ)

یائے مشدد: نہ ساکن؛ تا بیائے متکلم التباس نرود. بآخر کلمہ: زیراکہ چوں اعراب عارض ست ومحلش آخر.

تا دلالت کند: غرض از نسبت آنست کہ منسوب را از آل منسوب الیہ گردانی، یا از اہل آں شہر یا صناعت، وفائدۂ آں صفت ست. (جار بردي) بمدلول آں: معنی باشد چوں: عربي، یا لفظ چوں: گفتے برائے شخصیکہ گوید: كنت كذا وكذا اینجا نسبت بلفظ "كنت" مراد است. (شرح الأصول) برائے مبالغہ: در صفت وبرائے وحدت در اسم جنس چوں: روم وحبشي.

لاحق نشود: بجہت عدم صلاحیت اتصاف معنی آنہا. (ركاز الصول) مگر آنکہ: چہ دریں وقت از معنی حرفی وفعلی برمی آیند، پس در تغلب ولما اسم تغلبي ولموي گویند. (منہ)

پس بیفتد: چہ اگر باقی ماند لازم آید کہ در مؤنث در تائے تانیث جمع شود نحو: كوفية. تائے تانیث: در مفرد باشد یا در جمع، در علم یا غیر آں، معوض از حرف اصلی باشد یانہ. كوفي: در منسوب بکوفہ.

دو زیادتی: ودراں دو صورتست، یکے: آنکہ تثنیہ وجمع را بواحد نہ برند، بلکہ علامت آں دور کنند، ودر نسبت بزیدان وزیدون زيدي گویند، وفرق از واحد بقرینہ حاصل شود؛ چہ اگر جاء زيدوني ورأيت زيدينيا مثلاً گویند اعراب بحرف وحرکت جمع شود، وہمچنین تنوین ونون دور کنند، صورت دوم: آنکہ تثنیہ وجمع را بواحد برند؛ برائے فرق مذکور وطلب خفت، لیکن فرق در ظاہر جز بعضے جا یافتہ نشود، وأرضي بسکون راء در أرضين بفتح راء مؤید وجہ دوم ست، ونسبت بشبہ تثنیہ وجمع مؤید صورت اول.

وجمع صحیح وشبہ آں مگر آنکہ علم گردند معرب بحرکت نحو: قِنَّسْرِي، ویائے مشدد بعد اکثر از دو حرف ای بیفتد مثل: کرسي وشافعي وبخاتي ومرمي در کرسي وشافعي وبخاتي ومرمي. ورواست در و مَرْمَوِيّ، وواوَ رابع بعد ضمہ در نحو: ضَرَبِيٌّ، ویائے مکسور از یائے مشدد کہ قبل آخر صحیح ست نحو: سيديٌّ ومهيميٌّ در مهيّم کہ نہ تصغیر مُهَوِّم ست؛ زیراکہ در و مهيّميٌّ گویند، ای بیفتد ویائے اول در فعیل وفعیلة وفُعَیْل کہ ناقصند ودوم واؤ شود وعین فتحہ یابد مثل: غنوي وقُصَوِي، برائے خفت در غني وغنية

جمع صحیح: بواؤ ونون یا بالف وتاء. شبہ آں: چوں: اثنين وعشرين نسبت بآں اثني وعشري.
مگر آنکہ علم گردند: چہ دریں وقت تثنیہ وجمع نمانند، وزیادت آں چوں زیادت مفرد گردد.
معرب بحرکت: واگر معرب بحروف شود نیز علامات حذف کنند وقنسري گویند. قنسري: منسوب بقنسرين نام شہرے، ودر حقیقت جمع قنسر ست بمعنی مسن. یائے مشدد: یعنی زائد باشد یا اصلی بیفتد ویائے نسبت لاحق شود.
دو حرف: وآنکہ بعد از دو باشد حکمش ے آید. کرسي: مثال یاء کہ بعد از حرف اصلیست. شافعي: منسوب بشافع، مثال یائے زائد بعد چار حرف. بخاتي: بتقدیم بائے موحدہ بر خائے معجمہ. بخاتي: نام مردے وغیر منصرف ست؛ ازانکہ در حقیقت جمع بختي ست منسوب منصرف آید. رواست: ای جائیکہ یائے اول از مشدد زائد باشد ودوم اصلی رواست کہ آں زائد را حذف کردہ اصلی را بواؤ بدل نمایند. ضربي: در نسبت بضرب واہر گاہ علم باشد.
یائے مکسور: ای بیفتد در ہر وزنے کہ باشد برائے استثقال دو یائے مشدد کہ محیط دو کسرہ ہستند واگرچہ حذف از آخر دے ست، لیکن یائے نسبت را بجہت علامت حذف نکردند، وکسرۂ ما قبل نینداختند؛ زیراکہ قبل یائے نسبت مطرد ست، واز دو یائے غیر نسبت ساکن را بیفگنند؛ زیراکہ ثقل دور نمی شود؛ چہ یائے مکسور بعد آں حرفے مکسور، پس آں یا مشدد میماند، ومکسور را دور کردند؛ زیراکہ در غیر ایں وقت از سید ہم ے افتد. (شرح الأصول، رضي)
صحیح ست: [نہ حرف علت، پس در محي بر وزن مصرف مکسور را نینداز ند، بلکہ ثالث را، گویند: محي.] بیک حرف، واگر قبل ازاں بدو حرف بود مکسور را حذف نکنند، بلکہ ثالث را نحو: نكيلي در نكيل بر وزن فعيلي. مهوم: بلکہ اسم فاعل ست از تهویم بمعنی سر فرو افگندن از خواب كذا في "الصراح". مهيمي گویند: بابقائے یائے مشدد وزیادت دیگر عوض واؤ محذوف؛ چہ ہرگاہ مهوم را مصغر کردند یک واؤ از مشدد انداختند؛ برائے امکان وزن، پس مهيوم گفتند، وقاعدۂ سید کردند. (شرح الأصول)
یائے اول: بیفتد برائے ثقل از اجتماع یاءات، واختصاص باول جہت سکون وضعف آنست.
واؤ شود: برائے ثقل یائے مکسور قبل یائے مشدد. قصوي: در قصي بر وزن فعیل بضم فاء وفتح عین نام مردے.

چنانچه در تحية تَحَوِيٌّ، وواوَ ويائے فعولة وفعيلة كه نه مضاعف اند ونه اجوف، مثل: شَنَئِيٌّ
چوں قوولة وطويلة — وعين فتحه يابد

وحَنَفِيٌّ، ومبرد در عَدُوَّة عَدُوِيٌّ گويد، ويائے فعَيلة غير مضاعف، مثل: جهني وأموي كسره ميانه
در جهينه نام قبيله — در امية نام قبيله — بضم فاء وفتح عين — بيفتد — معتل — يعني معونی

سه حرفی فتحه گردد، مثل: نمري وشقري. وور إبل رواكه بماند يائے اخير ثالث كه بعد كسره يا ياء
در نمر پلنگ — در شقرة لاله زار — در ثلاثی بکسر عین — مقدر باشد يا ظاهر

بود واوَ شود وبعد فتحه گردد، نحو: عَمَوِيٌّ وحَيَوِيٌّ وطَوَوِيٌّ، ورابع بيفتد يا واوَ شود وبعد فتحه گردد
در حی بتشدید یاء

نحو: قاضيٌّ وقاضوِيٌّ، وجزآں بيفتد نحو: مشتري ودر مُحَيٍّ بعد حذف........
بنابر قول اول — بنابر رائے ثانی — برائے طول بناء

در تحية: وآں اگرچه فعيلة در حقيقت نيست ووزن آں تفعلة است، ليكن الحال وزن فعيل در صورت پذيرفته.

وواوَ ويائے: افتادن ہر دو بجہت فرق ميان ذو التاء وغير آں، وخاص بذو التاء شد؛ زيراكه تائے تانيث لاجرم در نسبت خواہد افتاد، پس واوَ وياء ہم انداختند؛ زيراكه تغير با تغير مجال ست دارد. (منه) نه مضاعف اند: [چوں: ضرورة وشديدة.] زيراكه حذف دراں موجب زيادت ثقل می گردد؛ چه اگر در شديد شددي لي اوغام ودر طويل طولي بدون ابدال گويند ثقيل بود، واگر اوغام كنند تغير بسيار كرده باشند.

شنئي: در شنوءة نام قبيله از يمن. حنفي: در حنيفة نام قبيله از عرب. در عدوة: اى در مطلق فعولة واوَ نينداز د، گويد: ضمه با يائے مشدد ثقيل نيست نحو: سمري بضم ميم در سمرة، ہمچنين واوَ ہم ثقيل نه بود، وشنئي نزد او شاذ ست.

عدوي گويد: وسيبويه عدوي بر وزن شنئي. غير مضاعف: [نحو: مديدة گو معتل العين بود نحو: سويقة.] نفی معتل گردد؛ زيراكه يائے مفتوح بعد ضمه ثقيل نيست. فتحه گردد: برائے كراہت توالی دو كسره ودو ياء. واوَ شود: برائے كراہت مذكور، واز انداختنش خلل در اقل وزن ہم لازم نمی آيد.

بعد فتحه گردد: برائے كراہت اجتماع كسرات وياءات. عموي: در عم، أصله: عمي بكسر ميم، ياء بقاعده قاض افتاد، ماخوذ ست از عمي عليه الأمر اى مشتبه شد، پس ہنگام نسبت يائے مقدره واوَ شد. طووي: در طي، أصله: طوي بسكون واوَ در نسبت دوم واوَ شد، وحيي وطيي باِبقائے ياء شاذ ست ونزد ابو عمرو قياس.

واوَ شود: زيراكه اگرچه چار حرف جمع شد ليكن يكے ساكن است پس آنرا بمنزلهٔ معدوم شمرده كلمه سه حرفی قرار دادند وتخفيف بقدر امكان نمودند وحذف كردند؛ زيراكه في الجملة تخفيف بجہت سكون در آنست؛ لہٰذا محافظت حروفش مناسب. (ركاز الأصول، شرح الأصول) جزآں: خامس باشد يا زياده. مشتري: در مشتري اسم فاعل ومستقصي در مستقصي.

محي: اسم فاعل از تفعيل، أصله: محيي بر وزن مصرف، ياء بقاعده قاض افتاد.

یائے خامس محیي ومحوي گویند. الف ثالث واوْ شود، نحو: فَتَوِيٌّ، چنانچه رابع (الف) **اگر اصلی ست یا الحاقی. ورواست** (باثبات یائے مشدد اول) **حذف آن، نحو أعشوي وأرطوي وأرطاوي، واگرنه بیفتد یا واوْ شود، چون: حَبْلِيٌّ وحَبْلَوِيٌّ وحَبْلَاوِيٌّ، ودر خامسه** (برائے مشابهت اصلی) **حقیقي** (زائد) **یا حکمی حذف ست فقط نحو: حُبَارِيٌّ** (برای آنکه زائد ست) (در حباری) **وجَمَزِيٌّ. همزۀ ممدوده اگر اصلی ست نزد اکثر بماند، مثل: قراءي، اگر برائے تانیث ست واوْ شود وجوبا، نحو: حمراوي،** (در حمراء) ....

محوي: ای بحذف یک یاء از مشدد اول وقلب دوم بواوْ، بلکه بحذف یائے زائد وقلب اصلی بواوْ، کذا في "شرح الأصول"، ونزد ابو عمرو محوي بهتر ست، ونزد مبرد محیي. **الف ثالث:** که آخر اسم مقصوره باشد.

واوْ شود: [وحذف نشود؛ تا نقصان از اقل بنائے معرب لازم نیاید.] برابر ست که بدل از واوْ باشد از یاء، خواه مجهول الأصل، اول: برائے آنکه رجوع باصل اولی ست، دوم: بنابر آنکه اجتماع کسره ویاءات نشود، سوم: جهت آنکه مجهول الأصل رابه بنات واوْ برند. (جار بردي، شرح الأصول) **فتوي:** در فتی ورحوي در رحی.

چنانچه رابع: ای واوْ شود بدل از واوْ بود خواه از یاء. (جار بردي) **أعشوي:** در أعشی یعنی شب کور، الفش بدل از واوْ اصلی است. **أرطوي:** در أرطی نام گیاہے، والفش برائے الحاق ست. **أرطاوي:** یعنی زیادت الف قبل واوْ برائے تخفیف از آوردن مده میان فتحه وواوْ هم جائز ست، وهمچنین أعشاوي، ومصنف مثال الف مبدل والحاق واوْ ومثال اصلی لموي در لما علم، وجائز ست دراں لمي ولماوي. **واگرنه بیفتد:** ای اگر الف رابع اصلی مبدل ازان وبرائے الحاق نباشد بلکه برائے تانیث بود، کذا في "شرح الأصول". **خامسه:** که پنج حرف دارد. **حکمی:** که چار حرف دارد وثانی متحرک ست، پس تحرک ثانی را بجائے حرف خامس شمارند، چنانکه در سقر تحریک اوسط بجائے رابع. **حذف ست:** برائے طول بنا، پس در مصطفی مصطفي باید، ومصطفوي قول عامه غلط است. **جمزي:** در جمزی بفتحات تیز رو، الفش زائد ست، گویند: حمار جمزي خر تیز رو.

همزۀ ممدوده: که بعد الف زائد افتد. **اصلی ست:** نه زائد ونه مبدل ونه برائے تانیث. **نزد اکثر بماند:** وبعضے بواوْ بدل کنند؛ زیراکه همزه از واوْ ثقیل ست، وهمزۀ ممدوده را باقی داشتند نه مقصوره را؛ زیراکه ممدوده دو حرف ست، وبجهت حرکت قوی گردیده، بخلاف مقصوره ساکن. **قراءي:** در قراء بر وزن فعال بمعنی متعبد. **واوْ شود:** برائے فرق میان اصلی وزائد تغیر اولی ست، وبیاء بدل نکنند؛ برائے کراهت یاءات، واثبات وحذف آن هم حکایت کرده اند، وجلولي وحروري در جلولاء وحروراء نام دوده نزد جمهور شاذ ست، وگاہے واوْ مبدل از همزه را بنون بدل کنند نحو: صنعاني در صنعاء. (رضي، جار بردي، شرح الأصول)

واگرنه جوازا، مثل: كساء وعلباء. وياء درنحو: سقاية وحولايا همزه گردد، ودر راي وراية بماند يا همزه شود يا واوٌ وظبي وظبية وغزو وغزوة ومانند آں تغير نيابد مگر بحذف

بقیاس صحیح نحو ظبی

تاء، ونزديونس درانچه بتاء ست عين فتحه يابد وياء واوٌ شود، ودر اسم دو حرفي رد محذوف واجب

وزجاج نحویان که حرفی ازان افتاده

است، يا ممتنع، ياجائز، بگويند درأخٌ وسَتٌ: أخوِيٌّ وستَهِيٌّ، ودرشية: وَشَوِيٌّ،.......

واگرنه: اى نه اصلى بودنه برائے تانيث، بلكه يا مبدل از اصلى باشد، يا برائے الحاق.

جوازا: زيراكه اصلى نيست، پس مشابه تانيث شد، وابقاهم جائز ست؛ چراكه ياء بدل از اصليست يا قائم مقام آں، بالجمله هر دو رعايت كردند. كساء: وأصله: كساو، همزهٔ آں بدل از اصلى. علباء: بالكسر عصب گردن، همزهٔ آں زائد برائے الحاق بقرطاس ست. يادرنحو: مراد ازان يائيست كه قبل يائے نسبت بعد الف زائد افتد.

سقاية: بروزن فعالة بالكسر والضم پيمانۂ شراب. همزه گردد: تااجتماع ياءات لازم نيايد، وهم ازان كه هرگاه تاء والف از آخر برائے نسبت افتاد مانع قلب ياء بهمزه نماند، وايں همزه راواوٌ نكنند چنانكه كساء؛ تادو تغير لازم نيايد، ودر لغتے واوٌ هم شود.

راية: اى يائيكه قبل يائے نسبت بعد الف اصلى افتد. يا همزه شود: [برائے مشابهت حلبي در سكون ما قبل.] نحو: سقائي برائے مشابهت الف زائد؛ چه ايں الف بذات خود اصلى نيست. (شرح الأصول) يا واوٌ: نحو: راوي؛ زيراكه واوٌ قبل يائے نسبت خفيف است. مانندآں: اى لفظيكه آخرش واوٌ وياء بعد حرف صحيح ساكن افتد.

بتاء ست: واوى بود خواه يائى نحو: ظبية وغزوة، ونزد ابن مالك وغيره صرف در يائى. فتحه يابد: تاميان آنچه بتاء وبغير تاء ست فرق شود، چوں تاء در نسبت لا جرم مى افتد تغير ديگر دراں كردند كه تغير مجانس تغيرست. (شرح الأصول)

واوٌ شود: يعنى در نحو: ظبية، وواوٌ در نحو: غزوة بحال مانده. واجب است: اگر دراصل متحرك الأوسط بوده لامش نسيا منسيا محذوف وعوض آں همزهٔ وصل نيامده يا ناقص محذوف الفاء. يا ممتنع: اگر با صحت لام محذوف الفاء، يا محذوف العين ست. يا جائز: در غير صورت وجوب وامتناع، وآں سه قسم ست، يكے: ساكن الأوسط محذوف اللام كه عوض آں همزه وصل نيامده، دوم: متحرك الأوسط محذوف اللام معوض بهمزه، سوم: ساكن الأوسط همچنيں.

در أخ: أصله: أخو بتحريك لامش نسيا محذوف ست. ست: أصله: سته بتحريك سرين، لامش نسيا محذوفست.

أخوي وستهي: هر دومثال متحرك الأوسط كه لام محذوفش وجوباً باز آمد.

شية: أصله: وشية، مثال ناقص محذوف الفاء كه وجوباً محذوفش باز آيد.

ودر **عدة**: عِدِيٌّ، ودر **سه**: سهي، ودر **دَمٍ**: دَميٌّ ودَموي، ودر حر: حِريٌّ وحَرِحِيٌّ، وفم:
أصله حرح بے رد محذوف برد محذوف
فمي وفوهيٌّ، ودر **ابن وابنة**: **ابنيٌّ وبنويٌّ**، **واسم**: اسميٌّ وسِمْويٌّ، **وابنم**: ابنمي وبنوي،
ونزد اخفش در وقت رد محذوف آنچه در اصل ساکن ست ساکن بود، ودر **أخت** وبنت **مانند أخ**
چوں دم وحر واسم در نسبت
وابن، ونزد یونس أختي وبنتي، ودر کلتا که اصلش کلوی بود کِلْويٌّ، ونزد یونس کِلْتي
وکِلْتوي وکِلْتاوي. ولاحق می شود بجمع مکسر اگر نام شخصے بود، یا گروہے، یا مراو را واحد موافق
مثل حبلاوي که گذشت ای نسبت
نبود، چوں: **مَدائِني** ....

عدة: أصله: وعد، لامش صحیح است، وفائے محذوف درآں ممنوع ست. **سه**: أصله: سته، لامش صحیح ست عین محذوف درو ممنوع. **دم**: أصله: دمي، لامش محذوف است بے عوض وعین ساکن، پس رد محذوف وعدم آں جائز، وہمچنین در حر وفم.
ابن وابنة: أصلهما: بنو وبنوة بتحریک لام کلمہ محذوف است وعوض آں ہمزۂ وصل آمدہ.
ابني وبنوي: بے رد محذوف وبرد آں وحذف ہمزہ، وابنوي نگویند؛ برائے اجتماع عوض ومعوض عنہ. **فم**: أصله: فوه، لامش محذوف ست ومیم بدل از واؤ. **اسم**: أصله: سمو بالضم والفتح والكسر، لامش محذوف ست وعین ساکن وہمزۂ عوض.
سموي: بکسر وضم وفتح سین وفتح میم، ونزد اخفش بسکون میم. **وابنم**: ای در این که میم افزایند ہنگام نسبت سہ وجہ ست، یکے: ابنمي بکسر نون نزد جمہور؛ زیرا که نونش تابع میم ست، ومیم در نسبت لاجرم مکسور، ونزد بعضے بفتح نون ست، دوم: ابني باسقاط میم وہمزہ. **ساکن بود**: زیرا که عینش بعد حذف لام حرکت اعرابي داشت، چوں لام باز آمد عین ہم رجوع باصل نمود، نزد سیبویہ بہر حال مفتوح ماند بحسب سماع. **أخت وبنت**: أصلهما: أخوة وبنوة بتحریک اوسط، بعد حذف لام تائے تانیث عوض دادند وہمزہ را مضموم ویاء را مکسور وخاء ونون ساکن کردند. **مانند أخ**: پس أخوي وبنوي گویند، وتائے تانیث دور کنند.
كلوي: بر مذہب مختار واؤ برائے اشعار تانیث بیا بدل شد. **كلويّ**: تائے تانیث را حکم اصلي داد؛ زیرا که عوض محذوف است، ونزد سیبویہ بحذف تائے مبدل وآوردن واؤ مبدل منہ، مثل: أخت وحذف الف رابع.
كلتي: بحذف الف؛ زیرا که تاء نزد او مثل اصلے ست چوں: أختي. **كلتوي**: بابدال الف بواؤ چوں: علويٌّ.
واحد موافق إلخ: برابر ست که واحد ش نباشد چوں: عبادید، یا باشد لیکن قیاس جمع آں ایں وزن نباشد.
مدائني: در مدائن که جمع مدینة ونام شہر خاص است.

وأنصاري ومحاسني، وإلا رد كنند بواحدش نحو: مَسْجِدِيٌّ (در نسبت بمساجد)**، وبمركب اگر علم ست، پس از غير اضافي جزو دوم بيفگنند چوں: بَعليّ وتأبطي، واز اضافي اگر كنيت ست، يا مدلول جزو دومش** (يعني مضاف اليه) **معلوم** (ومشهور) **ودر اضافت** (مركب) **مقصود ست** (همان جزو دوم) **جزو اول را، چوں: زُبيريٌّ ورسولي، وإلا ثاني نحو: اِمْرَئي، ومانندرَازِيٌّ** ....

أنصاري: در نسبت بانصار، وايشان اہل مدينہ اند كہ رسول صلی الله علیه وسلم را ياري داوند، ولفظ أنصار نام ايں گروه شد.

محاسني: در محاسن، ايں مثال آنست كہ واحدش موافق نبود؛ چہ آں جمع حسن ست، وقياس جمعش أفعال وفعول ست، وبعضے ہچو جمع را بہمان واحد غير قياسي برند، وياۓ نسبت بدان لاحق نمايند، وحسني در محاسن گويند.

وإلا رد كنند: زيرا كہ غرض از نسبت بجمع آنست كہ دلالت كنند بر ملابست منسوب بجنس منسوب اليه، ومفرد براۓ حصول ايں غرض كافي ست؛ لہذا علامات تثنيہ وجمع مے اندازند. (جار بردي، شرح الأصول)

اگر علم ست: ورنہ براۓ ہر دو جزو معني مقصود بود ونسبت بيكے بجميع نشود. **از غير اضافي:** اسنادي بود يا توصيفي يا مزجي، متضمن حرف يانہ. **جزو دوم:** بجہت بودن آنرا محل تغير، وبمنزلہ تاۓ تانيث، وامكان استدلال از جزو اول بر تمام مركب غالبا، وبراۓ ثقل در بقاۓ ہر دو كلمہ. (ركاز الأصول) **بعلي:** در بعلبك كہ مركب مزجي ست، وہمچنيں سيبويه وخمسة عشر، وبعضے در عدد منع كنند، وبعضے گويند: بيك جزو نسبت كنند اول بود يا آخر، پس در بعلبك بكي ہم جائز دارند، وابو حاتم نسبت بہر دو جزو روا داشتہ بعلي بكي گفتہ، وبعضے بعد ہر دو جزو ياۓ نسبت آرند، نحو: بعلبكي. (شرح الأصول)

تأبطي: در تأبط شرا كہ علم باشد. **از اضافي:** حذف كنند ياۓ نسبت در اول لاحق نہ نمايند.

اگر كنيت ست: اينجا جزو اول را ازان حذف كنند كہ مشترك ست در نسبت بدان تميز حاصل نشود، ہمچنيں ديگر آنچہ مشترك باشد، چوں: لفظ عبد الله وعبد الرسول، ليكن شرطست كہ دريجا ثاني مقصود بہ نسبت باشد؛ لہذا در عبد مناف كہ حقيقۃ غرض عبديت مناف نيست عبدي گفتند، والتباس اشتراك را مضائقہ نكردند، ومنافي ہم بنظر خوف اشتباه آمده است. (شرح الأصول، جار بردي)

زبيري: در ابن زبير كہ كنيت ست وجزو دوم مشہور ہم، پس ايں مثال ہر دو ميتواند شد.

رسولي: در عبد الرسول، واينجا جزو دوم باضافت مقصود ست؛ چہ غرض عبديت رسول ست. **امرئي:** بكسر راء وفتح آں نحو: امرئي در امرؤ القيس كہ جزو دوم مقصود باضافت نيست، پس بمنزلہ بعلبك شد، ومرِيٌّ بفتح راء وسكون آں نيز گويند وقت رد باصلش كہ مرء بالفتح است. (ركاز الأصول، جار بردي) **رازي:** در ري نام شہر باضافۂ الف وزاۓ معجمہ.

ورَجُلٌ مَرْوَزِيٌّ وبدوي وهندواني **عبقسي** وعبشمي وعبدري **شاذ ست**، ويصاغ من
در نسبت بادیه — برائے شمشیر منسوب بہند — از عبد شمس — در عبد الدار — خلاف قیاس — ساختہ میشود
اسم الشيء فَعَّال **لعامله**، أو **صاحبه**، وفاعلٌ **لصاحبه** و**مفعلة** لمكان كثر فيه.

فصل

ابدال وحذف:

حروف ابدال که **نه برائے ادغام** ست چہارده اند: **أنصتَ** يوم جَدٌّ طاه زلّ أما ہمزه می آید بدل از حرف لین در **دأبة** وعالم و**بأز** وشِئمة و**مؤقد**، **واز ہاء وعین** در ماء و**أباب بحر**، . . .

رجل مروزي: بزيادت زاء ومرو نام شہرے، وصفت رجل ازان آورد که در غیر انسان ثوب مروي، بر قیاس گویند، گویا فرق کروند میان انسان وغیر آں، كذا في "الجاربردي". **عبقسي**: در عبد القيس که از ہر دو جزو بعض حروف گرفته اند.

اسم الشيء: از نام شیٔ اسمے بر وزن فعال جائے عامل آں، ووزن فاعل برائے صاحب آں، ووزن مفعلت برائے مکانیکه بسیار ست در مکان آں شے. **لعامله**: که معاش وپیشه دارد چوں: عواج عاج فروش. **صاحبه**: که کثرت بملابست دارد وپیشه او نیست نحو: جمال صاحب شتران ای گله بان. **مفعلة**: چوں: مَأسدة برائے زمینے که دران شیران بسیار باشد.

ابدال: وآں عبارتست از داشتن حرفے بجائے حرفے، پس تاء در عدة وہمزه در ابن که **عوض محذوف ست ابدالش نگویند مگر** مجازا، وہمچنین تاء در أخت وبنت بجائے واؤ نہاده اند اگر چه مجاور ومقارن آنست؛ لہذا گویند: که وزنش فعة است نه فعل، وواؤ دراں محذوف ست نه مقلوب از تاء، ودر قال گویند: که واؤ بدلست الف نه محذوف، وطریق شناختن ابدال چند چیز ست که در "شافيه" و"شرح اصول" بیان کرده. **حرف ابدال**: مراد ازیں آنست که ابدال جز بایں حروف نه شود، نه آنکه ایں حروف ہمیشه مبدل باشد، ونیز ابدال اینہا از جمیع حروف نبود بلکه بعضے چنانکه می آید. (ركاز الأصول)

نه برائے ادغام: احترازست از مثل: اسمع، اصلش استمع تاء بسین برائے ادغام بدل کردند.

أنصت: خاموش شد روزیکه جد طاه نام لغزید. **دأبة**: فتح ہمزه، أصله: دابة بالف ساكن. **بأز**: بسکون ہمزه لغتے ست در بازي، واصلش بالف مبدله از واؤست، ودلیل واوی بودنش أبواز جمع اوست. **مؤقد**: بہمزه اصل آں واؤست مراز وقود.

از ہاء وعین: ای بدل از ہاء وعین. **ماء**: أصله: ماه بدليل أمواه ومياه وامواء، ومياء ہم آمده. **أباب بحر**: در عباب بحر، عین بہمزه بدل شد، وعباب بالضم بمعنی بلندی آب بحر.

والف از واوٗ و یا وہا وہمزہ، چوں: طائي و آل، ویاء از واوٗ والف وہمزہ (عطف بر ہمزہ)**، چوں: صیم** (أصله صوم جمع صائم) **وصبية وحبلي، واز یکے از دو یا سہ حرف تضعیف واز نون سماعا کثیرا، چوں: دینار وأملیت وقصیت وأناسي، ونزد بعضے** (بدل میشود) **أملیت أمللت دولغت مستقلند** (بدل میشود)**، واز عین** (موحده) **و باء** (مهمله) **و سین** (مثلثه) **وثاء درضفادي.....**

طائي: وطيي، بروزن سيد يائے دوم برائے تخفیف حذف شد واول بالف بدل گردید.

آل: **اصلش** نزد کسائی أول ست، واوٗ **بالف بدل شد**، وآں بقیاس **اقربست**، چنانکہ صاحب "قاموس" اعتبار کردہ، ونزد بصریان **اصل آں** أهل ست، ہاء بہمزہ بدل شد وہمزہ بالف، کما في "شرح الأصول"، رضی گفتہ: زیراکہ **ابدال ہاء بالف ثابت شد**، بخلاف ہمزہ، **پس قول بعض شارحین**: "کہ وجہ **طول مسافت** ظاہر نمیشود، ونزد بصریان **الفش بدل از ہا، وہمزہ است**" ساقط شد، وایں مثال برائے **ابدال** واوٗ وہاء بنابر دو **مذہب** ست، چنانکہ گفتہ شد، **غایت کار آنکہ** برائے ابدال ہاء **بواسطہ** است، **وجز بواسطہ** ابدالش **نمیشود**، وازینجا وجہ آں دریابی کہ معنی **نشر بغیر ترتیب لف** کردہ مثال طائي اول گفت.

ہمزہ: چوں: ذيب بیا از ذئب **بہمزہ**. **صبية**: از صبوة **جمع** صبي. **حبلي**: **بیاء از** حبلی **بالف**. **دینار**: در دنار **بتشدید نون بدلیل** دنانیر. **أملیت**: از أمللت از إملال **عبارت** زائد **نویسانیدن**، در **قرآن ست**: ﴿وَلْيُمْلِلِ الَّذِي﴾ (البقرة: ۲۸۲) ﴿فَهِيَ تُمْلَىٰ عَلَيْهِ﴾ (الفرقان: ۵). **قصیت**: از قصصت، وتقصيص **ناخن چیدنست**، وجاربردی گفتہ: **رواست کہ معنی** قصیت أظفاري **ایں باشد کہ آوردم اقصای آنرا**؛ چہ سر ناخن بر **میشود وہمان اقصی است**. **أناسي**: از أناسین **جمع** إنسان، ومبرد گفتہ: أناسي **جمع** إنسي است، پس یاء بدل از نون نباشد. جوابش دادہ اند کہ یاء در انسي **برائے نسبت ست جمعش** أناسي **نیاید**. (شرح الأصول، رضي)

دولغت مستقلند: زیراکہ ہر دو وارد شدہ، پس یکے را اصل ودوم را فرع گفتن معنی چہ؟ **واز عین**: ابن حاجب گفتہ کہ **ایں ابدال ضعیف** ست، وجاربردی امثلہ از کلام شعراء آوردہ، در عین:

ولضفادي جمه نقانق

ودرباء:

من الثعالي ووخز من أرانيها

ودرسین:

فروجك خامس وأبوك سادي

ودرثاء:

قد مر يومان وهذا الثالي وأنت باهجران لا تبالي

وایں **اشعار ضعف را رفع نمیکند**. **ثعالي**: از ثعالب **جمع** ثعلب.

وثعالي وسادي وثالي، وواوٌ از ياء والف وهمزه، نحو: هُوٌّ، وميم از واوٌ در فم، واز لام تعريف در
(از سادس — از ثالث — عطف بر ياء — عطف بر واوٌ)
"لَيس من امبر امصيام في مسَفَر"، واز نون در مانند عنبر وشنباء وصم بكم لزوما، ودر
بنام وطامه الله على إلخير، واز باء در بنات مخر وما زلت راتما ومن كثم ونون از واوٌ ولام
(موحده — عطف بر ميم)
درصنعاني ولعنّ وتاء از ياء وواوٌ وسين وبا وصاد، چوں: أتلج ....
(عطف بر نون — مهمله — در اولج بمعنی ادخل)

والف: چوں: أوادم، وهمزه نحو: جون وجونة كه در اصل بهمزه بود. هُو: صيغهٔ مبالغه از نهي، أصله: نهوي بر وزن فعول، وقياس آں بود كه واوٌ ياء مى شد. فم: أصله: فوه، هاء حذف شده واوٌ بميم بدل گرديد. در ليس إلخ: قول نبی ست ﷺ، واين ابدال لغت بنى حمير ست، وآنحضرت ﷺ نيز در خطاب بايشان فرموده، شاعرے از يناں گويد:

ذاكَ خَليلي وذو يعاتبني　　يَرمي ورائي بامْسَهمِ وَامْسَلْمَه

واز نون: اى جائيكه نون ساكن قبل يائے موحده باشد دريك كلمه، چوں: عنبر، يا در دو كلمه نحو: سميع بصير، واگر نون متحرك باشد چوں: شنب بتحريك اوسط بميم بدل نشود. (رضي) شنباء: بر وزن فعلاء از شنب بمعنى تيزى وخوش آبى دندان، گويند: امرأة شنباء.

لزوما: زيراكه نون ساكن حرف ضعيف رخوه است بغنه طرف خيشوم دراز ميشود، وباء شديدهٔ مجهورهٔ شفوى، پس خروج از نون بحروف مخالف آں موجب ثقل ست، وادغام جهت التباس وبعد مخرج جائز، نه پس بميم كه مشارك نون در غنه وموافق باء در مخرج بود بدل كروند، ولفظے در عرب نيست كه قبل بائے آں ميم ساكن باشد؛ تاالتباس بدان لازم آيد. (شرح الأصول)

بنام: از بنان بمعنى سر انگشت. وطامه الله: [خميره كرد او را خدا بر نيكوئى.] از طامه اى طين او ساخت وخمير كرد وپيدا نمود، وبعضے گويند: طانه وطامه دو لغت ست، در "ارتشاف" ست: كه آنچه مدعيان اصالت طانه گويند: كه بطيم جائے بطين نيامده خطاست؛ زيراكه يعقوب بطيم حكايت كرده. واز باء: اى بدل ميشود هم. بنات مخر: از بنات بخر اى دختران بخار، وآں ابر تنك ست كه قبل موسم گرما از بخار متولد ميشود؛ لهٰذا بدخترية آں نامزد شد، ابن جنى گفته: اگر مخر بمعنى شگافتن گيرند بعيد نباشد. (شرح الأصول، رضي) راتما: وراتبا اى هميشه بودم مقيم. من كثم: از كثب اى قريب شد.

صنعاني: در نسبت بصنعاء، گويااول صنعاوي گفته واوٌرا بنون بدل كروند، وبعضے گويند: همزه را بنون بدل كروند، واول صحيح تر ست؛ زيراكه ميان همزه ونون مقارنت نيست، ومبرد گويد: همزهٔ فعلاء در اصل نون ست، پس نزدش بدل نيست. (رضي، شرح الأصول) لعنّ: در لعل حرف مشبه بالفعل.

وطست وذعالت ولصت، وہاء از تاء وہمزہ نحو: هَرَقتُ وهَرَحتُ وهياك وهنْ فَعَلْتَ فعلتُ ويا هناه، واز الف در مَهْ وأنَه، ولام از نون وضاد در أصيلال وانطجع، وطاء ودال از تاء نحو: حُصْطُ وفُزد واجدمعُوا ودولج، وجیم از یائے مشدد در حالت وقف نحو: فقيمج، واز مخفف، نحو: حجتج وأمسجت. ورواست ابدال صاد از سین کہ قبل غین وخاء قاف وطاء بود، نحو: أصبغ وصلخ ومس صقر وصراط، وابدال زائے از سین وصاد کہ قبل دال ند وساکن نحو:

طست: أصله: طس بدلیل طسوس، سین دوم بتاء بدل شد. ذعالت: در ذعالب بمعنی پارچہ کہنہ، ولصت در لص، صاد دوم بتاء بدل شد. از تاء: فوقانیہ نحو: رحمہ در وقف. هیاك: از إیاك، وهیاك نستعین قراءت آمدہ.

یا هناه: بمعنی هن بنداء، أصله: هناو، واؤ متطرف ہمزہ شد وہمزہ ہاء گردید، در رضی گفتہ: نزد بصریان بدل از واؤ ست، ونزد ابوزید واخفش برائے سکتہ، ونزد بعضے اصلی، وهو ضعیف. أنَه: ای انا ضمیر متکلم. أصیلال: أصله: أصیلان، تصغیر أصلان جمع أصیل وقت مابین عصر ومغرب، نحو: رغیف ورغفان. انطجع: أصله: اضطجع، وآں لغت ردی ست.

حصط: أصله: حصت، وفزد أصله: فزت از حوص بمعنی خیاطت وفوز، وایں قسم شاذ ست برائے تغیر ضمیر.

اجدمعوا: وآں شاذ ست در اجتمعوا. دولج: در تولج موضع دخول وحشیان. فقیمج: در فقیمي منسوب بفقیم پدر قبیلہ، ابو عمرو گفتہ: یکے را از بنی حنظلہ پرسیدم: از کدام گروہ ہستی؟ گفت: فقیمج. (حار بردي) از مخفف: متصل یا منفصل، بیک حرف یا بدو، یا بسہ حرف. حجتج: أصله: حجتي ای حج من، شاعر گوید:

لاَ هُمَّ إن كنت قبلت حجتج

خدایا! اگر قبول کردی حج مرا.

أمسجت: در أمسیت، وبعضے گویند: مر جیمش بدل از الف اسمی ست. قبل غین: بدانکہ ایں حروف مجہورہ مستعلیہ اند وسین مہموس متسفل؛ لہذا خروج ازاں بایں حروف ثقیل دانستہ با صاد بدل کردند؛ زیرا کہ صاد در ہمیں وصفیر با سین ودر استعلاء بحروف مذکورہ موافق ست، واگر سین متاخر ازین حروف افتد بدل نکنند، چوں: قسیت؛ زیرا کہ فرو آمدن چناں دشوار نیست کہ بالا رفتن. (رضي، شرح الأصول) صقر: در سقر نام طبقہ دوزخ.

ابدال زائے: سین حرف مہموس ست ودال مجہور، وخروج بحرف منافی ثقیل ست خصوصا وقت سکون حرف اول، پس سین را بزاء بدل کردند؛ زیرا کہ در صفیر ومخرج مناسب سین ست ودر جہر موافق دال، وہمچنیں صاد از حروف مطبقہ مہموسہ رخوہ است ودال از منفتحہ مجہورہ شدیدہ. (رضي، ورکاز الأصول)

يزُدل وفزدي. وآمده است حذف یکے از دو حرف تضعیف مانند أحست ومست بفتح وکسر میم.
در فصدی — وآں حرف اول ست — در أحسست — در مسست

وتاء یا طاء در استطاع ویستَطِیْعُ، وتائے اول در یتَّسع ویتقي، وازینجا تق الله واستخذ در
بحذف تائے ثانی

استتخذ لزوما، وبلعنبر وعلماء وملماء در بني العنبر وعلى الماء ومِنَ الماء، واز تغیرات سماعی
بحذف لام — بحذف نون

حذف ورید ودم وغد واسم وأخ وأب وحم وهن وفم وابن وأخت وبنت وجز آنست.
حذف لام کلمہ أصله بدي أصله يدمو أصله سمو أصله أخو أصله أبو أصله حمو أصله هنو ازفوه ازبنو ازأخوة از بنوة

فصل

حروف زوائد ای حروفے کہ زیادتی ....
مبتداء

يزدل: در يسدل ثوبه میگذارد جامہ خود را. آمده است: ازینجا بیان حذف است. مانند أحست: ای جائیکہ ضمیر مرفوع متحرک پیوندد. بفتح وکسر میم: فتح در صورتیکہ سین اول را بے نقل حرکت اندازند وکسره وقتیکہ کسرۂ آں بما قبل برند، غرض اول دو حرف تضعیف ہرگاه مکسور یا مضموم باشد وبعد متحرک افتد انداختنش بنقل حرکت وبلا نقل جائز، واگر مفتوح ست از نقل حرکت فائده نیست، واگر بعد ساکن ست، چوں: أحست نقل حرکت لازم گردد. استطاع ويستطيع: پس اگر تاء حذف کنند اسطاع يسطيع گویند، وہمیں اولی ست، واگر طاء اندازند استاع يستيع گویند. يتسع ويتقي: أصلهما: يوتسع ويوتقي بود، واؤرا بتاء بدل نموده بتاء ادغام کردند، وچوں یک تاء انداز ند يتسع ويتقي بفتح تا خوانند.

تق الله: امر زیرا کہ در يتقي بعد حرف مضارع متحرک بود، پس ہمزه نیاورند ویاء بجزم افتاد. استخذ در استتخذ: کہ استفعال است ماخوذ از اتخذ يتخذ، وبعضے گویند: اصل استخذ اتخذ بتشدید تاء از افتعال بود، اول از تائے مشدد بسین بدل شد، چنانکہ سین بدل میشود بتاء در شرار النات بجائے شرار الناس. (شرح الأصول) بلعنبر: [بحذف نون برائے تخفیف، پس یاء باجتماع ساکنین افتاد.] حذف دریں مثال برائے تخفیف وکثرت استعمال است، وچوں لام ونون متقارب ہستند وادغام جہت سکون ثانی متعذر شد حذف کردند، سیبویہ گفتہ: ایں حذف جائیکہ لام ظاہر شود قیاس است، نہ جائیکہ لام ظاہر نہ شود، چوں: بني النجار. (شرح الأصول، رضي) جز آنست: چوں: ناس در أناس، ولا أبال ولا أدره ولا أدري مضارع منفی، ولم يك دریکن، ولو تر درلو ترى. (منه) حروف زوائد: مراد آنست کہ زیادت ہمیشہ بدین حروف شود، نہ آنکہ ایں حروف ہمیشہ زائد باشد، وگاہے ترکیب کلمہ محض ازیں حروف گردد نحو: سال، ونیز زیادت آں بیکار نیست، بلکہ برائے معنی، چوں: انصر واذهبت، والف ضارب ویائے تصغیر، وگاہے برائے عوض میم اللهم، وبرائے تفخیم معنی چوں: میم زرقم، وگاہے برائے غرض مد مثل الف عماد، وگاہے برائے امکان تلفظ ہمچو ہمزۂ وصل. (نظامي، جار بردي)

برائے غیر الحاق وتضعیف جز آں نیاید ھویت السمان ست، دلیل زیادتی حرف اشتقاق ست که دلیل اصالت نیز بود، ای فرع بودن لفظے مر لفظے را، وعلامتش موافقت ہر دوست در مادہ و معنی، وعدم نظیر کہ ہم دلیل اصالت ست ای خروج کلمہ از اوزان عرب بر تقدیر اصالت حرف یا زیادت، وغلبۂ زیادتش در محلش، وترجیح یکے بر دیگر.

غیر الحاق: تضعیفی؛ زیرا کہ زیادت برائے الحاق تضعیفی گاہے ازیں حروف بود وگاہے از غیر آں، نحو: شملل وجلبب، وزیادت الحاق غیر تضعیفی بزیادت حروف نباشد. وتضعیف: ای تضعیفے کہ برائے غیر الحاق ست؛ چہ آں گاہے ازیں حروف باشد چوں: علم، وگاہے از غیر آں نحو: حرب. (جار بردي)

ھویت السمان: [دوست داشتم زنان فربہ را.] حکایتست کہ مبرد مازنی را از حروف زیادت پرسید، گفت:

ھــویت الســـمان فشيــبني وقد كنت قدما هويت السمان

مبرد گفت: کہ من حرف زیادت را می پرسم وتو شعر میخوانی، گفت: دو بار جوابت دادم. (نظامي)

اشتقاق ست: وآں سہ قسمست، یکے: تناسب در حروف وترتیب، چوں: ضرب از ضرب، وآنرا صغیر گویند، دوم: تناسب حروف غیر ترتیب، چوں: جبذ از جذب، وآنرا کبیر نامند، سوم: تناسب باعتبار مخرج نہ در لفظ، مثل: نعق از نهق، وآنرا اکبر خوانند. کہ دلیل اصالت: ای اصالت وزیادت ہر دو از اشتقاق شناختہ مے شود.

در مادہ: ای در حروف اصلی ومعنی، پس اگر در اصل حرفے از ان یافتہ شود نہ در فرع حکم کنند کہ در اصل زائد ست، چوں: نون ویائے بلهينة مصدر کہ در أبله نیست، وہمچنیں اگر در فرع حرفے باشد نہ در اصل گویند: آں حرف در فرع زائد ست، چوں: میم وواؤ مضروب کہ در ضرب نیست. (شرح الأصول)

عدم نظیر: ای دوم دلیل زیادت حرف عدم النظیر ست. دلیل اصالت ست: چنانکہ دلیل زیادت ست.

اوزان عرب: ای اوزان مستعمل نہ شاذ. بر تقدیر اصالت: پس اگر در لفظے از حکم بزیادت حرفے خروج از اوزان عرب لازم آید حکم باصلی بودن آں حرف کنند، واگر از حکم باصالت خروج لازم آید زائدش قرار دہند.

یا زیادت: چوں: ملوط بالکسر وفتح واؤ وتشدید طاء، اگر میمش را زائد وواؤ را اصلی گویند خروج لازم آید؛ زیرا کہ مفعل در اوزان نیست، واگر بالعکس گویند خارج نشود؛ چہ فعول موجود ست نحو: عسود. در محلش: ای چوں حرف در محلے واقع شود کہ زیادتش دراں محل غالب ست مر زائدش قرار دہند اگر مانعے نبود، چوں: میم مدین بہ یائے آں؛ زیرا کہ میم بیشتر در اول زائد شود، وایں دلیل سوم است. وترجیح یکے: حاصل آنکہ: اگر دو دلیل معارض شوند یکے حکم بزیادت حرف کند دوم باصالت، پس اگر مر جحے بایکے یافتہ شود ترجیحش دہند، والا ہر دو جائز بود.

اما اشتقاق قوی ترین دلائل ست؛ ولہذا بِلَغْنَ فِعلَن بود از بلغ، وترنموت تفعلوت از ترنم، وسنبتة فعلتة از سنب باعدم نظیر ہر سہ، ومیم مراجل اصلیست از جہت ممرجل باغلبۂ زیادتش در اول. ودر کلمۂ کہ محتمل دو اشتقاق ست اگر ہر دو جلی باشند ہر دو وجہ ست أرطی ہم فعلی بود وہم أفعل؛ لوجود بعیر آرط، واگر نہ ترجیح یکے، چوں: ملك، أصله: ملأك، نزدیک ابو عبیدہ مفعل بود از لاكَ بمعنی أرسل، ....

قوی ترین الخ: ومقدم بر دو دلیل دیگر، پس ہیچ یکے با او معارضہ نتواند کرد وبا وجود اشتقاق دلیل دیگر معتبر نشود.
بلغن: بکسر باء وفتح لام وسکون غین بمعنی بلاغت. فعلن: اگرچہ فعلن یافتہ نشد، وفعلل بسیار ست چوں: قمطر.
ترغوت: بمعنی ترنم کمان وقت کشیدن. تفعلوت: نہ فعللول با وجود کثرت آں، چوں: عضرفوط. سنبتة: بفتح سین وسکون نون وفتح موحدہ وفوقانیہ. فعلتة: نہ فعللة با وصف کثرت آں، مثل: بعثرة. با عدم نظیر: پس چوں اشتقاق دلیل قویست باقتضائے آں حکم کردند. میم مراجل: بمعنی جامہائے منقوش اصلی ست، ووزنش فعالل، نہ مفاعل.
ممرجل: می گویند: ثوب ممرجل ای منقوش، اگر میم دوم را زائد گویند وزنش ممفعل باشد وآں در کلام عرب یافتہ نشدہ.
دو اشتقاق: یا زیادہ ازاں بدیں طور کہ آں کلمہ را دو فرع یا دو اصل یا یک فرع ویک اصل مختلف در مادہ باشد.
جلی باشند: یعنی محقق کہ عبارت ست از توافق در معنی مشترک. ہر دو وجہ الخ: دراں کلمہ بلا ترجیح یکے. أرطی: نام درختے کہ شتر آنرا میخورد. فعلی: باصالت ہمزہ وزیادت الف آخر. أفعل: بزیادت ہمزہ واصالت الف کہ بدل از یاء ست.
بعیر آرط: ای شتر خورندۂ أرطی، پس استعمال اول مقتضی آنست کہ ہمزہ اصلی باشد والف زائد برائے الحاق بجعفر؛ زیرا کہ آرط بر وزن فاعل ست ہمزہ اش فاء کلمہ افتاد، واستعمال دوم می خواہد کہ ہمزۂ زائد بود والف اخیر مبدل از یاء؛ زیرا کہ اصل راط راطي بود، یاء بقاعدہ قاض افتاد آں لام کلمہ واقع شدہ. (شرح الأصول، جاربردي) واگر نہ: ای اگر ہر دو اشتقاق واضح نباشد. ملأك: اتفاقا بدلیل ملائك وملائکة، ہمزہ را بعد نقل حرکتش بما قبل برائے تخفیف انداختند.
لاك: ومَلْأَكٌ ومَلْأَكَةٌ بمعنی رسالت مؤید آنست، پس میم زائد باشد، وگویند: ایں اشتقاق بعید ست؛ چہ اگر لاك بمعنی أرسل باشد معنی ملك مرسل بکسر سین خواہد بود حالانکہ رسول ست. وجواب دادہ اند کہ مصدر میمی بمعنی مفعول ست، جاربردی گفتہ: اگر لاك بمعنی أرسل ثابت شود ایں مذہب حق ست؛ زیرا کہ دراں نہ قلب لازم می آید ونہ بنائے نادر کہ در کلام عرب نباشد. (شرح الأصول، جاربردي)

ونزدیک بعضے مفعل از ألوكة بمعنی رسالت، ونزد ابن کیسان فَعْأَل از ملك، وبر تقدیر فقد اشتقاق

متعلق مبتدا بحرکات ثلاثہ در میم بالفتح وفتح ہمزہ وآں کسائیست

دلیل زیادت حرف خروج کلمہ یا اختش از اوزان بود بر اصالت، کنون کُنتال ونون قِنفخر

مبتدا خبر خروج جسیم

وخنفساء، واگر بر زیادت ہم خروج لازم آید نیز زائد ست، کنون نرجس، مگر آنکہ زیادتش

جانورے سیاہ

دراں محل نیاید، کمیم مرزنجوش، واگر بر ہیچ تقدیر خروج نبود زیادت غلبہ است. غالب....

از زیادت کلمہ یا اختِ آں

ألوكة: وألوك بر وزن ومعنی رسول مؤید آنست، ودریں ہم میم زائد بود، اصل ملك مالك قلب مکانی نمودہ ہمزہ را بجائے لام آوردند، وبالعکس، وآں بسیار آید، ودر ملک معنی رسالت ہم ست، پس مناسبت معنوی شد. **ملك**: از ملك؛ زیرا کہ ملك مالک اموریست کہ خدائے تعالی بدو تفویض نمود، پس میم او اصلی ست وہمزہ زائد، ودریں مذہب ضعف لفظی ست؛ زیرا کہ فعأل بنائے نادرست وہم بعد معنوی؛ زیرا کہ مناسبت آں بالوکت قوی تراست. (شرح الأصول، جار بردي، نظامي)

دلیل زیادت حرف: عدم نظیر باشد، وآں سہ قسم، یکے: خروج کلمہ، دوم: اختِ آں بر تقدیر اصالت، سوم: خروج کلمہ بر تقدیر اصالت وزیادت ست. **اختش**: کہ موافق آں در حرف ومعنی ست. **بر اصالت**: ای اگر حرف را اصلی گویند لازم آید کہ آں کلمہ یا اختش از وزن بیرون رود. **کنون کنتال**: بالضم بمعنی کوتاہ بر وزن فنعال بضم فا وفتح عین، واگر نون را اصلی گویند وزنش فعلالٌ باشد، وآں یافتہ نشد، پس کلمہ از وزن بیرون باشد. (شرح الأصول) **نون قنفخر**: بکسر قاف وفتح فاء بر وزن جردحل، وخنفساء بضم خائے معجمہ وفاء بر وزن قرفصاء، نون ہر دو زائد قرار دادہ بر وزن فعلل وفعنلاء، گفتند، واگر چہ از اصلی گفتش ایں دو کلمہ از اوزان بیرون نمیروند، لیکن از حکم اصالت دریںجا لازم آید کہ در اخوات شاں أعني قنفخر بالضم وخنفساء بالفتح فاء نیز اصلی بود، وآں از اوزان بیرونست؛ چہ فعلل بالضم وفتح لام اول یافتہ نشد.

نیز زائد: زیرا کہ حرف زائد چوں در زیادت واصالت دائر بود بزیادتش حکم کنند؛ چرا کہ مزید جہت کثرت غیر مضبوط ہستند.

کنون نرجس: اگر آنرا اصلی گویند وزنش فعلل بکسر لام اول باشد، واگر زائد قرار دہند بر وزن تفعل بود، وہر دو یافتہ نشد.

محل نیاید: پس لا جرم حکم باصالت آں کنند اگر چہ بہر دو تقدیر خروج لازم آید. **کمیم مرزنجوش**: بفتح میم وزائے معجمہ بعد مہملہ وضم جیم معرب مرزنگوش نام گیاہے خوشبو، میمش را اصلی گویند یا زائد خروج از اوزان لازم ست؛ چہ فعللول ومفعنلول ہر دو نیامدہ؛ لیکن زیادت میم در اول قبل چار حرف اصلی سوائے شبہ فعل بعید ست، پس لا جرم باصالتش حکم دہند.

غلبہ است: ای غلبہ زیادت حرف در موضعے کہ واقعست.

غالب: چوں ادراک غلبۂ زیادت بر دریافت مواقع زیادت موقوف بود دراں شروع کرد.

ست زیادتی حرف **تضعیف** باسہ **حرف اصلی**، چوں: کرَّم و**قردد** و**عصبصب** و**مرمریسٌ**، و**تکریر فاء** تنہا روانبود، وزلزل و**قوقیت** رباعی ست نہ **از باب تکریر**، وہمزہ ومیم **دراول** باسہ **حرف اصلی فقط**. ومطرد ست میم دراسم فاعل ومفعول وظرف ومصدر وآلہ اگرچہ **بازیادہ ازسہ** بود، ویاء باسہ حرف **ویازیادہ** مگر **دراول رباعی غیر مضارع**، ....

وزیادہ ازاں — اززلزل بمعنی تحریک

حرف تضعیف: [یکے یادو برائے الحاق وغیر آں.] وآں دوم ست از دو حرف؛ زیراکہ تکرار بدو حادث میشود، وہم زیادت مرتبۂ ثانی ست از اصالت، وسیبویہ گفتہ کہ یکے بدون تعین زائد ست؛ چہ تکرار از ہر واحد میتواند شد، ونزد خلیل اول متعین ست؛ زیراکہ در کرم حکم بزیادت اول برائے سکون بہترست، پس ہمچنیں در غیر آں. (شرح الأصول)

سہ حرف اصلی: مثل تکریر عین برائے غیر الحاق. **قردد:** زمین بلند، مثال تکرار لام برائے الحاق: جعفر، ودراں ہم مثل: کرم یک حرف مکررست. (رکاز الأصول) **عصبصب:** بمعنی شدید از عصب، وزنش فعلعل بتکرار عین ولام برائے الحاق بسفرجل. **مرمریس:** بمعنی سخت ازمراسة ست، وزنش فعفعیل بتکرار فاء وعین برائے الحاق بخندریس.

تکریر فاء: بدون تکریر عین ولام. **روانبود:** پس جائز نیست مثل: ضضرب؛ زیراکہ مستلزم ادغام ست، وآں جہت لزوم ابتداء بسکون متعذر، واگر ہمزۂ وصل آرند التباس لازم آید، واگر ادغام نکنند ثقیل ماند؛ لہٰذا باب دون قلیل ست، واجتماع متجانسین در ننصر از قبیل تکریر فاء نیست؛ چہ وزنش نفعل ست نہ ففعل، واگر بعد عین تکریرش کنند تکرار حرف بفصل حرف اصلی غیر مکرر لازم آید، وآں ثابت نشدہ، پس آنچہ در "شرح الأصول" است کہ ایں ثقل وقتے لازم آید کہ تکرار بدون فصل شود بااینکہ ہمچو ثقل در ننصر موجوداست فقط ساقط شد. (جار بردي، رکاز الأصول)

قوقیت: از قوقاۃ بمعنی آواز کردن مرغ. **رباعی ست:** نزد بصریان بر وزن فعلل وفعللت. **نہ از باب تکریر:** چنانکہ کوفیاں گویند؛ زیراکہ اگر در زلزل فاء وعین راودر قوقیت ہر دو حرف علت رامکرر وزائد گویند کلمہ بر دو حرف باقی ماند، واگر یک حرف را مکرر وزائد قرار دہند تحکم لازم آید. (شرح الأصول) **دراول:** چوں: أفکل بر وزن أفعل، وفعلل ہم گفتہ اند چوں: ماسل نام موضعے، بخلاف بئبل کہ ہمزہ اش در وسط ست واصلی ست. **حرف اصلی:** واگر حرف زائد باشد مضائقہ نیست، نحو: أنحصیل بر وزن أفعیل. **فقط:** کم ازاں نہ زیادہ، پس ہمزۂ إبل وإصطبل اصلی باشد. **بازیادہ ازسہ:** نحو: مدحرج ومندحرج ومخرج ومضروب ومنصر وجز آں. **یاباسہ حرف:** [اصلی چوں: یرمع ویلمع.] ای وغالب است زیادت یائے تحتانیہ.

یازیادہ: ازسہ، چوں: سلحفیة بمعنی جانورے. **اول رباعی:** اصلی کہ آنجا زائد نشود، پس یستعور فعللول ست، چوں: عضرفوط یفعلول. **غیر مضارع:** کہ آنجا نا چار اصلی نیز زائد بود، نحو: یدحرج.

والف وواوٗ باسہ حرف یازیادہ مگر اول. ونون اگر ثالث ست وساکن یاآخر کلمہ بعد الف، ومطرد
اصلی چوں حمار وجدول
ست در مضارع وبعضے ابواب. وتاء مطرد ست در تفعیل وبعضے ابواب مانند رغبوت. وسین در
زیادت نون چوں نضرب عطف بر نون عطف بر تاء
باب استفعال، امالام کم آید، وہاء کمتر بل نیاید بقول بعضے نحو: زیدل وعبدل وأهراق. چوں
از لام در زید در عبد
غالب متعدد بود ہمہ زائدہ اند اگر ممکن ست نحو: إهجيري، وإلا حرفے کہ مستلزم خروج نبود چوں
غالب الزیادۃ از اوزان عرب
میم مدین، نہ یائش، وطائے قطوطی نہ الفش، لوجود مفعل وفعوعل، نہ فعیل وفعولی، . . .
تا بر وزن فعیل بود ثانی

یازیادہ: نحو: سروح بالکسر وحائے مہملہ ناقۂ طویلہ، وکنہور بر وزن سفرجل سحاب متراکم.
مگر اول: یعنی الف وواوٗ در اول زائد نشود، پس در ورنتل بمعنی داهیہ ملحق بسفرجل بر وزن فعنلل است، والف در اول نیاید.
ونون إلخ: یعنی زیادت نون آنگاہ غالب ست کہ در رتبۂ ثالث ساکن افتد، چوں: عرند بضمتین، یاآخر کلمہ بعد الف نحو: عمران، واگر ثالث متحرک باشد اصلی ست نحو: برناساء، کذا قیل. بعضے ابواب: ثلاثی مزید نحو: انفطر واحرنجم.
بعضے ابواب: مثل: تفعل وتفاعل وافتعال واستفعال وتفعلل وجز آں. رغبوت: مصدر، وہمچنین تحوال.
وسین: در باب استفعال مطرد ست، وزیادتش در اسطاع یسطیع کہ اصلش نزد سیبویہ أطاع یطیع است شاذ بود، وزمخشری سین کسکسہ راکہ در حالت وقف بعد کاف خطاب مؤنث ے افزایند نحو: أكرمتكِسْ زائد شمردہ، وابن حاجب قول او رد کردہ؛ زیراکہ دریں ہنگام شین کشکشہ ہم کہ برائے فائدۂ مذکوری آرند زائد شمردن خواہد افتاد حال آنکہ شین از حرف زیادت نیست.
امالام: کم آید در اول ووسط زیادہ نشود جز در آخر بعضے الفاظ یافتہ نہ شد، بعضے نفی زیادت آں کردہ اند.
بل نیاید: زیادہ گفتن یعنی کلمہ بر تقدیر زیادتی ہمہ از سہ حرف اصلی کمتر نمایند. بعضے: یعنی مبرد؛ ولہذا آنرا از حروف زیادت نشمردہ. أهراق: أصله: أراق، ہمزہ را بہاء بدل کردند، وچوں گمان میشد کہ ہاء فاء کلمہ است آنرا ساکن کردہ ہمزۂ وصل آوردند، وهراق ہم آید، ومبرد را میرسد کہ گوید: الف دراں زیادہ است؛ چہ هرق ہم می آید.
غالب متعدد: یعنی اگر در کلمہ دو حرف یازیادہ یافتہ شود کہ زیادت آں دراں موضع غالب ست.
إهجيري: بکسر ہمزہ وجیم بمعنی داب وشان، پس ہمزہ ویاء والف دراں زیادہ است بجہت غلبۂ زیادت اینہا بقائے کلمہ بر سہ حرف اصلی وزنش افعیلی ست. وإلا: ای اگر زیادتی ہمہ ممکن نبود؛ زیراکہ بر دو حرف اصلی میماند.
میم مدین: کہ زائد ست وزنش مفعل. قطوطی: نام موضعیکہ طائش زائد ست وزنش فعولی.
نہ الفش: تا بر وزن فعولی باشد. مفعل: ناظر ست بمدین، وفعوعل بقطوطی. وفعوعل: در کلام عرب چوں: عثوثل.

واگر ہر دو موجب **خروج** اند پس حرفے کہ زیادتش زیادہ بود از دیگر، چوں: واوٗ **کوالل**ُ نہ ہمزہ اش اگرچہ فوعلل وفعالل ہر دو **نایابند**، واگر ہیچ کدام باعث خروج نشود ودر کلمہ فک ادغام بود **با شبہۂ اشتقاق** بر شقے ترجیح دہند یکے را **بفک ادغام**، وبعضے **بشبہہ**، پس یأجج **یا فعلل** بود بزیادتی جیم **برائے الحاق**، یا یفعل؛ **لوجود أجّ**، واگر شبہ **بر ہر دو شق** ست **ترجیح بفک** ادغام ست، ....

(زائد قرار دادہ شود) (نام مقام)

موجب خروج: یعنی ہر کہ را زائد گویند کلمہ از اوزان عرب بیرون رود. **کوالل:** بمعنی کوتاہ بر وزن فواعل ملحق بسفرجل.

ہر دو نایابند: لیکن زیادت واوٗ در وسط کلمہ بیشتر ست از زیادت ہمزہ دراں؛ لہٰذا واوٗ را زائد گیرند نہ ہمزہ را. بدانکہ خروج از اوزان **با شبہۂ اشتقاق** کہ معنی آں عنقریب میدانی معارض شود بایں طور کہ اگر در لفظے بزیادت حرفے حکم کنند خروجش از اوزان عرب لازم نیاید، لیکن شبہۂ اشتقاق مفقود گردد.

واگر بزیادت حرفے دیگر حکم کنند خروج لازم شود کہ فقدان شبہۂ اشتقاق دریں صورت ہر دو وجہ رواست ہر کرا خواہند اختیار کنند، چوں: مسیك بفتح میم ویاء اگر میمش را زائد گویند وزنش مفعل باشد وآں موجود ست ومادۂ آں سیك بود وآں یافتہ نشد، پس شبہۂ اشتقاق مفقود گردد، واگر یاء را زائد قرار دہند وزنش فعیل باشد وآں ز اوزان عرب نیست، لیکن مادہ اش مسك بود وآں ثابت است، پس شبہۂ اشتقاق باقی ماند، بالجملہ رواست کہ وزنش مفعل گویند یا فعیل. (شرح الأصول)

باشبہۂ اشتقاق: [ای بر شق واحد یعنی بر تقدیر زیادتی کہ مخالف فک ادغام ست، یعنی فک ادغام زیادتی آنرا مقتضی نباشد. (منہ)] یعنی در کلمہ ہم ادغام باشد وہم شبہۂ اشتقاق، وآں عبارتست از یافتہ شدن لفظے از مادۂ لفظ دیگر بدون مناسبت معنوی میان ہر دو. (رکاز الأصول وغیرہ) **بفک ادغام:** ای بدلیل جواز آں، یعنی جواز فک ادغام مقتضی بزیادت حرفے کہ باشد ہمانرا زائد گویند اگرچہ شبہۂ اشتقاق از دست رود؛ زیراکہ اشتقاق یقینی نیست، پس چرا ثقل فک ادغام در حرف متجانس اصلی بر خود لازم گیرند.

بشبہہ: یعنی شبہ اشتقاق از دست ندہند، وباقی ماندن آں مقتضی زیادت حرفیکہ باشد ہمانرا زائد گویند اگرچہ فک ادغام لازم آید؛ تا حتی الامکان لفظ موضوع مستعمل از دست نرود. **یا فعلل:** اگر بفک ادغام ترجیح دہند.

برائے الحاق: بجعفر پس فک ادغام صحیح باشد؛ زیراکہ در ملحقات ادغام نشود اگرچہ مادہ اش یاج خواہد بود وآں موجود نیست.

لوجود أج: بمعنی روشن شد، یعنی یاء را زائد وجیم را اصلی گویند؛ چہ شبہۂ اشتقاق آں موجود ست، وفک ادغام را بر شاذ محمول کنند، اگر جیم زائد گفتہ شود بنائے مہمل کہ یاج باشد لازم می آید.

بر ہر دو شق: یعنی از دو حرف ہر کرا خواہند زائد گویند شبہ اشتقاق از دست نرود. **ترجیح بفک:** پس حرفے را کہ جواز فک ادغام مقتضی باشد زائد گویند؛ زیراکہ ترجیح شق دوم نیست وشبہ در ہر دو صورت باقیست.

چوں: مہدد؛ **لوجود مہد** وہد، **واگر بفک نبود ترجیح بشبہ بود، ونزد بعضے بوزن اغلب،**
نام زنے
پس موظب مفعل باشد؛ لوجود وظب، نہ مظب ورمان فعلان **بود،** لوجود رم، **ونزد بعضے**
انار
فعال کہ **ایں وزن در بابش اغلب ست،** واگر **شبہ** بہر دو تقدیر ست **ترجیح دہند بوزن اغلب،**
بزیادت حرف تضعیف
وبعضے باقیس، پس حَوْمَان نہ فَوعال از حَمْن ست **بل** فعلان از حوم **کہ اغلب ست،** ومَوْرَقٌ مَفْعَلٌ
وزن فعلان از حوعان — بفتح نام شخصے
بود، نہ **فوعلٌ کہ اگرچہ** دران **اقیس** ست **اما مغلوب ست،** ....

لوجود مہد: [یعنی گہوارہ وزمین وجزآں.] یعنی مہدد را در ہر دو صورت مادۂ اشتقاق موجود ست برابر ست؛ کہ از مہد گیرند ودال دوم را زائد برائے الحاق گویند؛ تا وزن فعلل بود، یا از ہد گویند، ومیم را زائد قرار دادہ بر وزن مفعل خوانند، لیکن حکم بزیادت دال لازم ست؛ تا فک ادغام شاذ نبود. **اگر بفک:** ای اگر ہر یک شبہۂ اشتقاق باشد وفک ادغام نبود.
ترجیح بشبہ: زیراکہ مرجح دیگر نیست. **نزد بعضے:** حاصل آنکہ: اگر در لفظے بر تقدیر زیادت حرفے شبہۂ اشتقاق میشود لیکن وزن مقلوب لازم می آید، ودر تقدیر زیادت حرف دیگر بر وزن اغلب میماند لیکن شبہۂ اشتقاق از دست میرود دریں صورت نزد بعضے ترجیح بوزن اغلب ست، ونزد جمہور بشبہۂ اشتقاق؛ زیراکہ رد کلمہ بطرف ترکیب موضوع مستعمل اگرچہ وزن مغلوب باشد ازان بہتر ست کہ بترکیب مہمل رد نمایند ووزن اغلب حاصل کنند. **موظب:** نام موضعے کہ دران فک ادغام نیست وشبہۂ اشتقاق موجود. **مفعل:** بزیادت میم واصالت واؤ. **وظب:** بمعنی دام، پس وزنش فوعل باصالت میم وزیادت واؤ نبود.
لوجود رم: بمعنی أصلح یا أکل ورمن موجود نیست؛ تا وزنش فعال گویند. **نزد بعضے:** ای نزد مرجحان بوزن اغلب.
در بابش: ای اسمائے اشجار واثمار. **اغلب ست:** چوں: تفاح سیب، وکراث گندنا وجزآں. **شبہ:** یعنی بر تقدیر وزن اغلب وغیر آں.
ترجیح دہند: اگرچہ وزن اقیس معارض شود، پس حرفے را کہ وزن اغلب مقتضی زیادت باشد زائد گویند.
بعضے باقیس: یعنی اگر لفظ بر یک تقدیر بر وزن اغلب میشود ودر تقدیر دوم بر وزن اقیس ترجیح دہند. (منہ)
حومان: بالفتح نبات بر وزن فوعال بزیادت واؤ مشتق از حمن بمعنی کنہ، ہندی: چچڑی نیست؛ زیراکہ آں وزن مغلوب ست، بلکہ بر وزن فعلان بزیادت الف مشتق از حوم بمعنی گرد گردیدن ست، وانیجا وزن اقیس معارض نیست.
فوعل: باصالت میم وزیادت واؤ از مرق. **کہ اگرچہ:** کاف برائے علت وبیان ہر دو میتواند شد، یعنی وزن فوعل در امثال مورق کہ اولش میم مفتوح وثانی واؤ ساکن وثالث حرف مفتوح باشد بقیاس نزدیکتر ست بہ نسبت مفعل بفتح عین؛ زیراکہ مفعل از مثال واوی صحیح اللام بکسر عین مے آید چوں: موعد وموحل وموضع، کذا في "شرح الأصول". (منہ)
اما مغلوب ست: ومفعل غالب؛ لہٰذا بر غالب حکم کردہ شد کسے کہ ترجیح باقیس بیند وزنش فوعل گوید.

واگر اغلبیت نبود ہر دو برابرند، چوں: **أُرْجُوان افعلان ست یا فُعْلُوَان**، واگر شبہہ اصلا نبود پس
ای بہر دو تقدیر
باغلبیت، واگر نباشد ہر دو برابرند.
ای اغلبیت ہم نباشد

فصل

تمرین ای علمے کہ ازان جواب **کیف تبني من كذا مثل كذا؟** آسان شود، یعنی اگر بنا کنی مثلا
از دعا **مانند صحائف**، ودراں آنچہ قیاس خواہد بعمل آری، چگونہ آید جوابش **دعایا** بود، . . . . .
ای در مصنوع — از ابدال وغیرہ — فرع

اگر اغلبیت: یکے از دو وزن را وشبۂ اشتقاق بہر دو تقدیر بود. **ہر دو برابرند:** ای ہر دو وزن برابرند در صحت واعتبار، یا ہر دو حرف برابر اند ہر کدام را کہ خواہند زائد قرار دہند. (منہ) أرجوان: بضم ہمزہ وجیم رنگ سرخ معرب ارغوان.

افعلانست: بر تقدیر زیادت ہمزہ واصالت واؤ چوں: أفعوان از ترکیب رجأ يرجو، یافعلوان بر تقدیر اصالت ہمزہ وزیادت واؤ، مثل: عنفوان از ترکیب أرج بمعنی خوشبو، وہیچ یک ازیں دو وزن بر دیگرے غالب نیست. (شرح الأصول)

پس باغلبیت: یعنی بر تقدیر زیادت حرفیکہ وزن غالب حاصل آید ہماں را زائد گویند نحو: إمعة بمعنی سست رائے بر وزن فعلةٌ باصالت ہمزہ وزیادت حرف تضعیف، نہ إفعلة بزیادت ہمزہ؛ زیرا کہ وزن فعلة بسیار ست چوں: دنبة وقنبة، وإفعلة کمتر مثل: إنملة، وإمع ومعع ہر دو مفقود ست. **ہر دو برابرند:** چوں: اسطوانة کہ بر وزن أفعوالة بود یا فعلوانة ہر دو نادر ست، وسطن وأسطن معدوم، وفيه شيء. **تمرین:** در لغت خو گرفتن، ووضع آں برائے امتحان متکلم است.

كيف تبني إلخ: [چہ گونہ می سازی یا ساختہ میشود از چنین لفظ مثل چنین؟] معنی آں نزد جمہور آنست کہ اگر تغیر دہی لفظ اول را، وتصرف کنی دراں بابقائے مادۂ اصلی، وگردانی آنرا بر صورت لفظ ثانی در حرکات وسکنات وترتب اصلی وزائد، وبعمل آری در مصنوع آنچہ مقتضائے قیاس بود از تعلیل وادغام وحذف وقلب وجز آں بر چہ صورت شود؟ وناگزیر ست از تخالف صیغہ ہر دو مادۂ آں نگویند: **از ضرب مثل:** خرج یا یضرب بساز. وہم از رباعی ثلاثی نہ سازند، ہاں بنائے مثال مجرد از مزید مضائقہ ندارد، پس اگر حروف مبني منه از مبني عليه زیادہ بود زوائد را اندازند، واز مستغفر مانند كتف غفر سازند، وجرمی گفتہ: بنائے آنچہ در کلام عرب نبود روا نیست اگرچہ مثل آں موجود باشد؛ زیرا کہ اختراع لفظی خواہد بود، نگویند: کہ از ضرب مثل: دحرج بساز، جوابش دادہ کہ ایں محض امتحانست نہ برائے استعمال لفظ مبنی. **مانند صحائف:** کہ ازاں صورتے صحائف ساختہ شدہ.

دعایا: أصله: دعايو، جمع دعية، أصله: دعيوة، پس یاء کہ در جمع بعد الف ست ودر مفرد مدہ زائدہ بود ہمزہ گشت، وواؤ یاء گردید دعائی شد، پس ہمزہ را بیاء بدل کردند وفتحہ دادند، ویاء را بالف دعایا شد بقاعدۂ خطايا. (منہ)

پس دعا مبني منه ست، وصحائف مبني عليه ودعايا مبني، وابو علی گوید: بیفگنی ویفزائی در
مبني آنچه در مبني عليه افتاده وافزوده بود قیاساً، ونزد بعضے شرط قیاس نبود، چوں بنا کنی از ضرب
مثل: محوي نزد جمہور مضرّبيّ شود، ونزد ابو علی وبعضے مُضَرِيٌّ، واز دعا مثل اسمٍ وغدٍ دِعْوٌ
ودَعْوٌ، ونزد بعضے اِدْعٌ ودَعٌ، وبنائے عَنْسَلٌ وقنفخر از عَمِلَ، وقال: عَنْمَلٌ وقَنْوَلٌ وعِنْمَلٌّ
وقِنْوَلٌّ آید بلاادغام نون؛ تاالتباس بفَعَّلٌ و فِعَّلٌ نیاید.

آنچه در مبني عليه: یعنی آنچه در مبنی علیه بقاعدہ وقیاس افتادہ بود از مبنی ہم افگندند اگرچہ قاعدۂ حذف دراں نبود، خلافا للجمهور. شرط قیاس: یعنی میگویند: کہ آنچہ در مبنی علیہ بقیاس یا بغیر قیاس حذف شدہ است در مبنی ہم اندازند، ونزد جمہور حذف در مبنی وقتیست کہ در مبنی قاعدۂ حذف یابند، پس در حذف اختلاف شد، واتفاق برینست کہ زیادہ کنند وقلب سازند در مبنی برابر زیادت وقلب مبنی علیہ، واجماع ست بر حذف زوائد مبنی علیہ در مبنی وقتے کہ گنجائش آں ندارد، وبر عدم ابدال واو ادغام در مبنی وقتیکہ علت ابدال واد غام کہ در مبنی بود مفقود باشد. (ركاز الأصول)

محوي: بضم میم وفتح حاء وکسر واوٗ ویائے مشدد منسوب بمعنی اسم فاعل از تفعیل کہ یائے اخیر دیکے از دو یائے مشددش افتادہ یائے دوم واوٗ شد، چنانکہ در نسبت گذشت. مضربي: بضم میم وفتح ضاد وکسر رائے مشددہ ویائے موحدہ قبل یائے مشددہ، پس ہیچ حذف نکنند؛ چہ قاعدۂ حذف کہ در محوي بود اینجا یافتہ نشد.

مضري: بضم میم وفتح ضاد وکسر راء قبل یائے مشددہ بروزن محوي بحذف لام کلمہ ویک عین، چنانکہ در مبنی علیہ قیاسی بود اگرچہ در مبنی قاعدۂ حذف یافتہ نشدہ. دعو ودعو: اول: مثل: اسم ست، وثانی، مثل: غد؛ چہ اصل اسم سمو بکسر سین یا ضم آنست، لام کلمہ حذف نمودہ بعد اسکان ہمزۂ وصل آوردند، واصل غد غدو بود واوٗ را انداختند، وایں ہر دو حذف خلاف قیاس ست، پس نزد جمہور وابو علی از مبنی حذف نکنند. (نظامي، شرح الأصول)

ادع: بروزن اسم وغد، وحذف آنچہ خلاف قیاس دراں ہر دو حذف شدہ. عنسل: بفتح عین وسین، ناقۂ سریع السیر.

قنفخر: بکسر قاف وفتح فا جسیم. قنول: مثل: عنسل از قال. عنملّ: بتشدید لام، مثل: قنفخر از عمل.

قنولّ: بتشدید لام، مثل: قنفخر از قال. ادغام نون: در میم وواوٗ در ہر چہار مثال باوجود قاعدۂ ادغام. بفعّل: ناظر ست با ولین، وفعل اگرچہ مختص بافعالست، لیکن گمان میرود کہ شاید علش کردہ باشند، ومیدانے کہ ہنگام خوف التباس ادغام نمی کنند. (رضي) فعّلّ: [بکسر فاء وتشدید عین ولام.] ناظر ست باخیرین، ای التباس بایں وزن لازم می آید چوں: غلکدّ وسلغد، پس ہرگاہ عمل بادغام گوئی معلوم نشود کہ اصل کلمہ است یامثل: قنفخر مدغم. (جار بردي، ركاز الأصول)

وجحنفل از کسر وجعل ممتنع ست برائے ثقل، ویالبس بہ فَعَلَّلَ. وبنائے أبکُم از وأيَ وأوَی أَوْءٍ وأُوْوٍ بود. وإجْرِدٍ وَأَيَ وإِيو وإيٍّ واطلخمّ إِئْيَاً وإِئْوَياً.

جحنفل: بتقدیم جیم مفتوح بر حائے مہملہ وفتح فا گندہ لب. **ممتنع ست:** پس کسر وجعنلل گفتہ نہ شود.

برائے ثقل: اگر ادغام نکنند؛ چہ میان نون وراء ولام شدت اتصال است، وعدم ادغام باعث کمال ثقل.

لبس بہ فعلل: فعلل بفتحتین وتشدید لام اول مفتوح، نحو: شفلج، ای اگر ادغام کنند التباس بدیں وزن لازم آید، ومعلوم نشود کہ اصل کلمہ است یافعنلل مدغم. **أبکُم:** بضم اول وثالث پوست مقل. **وأي:** لفیف مقرون مہموز عین بمعنی قصد.

أوی: لفیف مقرون مہموز فا أي رجع. أوء: از أُوْؤُيٌ، مثل: أبکم، أصله: أوؤي، ضمۂ ہمزہ دوم بمناسبت یاء بکسرہ بدل شد أوأي گردید، اعلال قاض کردند أوء بکسرہ یاء تنوین شد. أوو: بکسرہ یا تنوین، مثل: أبکُم از أوأي، أصله: أءوي ضمۂ واو بکسرہ بدل شد وہمزۂ دوم براجتماع ہمزتین بواؤ، وتعلیل قاض کردند، بعضے بادغام او گویند، وبعضے بدون آنچہ واؤ مبدل از ہمزہ مدغم نشود. (رکاز الأصول)

إجرد: ای وبنائے إجرد ازاں ہر دو، وإجرد بالکسر وکسر راء ترہ ایست. **وأي:** [قائل آں اخفش است.] از وأي، أصله: إوئي، واؤ جہت سکون وکسر ما قبل یاء شد واعلال قاض گردید. **إيو:** ای مثال إجرد از أوي، در اصل إئوي بود، یاء بقاعدۂ قاض افتاد، وہمزۂ ساکن جہت کسرۂ ما قبل بیاء بدل شد ایو حاصل آید، پس نزد بعضے قلب وادغام نہ کنند اگرچہ یاء وواؤ جمع آمدہ واول ساکن ست؛ زیراکہ واؤ مبدل از ہمزہ است، چنانکہ در ایواء مصدر، وبعضے گویند: ہرگاہ ابدال ہمزہ بیاء واجب شد قلب واؤ کہ بعد آنست بیاء وادغام یاء در یاء نیز شود، وقیاس آنکہ در آخرش سہ یاء جمع شود حذف اخیر ست، نزد بعضے نسیاً منسیاً حذف شود، بریں تقدیر أي بہر سہ حرکات آید، ونزد بعضے منوی در رفع وجر، پس أي بکسر وتنوین در رفع وجر گویند.

اطلخم: ای بنائے اطلخم بروزن اقشعر بمعنی تاریک شد واز وأي وآوی.

ایئیا: ای از وأي بریں صورت آید بکسر ہمزہ وسکون یاء وفتح ہمزہ وسکون یاء وفتح ہمزہ تشدید یائے مفتوح والف، اصلش إوأيي بسہ یاء بود بروزن اطلخم، واؤ بجہت کسر ما قبل یاء گردید إي أيي شد، یائے ساکن در متحرک ادغام یافت ویائے اخیر برائے فتحۂ ما قبل الف شد إيئيا حاصل شد. (رضي، رکاز الأصول) أيويا: مثل: اطلخم از إوي بکسر ہمزہ وسکون یاء وفتح واؤ ویائے مشدد قبل الف، أصله: إءوَيَ بسہ یاء، یائے اول در ثانی مدغم شد وثالث برائے فتحۂ ما قابل الف گردیدہ وہمزہ از کسرۂ ما قابل یاء گشت إيويا حاصل آمدہ ویاء در واؤ مدغم نشود بالاتفاق؛ زیراکہ ہمزہ اول برائے وصل ست، پس ہرگاہ بوصل یا مفتوح واقع شود ہمزۂ دوم باز آید؛ زیراکہ علت ابدالش بیاء باقی نخواہد ماند، مثل قال إئويا.

وبنائے اغدودن از بیع وقوة إِبْيَيَّعَ اِقْوَوّٰى شود، وقيل: اِقْوَيَاَّ، وعصفور از قوة قوِيٌّ. وبنائے قذعمل از قضى قُضَيٌّ بحذف یائے ثالث منسياً وقذعميلة قُضَيِّيَةٌ وقُضَوِيَّةٌ مانند مُحَيٌّ ومُحَوَيٌّ وجحمرش قَضْيًا، وقيل: قُضْيَيٌّ وحلبْلاَب قَضِيضَاء. وبنائے دحرجت از قرأ

قائلش ابن حاجب

قَرَأَيْتُ وسبطر قِرَايٌ. واطمأننت اِقرأياتُ، ومضارعش يقرءِيْءُ. چوں بنا کنند از رَوأيٌ مثل

ماضی متکلم از اقشعرار

کوکب، پس جمع بواؤونون کرده بیائے متکلم اضافت نمایند أَوَيٌّ شود..............

بعد تخفیف همزه

عصفور: ای وبنائے مثل عصفور بالضم گنجشک. **قوي**: بالضم وتشديد واؤ مكسور ويائے مشدد. **قذعمل**: بضم قاف وفتح ذال وكسر ميم. **قضي**: بضم قاف وفتح ضاد وتشديد ياء اصل آں قضيي بسه ياء بروزن قذعمل. **منسيا**: چنانكه قاعدهٔ اجتماع سه ياء ست ويا ادغام يائے اول در دوم. **قضيية وقضوية**: [ای بنائے آں از قضي.] اول بضم قاف وفتح ضاد ويائے مشدد مكسور قبل مشدد مفتوح، ودوم بضم قاف وفتح ضاد وكسر واؤ ويائے مشدد مفتوح، در اصل قضييّة بچهار ياء بود، پس خواه يائے اول را در دوم وسوم را در چهارم بجهت سكون آنها ادغام كرده قضيية گويند، خواه اول را حذف نمايند ودوم را بواؤ بدل كنند تا قضوية شود.

مانند محيي: بدو يائے مشدد ومحوي بحذف يائے اول وقلب دوم بواؤ در نسبت محيي باسم فاعل كه قاعدهٔ در باب نسبت گذشت. **جحمرش**: ای بنائے مثل جحمرش بفتح جيم وميم وكسر راء از قضي. **قضيا**: بالفتح وتنوين، أصله: قضيي بسه ياء اول مفتوح دوم مكسور، يائے اخيره نسياً حذف شد چنانكه قاعدهٔ اجتماع سه ياست، ويائے دوم برائے فتحهٔ ما قبل الف شد وباجتماع ساكنين افتاد، وآنچه گفته اند كه يائے اخير ساكن شود وباجتماع ساكنين بيفتد محل تامل ست. **قضيي**: تعليل قاض در قضيي وعدم اعلال يائے دوم كه برائے الحاق است. **حلبلاب**: بكسر حائے مهمله ولام اول وسكون بائے موحده گياهی ست.

قضيضاء: أصله: قضيضاي بتكرار عين ولام، ياء بقاعده رداء همزه شد. **قرأيت**: أصله: قرأأت، همزهٔ دوم كه در موضع لام ست بياء بدل شد. **سبطر**: بكسر سين وفتح باء وسكون طاء وراء بنائيش از قرء.

قراي: أصله: قرأء، همزهٔ دوم كه در لام ست ياء شد، وچوں ياء بعد سكونست حركت بران ثقيل نباشد.

اقرأيات: أصله: اقرءءت همزهٔ دوم لام بود ياء شد وهنگام اجتماع همزات اول وثالث بحال می ماند. (شرح الأصول)

يقرئيي: بروزن يقرعيع، أصله: يقرأءء، حركت همزهٔ ميانه باول داده جهت كسر ما قبل بياء بدل نمودند، وادغام در سوم نكردند؛ چه در همزه ادغام نشود. **چوں بنا كنند**: اين سوال ابن جنی از ابن خالويه كرده بود در جواب حيران شد. **أوي**: بفتحتين وتشديد ياء؛ چه مثل كوكب از ووأي است، يائے متحرك از فتحهٔ ما قبل الف شد، حركت همزه بما قبل برده برائے تخفيف انداختند، =

واز أولق مثل: اخشوشن الناس اِیلَولق الأَلأُق.

فصل

در خط:

یاسین اگر اسم حرف ہجا بود کتابتش یاسین ست، واگر اسم شئ دیگر ست یاء سین بود ویس، ودر مصحف مجید بر ہر دو تقدیر اخیر ست. بدانکہ اصل در خط ہر کلمہ کتابت آنست بحروفش بصورتیکہ مر او راست در وقت ابتدا بآں (ای نوشتن بصورت مسمّی) ووقف بر اں؛ ولہذا رہ زیداً ومجيء مہ جئت بہاء نویسند، ومانند بزید ولزید وکزید ومنك وضربکم (وقت تکلم) متصل نگارند.

= ووي گردید، واؤ اول را ہمزہ کردند چوں أواصل، ہر گاہ جمعش بواؤ ونون نمودند أوون شد باسقاط الف مثل مصطفون، وہنگام اضافت بیائے متکلم نون جمع افتاد أووي شد، وبقاعدۂ مسلمي أوي حاصل آمد. (حار بردي، رکاز الأصول)

إیلولق: مثل: اخشوشن، أصله: أولولق، اگر وزن أولق فوعل بود أولولق ست، اگر اصلش افعل باشد بہر تقدیر ہمزہ خواہ واؤ از کسرہ ما قبل یاء شد. خط: وآں عبارت است از تصویر لفظ بحروف ہجا، وتعرضش برائے آنست کہ خط دلیل لفظ میباشد، ومراد از خط عربي ست، لیکن برائے غیر اہل عروض؛ چہ مدار کتابت ایشاں بر تلفظ است، وانجا گاہے حرف ملفوظ نویسند، وگاہے غیر ملفوظ بر نگارند. (شرح الأصول، رکاز الأصول) یاسین: ای بصورت اسمائے حروف نہ مسمّیٰ. یا سین: ای کتابتش بصورت اسم حروف ہجا بود نزد بعضے. یس: ای کتابتش نزد بعضے بصورت مسمائے حروف ست. در وقت ابتداء: لہذا أینه ومررت به بدون واؤ ویاء نویسند؛ زیراکہ ہر دو در وقف حذف میشود، وہمچنیں تنوین نمی نگارند برائے حذف آں در حال وقف؛ ولہذا مثل: من ابنك؟ وفاضرب بالف نوشتند؛ چراکہ در ابتداء ہمزہ می خوانند اگرچہ در درج از تلفظ افتادہ. (شرح الأصول، رضي)

رہ زیدا: امر ست از رأى يرى کہ بجہت بقائے آں بریک حرف ہائے سکتہ لاحق کردند.

مجيء مہ جئت: "ما" استفہامیہ است کہ مضاف الیہ واقع شدہ، والفش افتاد وہائے سکت لاحق شد.

بہاء نویسند: ای در حالت وصل چنانکہ ہنگام وقف می نگارند، وبہاء نوشتن مائے استفہامیہ وقتے ست کہ مضاف الیہ واقع شود، واگر مجرور بحرف جر گردد ہاء نباید نوشت؛ زیراکہ در وقف ہم ترک آں جائز ست؛ از آنکہ جار مجرور بمنزلۂ کلمۂ واحد ہستند چوں: عم ومم وعلام إلام. (منہ) مانند بزید: حاصلش آنکہ: اصل در خط ہر کلمہ آنست کہ جدا نوشتہ شود، لیکن چوں کلمہ یک =

وکتابت اضربُنْ بواوٗ والف، و اضربن بیاء، وهل تضربن بواوٗ ونون، وهل تضربن بیاء ونون
بصورت اضربوا　بصورت اضربي　بشکل تضربون　مثل تضربین
باید نوشتند؛ تا مؤکد بر صورت غیر مؤکد نشود، لیکن خط ہمزہ اول کلمہ بالف ست مگر در لئلا
ولئن ویومئذ وحینئذ وهؤلاء، ومتوسط ساکن بوفق حرکت ما قبل، ومتحرک بوفق حرکتش اگر
ای خط ہمزۂ متوسط　ہمزہ　ای حرکت خود
مابعد سکون است،.........

= حرفی باشد بما بعد یا بما قبل مے پیوندد، مثل: بزید وغلامي، وہمچنین کلمۂ کہ کتابت آں بر یک حرف ماندہ باشد اگر چہ در تلفظ دو حرف ظاہر گردد نحو: هذا وله کلمۂ دو حرفی لا جرم جدا نوشتہ شود، مگر اینکہ ضمیر متصل بانون تاکید یا علامت تثنیہ وجمع ونسبت باشد، ووجہ دریںہمہ شدت اتصال است، یک حرف علی حدہ بتلفظ نیاید، وضمیر وغیرہ مثل جزوست. (شرح الأصول)

اضربن: جمع مذکر امر بانون خفیفہ. **اضربن**: امر واحد مخاطبہ بانون خفیفہ. **هل تضربن**: جمع مضارع بنون خفیفہ.

هل تضربن: واحد مخاطبۂ مضارع بنون خفیفہ. **باید نوشتند**: زیرا کہ نون تاکید خفیفہ را کہ بعد ضمہ یا کسرہ بود حذف کنند، وآں را کہ بجہت نون محذوف شدہ بود باز آرند. **تا مؤکد**: پس شناختن مؤکد از غیر مؤکد دانندۂ قواعد خط را ہم دشوار بل ممتنع خواہد شد، ومیدانی کہ ایں التباس در وقف ہم موجود ست. (شرح الأصول)

لیکن خط: [ازینجا تا آخر کتاب از قاعدۂ صدر مستثنیٰ است.] مخالف اصل مذکور ست؛ زیرا کہ آنرا در خط صورتے معین نیست اگر چہ خلیل شکل سر عین معین کردہ، پس در اول کلمہ بالف نوشتہ شود، برابر ست کہ ابتدائے کلام بود یا نہ، وصلی باشد یا قطعی، زائد یا اصلی، مبدل یا غیر مبدل، مفتوح یا مضموم یا مکسور؛ زیرا کہ ہمزہ مثل حرف علت تخفیف میباید، وچوں در اول کلمۂ تخفیف لفظی ممکن نبود در خط تخفیف نمودند نحو: الحمد وبالحمد وانفراد واعلم وأهل وأحد وأجوه وإشاح. (ركاز الأصول)

مگر در لئلا الخ: ای جائیکہ لام ابتدا بر "إن" شرطیہ آید، وجائیکہ لفظ یوم وحین بکلمۂ "إذ" مضاف شود، وجائیکہ ہائے تنبیہ بر أولاء ممدود داخل شود، در ہمہ صورت بوفق حرکت خود نوشتہ شود برائے تخفیف وکثرت استعمال.

بوفق حرکت: تا کتابت موافق تخفیف گردد؛ چہ تخفیف ہمزہ نیز بریں گونہ است، پس ہمزہ بعد ضمہ بواوٗ وبعد کسرہ بیاء وبعد فتحہ بالف نوشتہ شود چوں: بوس وذیب وراس. (ركاز الأصول)

بوفق حرکتش: وحذف نکنند؛ زیرا کہ حرکتش قویست متبدل نگردد، پس کتابت آں تابع حرکتش اولیٰ باشد، بخلاف حرکت ہمزۂ اخیر کہ ضعیف ودر معرض زوال ست، وبعضے ہمزۂ متوسط را کہ تخفیفش بحذف واو غام ست از خط مے افگنند نحو: مسلة وخطية، وبعضے صرف مفتوحہ را چوں: یسل، بخلاف مضمومہ ومکسورہ. **بعد سکون**: چوں: يسأل ولؤم ويئس.

وبیشتر مفتوحہ را بعد الف ننویسند، واگر بعد حرکت ست پس در مؤجل بواوٗ ودر فئة بیاء ودر غیر آں بر طبق بین بین، وہمزۂ اخیر اگر بعد متحرک ست ساکن بود یا متحرک بوفق حرکت ما قبلش بنویسند، واگر بعد ساکن ست بیگنند چوں: خَبْءٌ و خَبْءٍ وخَبْئاً، وبعد اتصال ضمیر تائے تانیث ونون تاکید ومانند آں حکم متوسط یابد، چوں: جزؤك وردائك، نہ در مانند مقروۃ وبریۃ، وہمزہ کہ بعد آں مدہ بر صورت خطش بود بیفتد، ....

(در رفع وجر) (ای خط ہمزہ)

بعد الف نویسند: برائے کراہت مثلین چوں: سال بر وزن فاعل، وبعضے ہمہ ہمزات متوسط بعد سکون اندازند.

در مؤجل: ای جائیکہ بعد ضمہ باشد. در فئة: ای جائیکہ بعد کسرہ بود. در غیر آں: برابر ست کہ مفتوحہ بعد فتحہ بود چوں: سأل، یا مضمومہ بعد ضمہ نحو: لؤم، یا مکسورہ بعد آں مثل: سئم، یا مکسورہ بعد کسرہ یا مضمومہ بعد ضمہ نحو: من مقرئہ ورؤس. بر طبق: چنانکہ تخفیف آنہم بدینگونہ مے شود.

بوفق حرکت: نحو: لم یقرأ و لم یقرئ و لم یروؤ. بیگنند: ازینجاست کہ اسم ممدود ومنون منصوب را بدو الف نویسند نہ بسہ نحو: سمعت نداء، الف اول نداء اصل لفظست ودوم بدل تنوین وہمزہ از میان افتاد، وحذف این ہمزہ از روئے موافقت تخفیف وبودنش در محل تغیر ست؛ ولہٰذا بحرف حرکت خود نوشتہ شد؛ چہ در وقف نمی ماند، وگویند: اگر ما قبل ساکن مفتوح است نحو: خبء ہمزہ در ہر سہ حال بیفتد، واگر مکسور ست بیاء، واگر مضموم ست بواوٗ نوشتہ شود نحو: رؤف وقرؤوا، ونزد بعضے اگر مفتوح ست حذف شود واگر مضموم یا مکسور بود موافق حرکت خود نوشتہ آید، ومیان ایں فرقہ در منصوب منون اختلافست کہ بیک الف نوشتہ شود یا بدو. (شرح الأصول) خبئا: در نصب والفش صورت ہمزہ نیست بل تنوین منصوب است کہ در وقف الف می شود، چنانکہ در رأیت زیدا. (جار بردي)

مانند آں: کہ بینش وقف بر ہماں متصل شود نہ بر ہمزہ چوں علامت تثنیہ وجمع ونسبت.

حکم متوسط: ای موافق حرکت خود نوشتہ شود؛ زیرا کہ حرکتش قوی واز زوال ایمن میشود. جزؤك: برفع ہمزہ رأیت جزاك بنصب وبجزئك بجر. ردائك: بضم ہمزہ بواوٗ وبردائك بکسر بیاء ورأیت رداءك، بعضے بیک الف نویسند اعنی ہمزہ مفتوحہ بعد الف افگنند چوں: سال، وبعضے بدو الف بصورت رداءك. مانند مقروۃ: ای جائیکہ ہمزہ بعد واوٗ ویائے زائد بود، وتخفیفش بقلب واوٗ غام وتائے تانیث وآنچہ در حکم اوست بدو پیوندد، پس ہمزہ حکم متوسط نیابد واز خط بیفتد چنانکہ در وقت تخفیف. (رکاز الأصول) بیفتد: برائے کراہت اجتماع مثلین، لیکن شرطست کہ از التباس ایمن باشد.

پس در **مستهزون** و**مستهزین** وعلمت **خطا** همزه را **نویسند**، **بل یک واوٗ** و**یا** و**الف**، **بخلاف**
نحو: ردائي وجبائي **که مده** بر **صورت** همزه **نیست**، ودر قرآ (تثنیه ماضی) او یقرأان (مثنی مضارع) همزه را **بیگگنند**؛ تا
التباس بمفرد وجمع مونث **نشود**. **الفے** که رابع **یا زیاده** (در آخر کلمه) در **اسم** (در دوم) **یا** در **فعل** (در اول) **باشد یاء بود**، **نه بعد یاء**
نحو: صدیا (زن تشنه)، **وبعد یاء** هم **در مانند یحییٰ** (بیاء نویسند) وریّیٰ **علما**، **والف ثالث اگر از یاء** (بدل) **ست بیاء نویسند**،
واگرنه بالف، ودر کلا **بهر دو نگارند**، **واز حروف جزبلی** وإلی وحتی **بیاء نوشته اند**، ....

مستهزون: أصله: مستهزوون بدو واوٗ که اول همزه مسهلہ است. **مستهزئین**: أصله: مستهزین بدو یاء اولش همزه مسهلہ.
خطا: أصله: خطأًا بهمزه والف تنوین. **ویاء**: ای یک یا در مستهزین که آں یائے جمع است، وگاہے هر دو یاء دریںجا باقی دارند،
ومستهزئین **نویسند**؛ زیراکه استقبال دو یاء مثل دو واوٗ ودر الف نیست. (شرح الأصول) **والف**: در خطا که **الف تنوین** ست
وهمزه افتاد. **ردائي**: ای مهموز مضاف بیائے متکلم باآنکه یائے نسبت بدو پیوندد، پس در هر دو همزه نویسند.
که مده: زیراکه صورت همزه دریںجا دراز ست وصورت یائے مده مدور، ونیز یائے متکلم در حقیقت مفتوح است؛ چه همان
اصلست در کلماتیکه بر یک حرف بود مثل همزه استفهام ویائے نسبت مشدد است، ودریں هر دو مد راه نیابد، پس گویا در حقیقت مده
نیست، وهمچنین مستهزیین مثنی بدو یا نویسند؛ زیراکه مده نیست. (ص، جاربردي وغیر آں)
بیگگنند: اگرچه بعد همزه مده بر صورت خطأ است. **یاء بود**: ای بیاء نوشته شود برائے آنکه در اماله وتثنیه مثلا یاء می شود، برابر
ست که بدل از واوٗ باشد نحو: أعطی وارتضی واستصفی ومعطی ومرتضی ومستصفی، خواه بدل از یاء چوں: أعنی
واستسقی ومرمی ومستثنی، یا نه از واوٗ بود نه از یاء، مثل: حبلی وقهقری، واگر تائے تانیث یا ضمیر بدو پیوندد چوں: أرطاة
ومستثناة وأعطاه وأغناه بالف نویسند، وإحدیها مثلا شاذ ست، خلافا للبعض. (شرح الأصول)
نه بعد یاء: ای الفیکه بعد یاء ست بیاء نوشته شود؛ برائے کراهت اجتماع مثلین. **علما**: تا میان علم وغیر علم فرق شود، وعکس
نکردند: زیراکه غیر علم مقدم ست، پس هرگاه دران بالف نوشتند در علم بیاء فرق کردند. (شرح الأصول)
بیاء نویسند: برائے تنبیه بر اصل چوں: رمی، واگر تائے تانیث با ضمیر بدو پیوندد الف نوشته شود. **واگرنه**: ای بدل ز یاء نبود
بالف نوشته شود؛ چه اصل در کتابت آنکه بر صورت غیر نویسند چوں: دعا وعصا. **بهر دو نگارند**: ای بالف ویاء؛ زیراکه الفش
یا از واوٗ ست بدلیل بدل آں بتاء در کلتا خواه از یاء بدلیل اماله آں. **جز بلی**: نوشتن الف بلی بیاء برائے اماله است، وإلی وعلی
بنا بر آنکه الفش در إلیه وعلیه یاء شود وحتی بر إلی محمولست. (شرح الأصول) **بیاء نوشته اند**: زیراکه الف مجهول الاصل
ست، وهمچنین اسمائے لازم البناء، مثل: ما وأما وإذا، وهمچنین حرف هجا ومتی وأنی بیاء نوشته شود برائے اماله.

ودو حرف مکرر راکه از یک کلمه اند یا دوم تائے ضمیر ست وجنس اول بعد ادغام یکے نویسند چوں: فرَّ (أصله فرر مثل ضرب) وبتُّ (یعنی اول تا ست)، **نه وعدت واللحم**، أما الذي (مذکر واحد) والتي (مؤنث واحد) والذين (جمع مذکر) ومما (أصله من ما) وعما (أصله عن ما) وأما وإلا **بخلاف قیاس ست، والف الله** ورحمن **نتویسند**، چنانکه ہمزۂ اسم **در بسم الله** الرحمٰن الرحیم، وہمزۂ ابن **که نعت ودر میان دو علم ست.**

یکے نویسند: زیراکہ آنچہ در لفظ ثقیل بود در خط ہم ثقیل دانستند. **بت**: بر وزن بعت، اینجا حرف دوم تائے ضمیر ست واول ہم تاء ست، پس یکے نوشتند، وگاہے بدو تاء نویسند؛ زیراکہ مدغم ومدغم فیہ در حقیقت دو کلمہ است، واگر دوم ضمیر مفعولست وجنس اول یک حرف نتویسند چوں: یدرککم؛ زیراکہ ضمیر مفعول چوں فاعل مثل جزو نیست.

نه وعدت واللحم: ایں جملہ دو مثال ست، پس در وعدت اگرچہ حرف دوم ضمیر ست ودال بتاء بدل شدہ مدغم میگردد، لیکن تاء ودال یک جنس نیست، ودر اللحم اگرچہ ہر دو لام یک جنس ست، لیکن در یک کلمہ نیست؛ چہ لام تعریف کلمۂ دیگر ست، پس ہر دو یک حرف مینویسند، وہم در صورت نوشتن اللحم بیک لام معروف بمنکر کہ ہمزہ استفہام برآں آمدہ باشد مشابہ میگردد. **أما**: بالفتح یا بالکسر دراں "ما" با "أن" مصدریہ یا شرطیہ و "ما" زائدہ وإلا بفتح وکسر دراں لا.

بخلاف قیاس: وقیاس در الذي وغیرہ دو لام ست، لیکن چوں بجہت لزوم لام تعریف خوف التباس دران نیست از کثرت استعمال حذف کردند، واللذين تثنیہ بلام نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، واللذان واللتان واللتين را بران حمل کردند، وہمچنین اللاء بلام نویسند؛ تا بـ "إلا" مشتبہ نشود، واللاؤون واللاتي واللواتي واللائي واللواء بران محمول شد، وقیاس در "ما" وغیرہ نوشتن نون بود، لیکن نہ نگاشتن بوجہیکہ در آخر باب مے آید.

الف الله: در تسمیہ واقع شود یا نہ. **نتویسند**: برائے کثرت استعمال وطلب تخفیف. **در بسم الله**: برائے کثرت استعمال؛ چہ در اوائل امور گفتہ ونوشتہ میشود، ودر باسم الله فقط وباسم ربك حذف نکنند؛ برائے قلت استعمال، ودر ﴿بِسْمِ اللهِ مَجْرَاهَا﴾ (ہود: ٤١) حذف شد؛ زیراکہ کشتی نشینان ہم آنرا می خوانند، واین بر تلاوت زیادہ است وکثرت ثابت، بخلاف ﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ (العلق: ١) باآنکہ استعمال اسم بارب بہ نسبت الله کمتر ست.

که نعت: واگر نعت نبود نحو: زيدا بن عمرو ہمزہ نوشتہ شود، وہمچنین اگر موصوف بضرورت منون آید. (منه)

ودر میان: واگر در میان دو علم نبود حذف نگردد نحو: زيد ابن خالك، وتنوین موصوف در لفظ ہم ثابت ماند، وہرگاہ این باب مضاف شود جوہری گفتہ: کہ ابو علی ہمزہ ثابت دارد. (شرح الأصول)

دو علم: اسم باشند یا لقب یا کنیت یا مختلف.

ال که بعد لام جر یا تاکید بود در مانند **لبن تمامش بیفتد**، ودر مثل **دُهن همزه اش فقط** چوں: للّبن (ای الف لام تعریف)
ولِلدهن. **وبیفگنند** همزهٔ وصل را **بعد الف استفهام** (ای الف لام هر دو)، مگر **همزهٔ ال** که (که مضموم یا مکسور باشد) اثباتش **رواست** نحو:
الرجل، والف ها (تنبیه) در هذا وهذه وهذان وهذين **وهؤلاء**، **نه در هاتا** وتي وها ذاك وها
ذانك، والف **ذلك** وأولئكَ وثلث وثلثين ولكن **ولكِن**َّ (مخفف حرف عطف)، **واکثری** إبراهيم وإسمعيل
وإسحق را **بے الف** وداود را **بیک واوٴ**، **وبعضے** سليمان وعثمان ومعاوية را **بے الف نویسند**،
ومی افزایند الف بعد واوٴ جمع که در **فعل ست** و**ضمیر مفعول** بدونه پیوسته؛ (وبعضے نمی افزایند) ....

لبن: شیر ای لفظیکه اولش لام ست. **تمامش بیفتد**: برائے کراہت اجتماع سه لام.
دهن: روغن ای لفظیکه اولش لام نه بود. **فقط**: تا بر صورت نفی نگردد چوں: لا لدهن. **وبیفگنند**: برائے کراہت مثلین ودلالت وجوب حذف ثانی از لفظ. (رضي) **الف استفهام**: نحو: ابنك در ابنك واصطفى در اصطفي.
همزهٔ ال: ای همزه مفتوح ازاں باشد یا ایمن الله. **رواست**: تا استفهام بخبر ملتبس نه شود.
هؤلاء: الف اینها از خط افگنند؛ زیراکه استعمال ہائے تنبیه با اسم اشاره بسیار است. (شرح الأصول)
نه در ها تا: زیراکه اینها کثیر الاستعمال نیست، ودر اخیر برائے آنکه کاف مثل جز شده است، پس مکروه دانستند که ہاء را نیز متصل کنند؛ **تا امتزاج سه کلمه** نشود؛ لہذا الف **برائے تخفیف انداختند**، كذا في "شرح الأصول" و"الشافيه" ورضی گفته: کاف منفصل نوشته میشود اگرچه کالجزء باشد درین صورت از حذف الف امتزاج سه کلمه در خط لازم نمی آید، ووجه وجیهه نوشتن این الف قلت استعمال اسم اشاره ایست که اولش ہائے تنبیه وآخرش کاف خطاب بود. **الف ذلك**: ای بیفگنند برائے کثرت استعمال ای الف "ذا" دمیکه بالام وکاف، و"أولاء" ہرگاه بکاف مرکب شود ہائے تنبیه بر ہر دو نیامد.
لکن: مشدد مشبه بالفعل. **بے الف نویسند**: ای داود را بیک واوٴ واز إبراهيم تا معاوية بے الف نویسند؛ برائے کثرت استعمال، ودر داود برائے کراہت دو واوٴ ہم، وبسببیکه الفاظ مذکوره اعلام ہستند التباس ہم نخواہد شد، وحکایت کرده اند که قدماء از قراء کوفه ہر الف را که متوسط وبما قبل متصل باشد از کتابت می انداختند چوں: كفرين ونصرين وسلطين. (شرح الأصول، ج، ط)
در فعل ست: احتراز ست از واوٴ جمع در اسم نحو: مسلموا المدينة، وبعضے در اسم ہم نویسند.
ضمیر مفعول: [احتراز ست از مثل: ضربوه وضربوك.] وہمچنین نون جمع چوں: يضربون؛ چه واوٴ درین وقت متوسط میشود، ودر ضربوا ہم تاکید الف باید نوشت؛ زیراکه واوٴ در آخر است وکلمهٔ تاکید منفصل.

تا بواوٗ عطف مشتبہ نگردد، چوں: قدّروا **لم یقصدوا**، **ودر مائتان از جہت مائة**، **ودران تا جدا**
(ای برائے موافقت واحد)
شود از منه، **وواوٗ بعد عمرو در حالت رفع وجر؛ تا تمیز یابد از عمر**، **ودر أولاء برائے موافقت**
(واوٗ افزایند)
أولئك، **ودران از جہت مخالفت إليك**، **ودر أولو بواسطۂ متابعت أولی**، **ودران از جہت مفارقت**
(واوٗ افزایند)
إلی، **وحرف وشبہ آنرا جزمتی باکلمۂ "ما" کہ حرف ست متصل نویسند**، ....
(برائے عدم استقلال آں)

تا بواوٗ إلخ: بخلاف واوٗ واحد کہ بعد آن الف نویسند، رضی گفتہ: زیراکہ واوش لام کلمہ است واز کلمہ منفصل نیست پیوستہ نوشتہ شود چوں: یدعو، یاجدا مثل: یغزو، پس بواوٗ عطف ملتبس نشود وواوٗ جمع منفصل ست. گویم: این تفرقہ بجاست، لیکن در خط وتصویر نفعے نہ بخشد، پس اولی آنکہ گفتہ شود: در واحد نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، وعکس نکردند؛ برائے تقدم واحد.

اگر گوئی: التباس واوٗ جمع بواوٗ عطف در صورتے کہ منفصل نوشتہ شود، چوں: قدر و مسلم ست، امادر صورت اتصال مثل: اضربوا التباس نیست؛ چہ واوٗعطف متصل نشود. جوابش آنکہ ہر گاہ بعضے جاہا التباس بود طرداً للباب ہمہ جانوشتند، كذا في "الرضي".

لم یقصدوا: آوردن ایں مثال برائے تثنیہ بر اختلاف؛ چہ بعضے بعد واوٗ جمع در مضارع الف نویسند.

در مائتان: [ای افزایند الف در مائتان تثنیہ.] وجمع راچوں: میات ومیون بر مفرد حمل نکردند؛ زیراکہ صیغۂ مفرد بر جمع باقی نیست وتائش افتادہ، بخلاف تثنیہ. (رضي، شرح الأصول)

ودران: ای در مائة می افزایند. **تا جدا شود**: وہم برائے کثرت استعمال؛ ولہذا در قافیہ تفرقہ نکردند کہ قلیل الاستعمال است. (شرح الأصول) **واوٗ بعد عمرو**: ے افزایند نہ الف وباء؛ تا بمنصوب ومضاف بیائے متکلم ملتبس نشود.

در حالت: چہ در حالت نصب تمیز بالف حاصل ست کہ بعد عمرو آید، نہ بعد عمر، واگر عمرو مصغر یا مضاف بمضمر یا در قافیہ بود نویسند؛ چہ در تصغیر مر دو لفظ یکے باشد، وضمیر مجرور کالجزء ست فصل دران بواوٗ جائز نبود، ودر قافیہ کہ عمرو گنجد عمر نہ گنجد. (جار بردي، شرح الأصول)

تا تمیز: وعکس نکردند؛ زیراکہ عمرو منصرف وخفیف ست، پس زیادت بحالش اولی بود. (جار بردي، شرح الأصول)

عمر: [بضم عین وفتح میم.] علم برائے کثرت استعمال نہ عمر بمعنی زندگی. **أولو**: وأولو اسم اولی بتصرف است از إلی حرف جر. **بواسطۂ متابعت**: ہمان واوٗ ست در حالت نصب وجر. **وشبہ آنرا**: ای اسمائے شرط واستفہام. (رضي)

جزمتی: تا بغیر یاء کہ موجب التباس ست لازم نیاید. **ما کہ**: بشرطیکہ غیر مصدری بود؛ چہ مصدری جزو ما بعد میشود، پس اقتضائے اتصال بما بعد کند نہ بما قبل، واما اسمیہ منفصل ست ہیچ اتصال نخواہد نحو: إن ما عندي حسن.

چوں: إنما وأينما وكلما، **چنانچه** أن ناصبه وإن شرطيه با"لا"، ويوم وحين با"اذ" **بر تقدير بنا.**

چنانچه إلخ: "أن" ناصبه بالا متصل نويسند؛ زيراكه مابعدش منفردست، وبرائے آنكه ناصب وجازم جزو فعل است، وہمچنين "إن" شرطيه برائے كثرت استعمال نحو: أحب أن لا تفارقني، و﴿إِلَّا تَفْعَلُوهُ﴾ (الأنفال:٧٣) وايں احتراز ست از "أن" و"إن" مخففه از مشدده، وہنگام وصل نون رانويسند؛ برائے تاكيد اتصال خطى.

بر تقدير بنا: زيراكه مثل كلمۂ واحدست.

مكتبة البشرى

المطبوعة

ملونة مجلدة

الصحيح لمسلم	(٧ مجلدات)
الموطأ للإمام محمد	(مجلدين)
الموطأ للإمام مالك	(٣ مجلدات)
الهداية	(٨ مجلدات)
مشكاة المصابيح	(٤ مجلدات)
تفسير الجلالين	(٣ مجلدات)
مختصر المعاني	(مجلدين)
نور الأنوار	(مجلدين)
كنز الدقائق	(٣ مجلدات)
التبيان في علوم القرآن	تفسير البيضاوي
المسند للإمام الأعظم	الحسامي
الهدية السعيدية	شرح العقائد
القطبي	أصول الشاشي
تيسير مصطلح الحديث	نفحة العرب
شرح التهذيب	مختصر القدوري
تعريب علم الصيغة	نور الإيضاح
البلاغة الواضحة	ديوان الحماسة
ديوان المتنبي	المقامات الحريرية
النحو الواضح (ابتدائية، ثانوية)	آثار السنن

ملونة كرتون مقوي

شرح عقود رسم المفتي	السراجي
متن العقيدة الطحاوية	الفوز الكبير
المرقاة	تلخيص المفتاح
زاد الطالبين	دروس البلاغة
عوامل النحو	الكافية
هداية النحو	تعليم المتعلم
إيساغوجي	مبادئ الأصول
شرح مائة عامل	مبادئ الفلسفة
المعلقات السبع	هداية الحكمت
شرح نخبة الفكر	

هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)

متن الكافي مع مختصر الشافي

رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطبع قريبا بعون الله تعالى

ملونة مجلدة/ كرتون مقوي

الصحيح للبخاري	الجامع للترمذي
شرح الجامي	

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)

Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)

Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)

Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)

Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبۃ البشریٰ

طبع شدہ

رنگین مجلد

تفسیر عثمانی (۲ جلد)
خطبات الاحکام لجمعات العام
حصن حصین
الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر مکمل)
الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر مکمل)
لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
معلم الحجاج
فضائل حج
خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
تعلیم الاسلام (مکمل)
بہشتی زیور (تین حصے)
بہشتی زیور (مکمل)

رنگین کارڈ کور

حیات المسلمین
تعلیم الدین
خیر الاصول فی حدیث الرسول
الحجامہ (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر) (جیبی)
الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر) (جیبی)
عربی زبان کا آسان قاعدہ
آداب المعاشرت
زاد السعید
جزاء الاعمال
روضۃ الادب
آسان اُصول فقہ
معین الفلسفہ
معین الاصول

کارڈ کور / مجلد

فارسی زبان کا آسان قاعدہ
علم الصرف (اولین، آخرین)
تسہیل المبتدی
جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ
عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)
عربی صفوۃ المصادر
صرف میر
تیسیر الابواب
نام حق
فصول اکبری
میزان ومنشعب
نماز مدلل
نورانی قاعدہ (چھوٹا/بڑا)
عم پارہ درسی
عم پارہ
تیسیر المبتدی
تیسیر المنطق
تاریخ اسلام
بہشتی گوہر
فوائد مکیہ
علم النحو
جمال القرآن
نحو میر
تعلیم العقائد
سیر الصحابیات
کریما
پند نامہ
پنج سورۃ
سورۃ یٰس
آسان نماز
منزل

کارڈ کور / مجلد

اکرام مسلم
مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
فضائل اعمال
منتخب احادیث

زیر طبع

مکمل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکمل)